

**АМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ
ТА КУЛЬТУРИ:
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ,
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ**

МАТЕРІАЛИ

**Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю**

10-11 грудня 2025 року

Міністерство культури України
Одеська національна наукова бібліотека

**ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ
ТА КУЛЬТУРИ:
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ,
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ**

**Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної
конференції
з міжнародною участю**

Одеса, 10–11 грудня 2025 року

Одеса
2026

УДК 719:[09+008](06)

П 15

Упорядник Г. М. Шпак
Відповідальна за випуск Л. В. Арюпіна
Редактори: Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович

П 15 **Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація** : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, Одеса, 10–11 груд. 2025 р. / Одес. нац. наук. б-ка ; упоряд. Г. М. Шпак ; відп. за вип. Л. В. Арюпіна ; ред. : Н. Г. Майданюк, І. С. Шелестович. – Одеса, 2026. – 276 с. – Укр., англ.

ISBN

Учасники конференції – провідні книгознавці, науковці-музейники, архівісти України та ближнього зарубіжжя – обговорюють пріоритетні напрями діяльності, що стосуються пам'яток писемності та культури, обмінюються досвідом роботи, наголошуючи на важливій ролі інституцій пам'яті у визначенні системи цінностей суспільства, формуванні національної ідентичності та історичної свідомості.

Для провідних фахівців бібліотек, архівів, музеїв, наукових установ, реставраційних центрів України та зарубіжжя, книгознавців, культурологів.

УДК 719:[09+008](06)

*Відповідальність за зміст матеріалів,
достовірність фактів, дат, цитування несуть автори.
Англомовні тексти подано в авторській редакції.*

ISBN

© Одеська національна наукова бібліотека, 2026
© Автори статей, 2026
© І.М. Свістунова, дизайн обкладинки, 2026

ЗМІСТ

Від упорядника.....	9
ВІТАЛЬНІ СЛОВА	10
Сергій СИДОРОВ, <i>начальник відділу бібліотечної справи Управління видавничої справи та бібліотечної діяльності Міністерства культури України .....</i>	11
Ірина БІРЮКОВА, генеральний директор Одеської національної наукової бібліотеки	13
ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ	15
Галина КОВАЛЬЧУК Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу»: український аспект	17
Тимур КОРОТКИЙ, Наталія ХЕНДЕЛЬ Міжнародні злочини проти української культури під час агресії РФ: питання кваліфікації та відповідальності ...	23
Algirdas PLIOPLYS The National library of Lithuania as a leading institution in the field of document preservation	31
Альгірдас ПЛІОПЛІС Національна бібліотека Литви як провідна установа у сфері збереження документів	36
Dr Maciej SZABLEWSKI Treasures from the National Library of Poland at the Palace of the Commonwealth	41
Д-р Мацей ШАБЛЕВСЬКИЙ Скарби Національної бібліотеки Польщі в Палаці Співдружності (Речі Посполитої)	45

Ігор ЛОСІЄВСЬКИЙ Актуальні завдання роботи з удосконалення фондів документних пам'яток у наукових бібліотеках України: ціннісні пріоритети	47
---	----

СЕКЦІЯ 1

Культурна спадщина в умовах війни: виклики, злочини, документування	59
--	-----------

Оксана КЛИМЕНКО, Олена СОКУР Тема збереження історико-культурних фондів бібліотек в умовах війни за незалежність України на шпальтах фахового періодичного видання.....	61
--	----

Людмила ДІДУХ, Володимир МІХАЛКО Особливості документування архівними установами фактів викрадення, знищення або пошкодження документів під час бойових дій або тимчасової окупації	67
--	----

Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Олена КОСЕНКО Формування архівних колекцій документами війни: досвід Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву	72
--	----

Наталія ПЕТРОВА Міждисциплінарна взаємодія у сфері культурної спадщини в умовах війни: стратегії культурних, освітніх і дослідницьких інституцій	77
---	----

Еліна ЮРЧАК, Людмила ТАТАРЧУК Модернізація архівної справи в системі НААН засобами інформаційних технологій	86
---	----

Олег БЕРЕЗОВСЬКИЙ Актуальні проблеми деколонізації та декомунізації довідкового апарату архівів	92
---	----

Соф'я ГУЗЕРЯ Профанізація рукописів: виклики репрезентації та інтерпретації	96
---	----

Крістіна ТУРАНСЬКА
Відновлення культурно-освітньої інфраструктури
України в аспекті діяльності міжнародних організацій.....100

Олена ЯКОВЕНКО, Зарміна ЗАРІФІ
Онлайн-платформи пам'яті: нові формати збереження
документальної спадщини України 105

СЕКЦІЯ 2

**Книжкові колекції та архівні комплекси
інституцій пам'яті: історія формування
та дослідження, репрезентація 109**

Олена БАЧИНСЬКА
Історична спадщина козацтва: унікальний рукопис
1858 року у фондах ОННБ.....110

Tetiana KRUPA
Research and conservation of archaeological paper from
the excavations of the medieval Ili-Balyk burial ground
in Kazakhstan 114

Тетяна КРУПА
Дослідження та консервація археологічного паперу
з розкопок середньовічного могильника Ілі-Балик
у Казахстані 127

Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ
Кодекс «Rerum memorandarum libri quatuor»
Франческо Петрарки з колекції Наукової бібліотеки
Львівського національного університету ім. І. Франка
та проблема встановлення його власників.....139

Юлія ПЕТРОВА
Арабомовні стародруки у бібліотеці
Священного Синоду Румунської патріархії 145

Sanata BULIA
Georgia's Unique Publications
and the Printing House of Vakhtang the VI 149

Саната БУЛІЯ
Унікальні видання Грузії та друкарня Вахтанга VI.....155

Ольга САК
Печерський патерик як артефакт родової пам'яті:
з колекції кириличних видань Одеської національної
наукової бібліотеки 161

Тетяна МЯСКОВА
Колекції, сформовані за мовною ознакою,
у фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства НБУ імені В. І. Вернадського 171

Ірина ГЛЄБОВА
Атрибуція серії портретних гравюр XVII – початку XVIII ст.
із колекції Одеського музею західного і східного мистецтва 174

Людмила КРАСИЛЬНІКОВА
Рідкісні видання творів Д. І. Яворницького
у фонді Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки
(до 170-річчя від дня народження) 176

Ніна ХІВРЕНКО
Українські літературні альманахи та збірники XIX–XX ст.
(із колекцій Національної історичної бібліотеки України) 180

Галина НЕЛИПА
Українські літератори та книгознавці
як перекладачі шедеврів світової класики у фонді рідкісних
і цінних книг Національної бібліотеки України
імені Ярослава Мудрого 185

СЕКЦІЯ 3
Книжкова культура і видавничі традиції:
колекції, персоналії, дослідники
та цифрова візуалізація 190

Лідія ПОПЕРЕЧНА
Бібліографування друків для дітей в епістолярному діалозі
Ярослава Стешенка з Костянтиною Малицькою.....191

Євгеній ГОДОВАНИЙ, Олег ДЬОМІН
Особиста бібліотека Д. К. Заболотного
(за фондами музею-садиби Д. К. Заболотного) 197

Зоя АФАНАСЬЄВА
Приватна бібліотека князя Володимира Святополка
де Мира як історичний аспект книжкової культури 202

Олег ДЬОМІН
М. Г. Попруженко і зведення будівлі
Одеської міської публічної бібліотеки 207

Тамара КОСТИРЕНКО
Сповідні розписи Переяславсько-Бориспільської
духовної консисторії: стан збереження
та науковий потенціал 214

Галина ГРОМІК
Єврейська російськомовна преса Одеси як невід’ємна частина
історії становлення української публіцистики 217

Тамара КУЦАЄВА
Про Менделе Мойхер-Сфоріма мовою музейних пам’яток 221

ПІДСЕКЦІЯ

**Історико-культурні пам’ятки,
їх музейна та візуальна репрезентація 227**

Тетяна ЛАТАЙ
Пам’ятки культурної спадщини Солонянської громади.
Популяризація, ревіталізація, збереження та адвокація:
виклики і проблематика.....229

Oksana DROHOBYTSKA
“Living histori” in modern museums of the Ivano-Frankivsk region .233

Оксана ДРОГОБИЦЬКА
«Жива історія» в сучасних музеях Івано-Франківської області...235

Олена ЮСОВА
Роменська земська лікарня – пам’ятка історії та культури 238

Станіслав КІНКА, Павло МАЙБОРОДА Санаторій «Куяльник» як пам'ятка історії та культури: освоєння культури і сучасний стан	243
Олена УВАРОВА Візуальні образи студенток Одеських вищих жіночих медичних курсів у фотодокументах Державного архіву Одеської області	254
Тетяна ПОДКУПКО Козацькі клейноди XVI–XVIII ст. як культурні та репрезентаційні артефакти	257
Анна МАКСИМЕНКО Архівні ініціативи з удосконалення фотодокументальної спадщини	261
Яніна ГОРУЛЬКО, Інна КОВАЛЕНКО, Лідія ШАХМАЛОВА Цифрові бібліотеки як засоби збереження і доступу до культурної спадщини. Досвід сектору оцифрування фондів та копіювання Полтавської ОУНБ імені І. П. Котляревського	265
ПІДСУМКИ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація», Одеса, 10–11 грудня 2025 року	272

Від упорядника

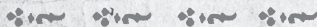
Уперше щорічна конференція «Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження і популяризація» відбулася в грудні 2022 року, тому підсвідомо її учасники пов'язують цей захід із повномасштабною російсько-українською війною. І не дарма – на підставі збірників матеріалів конференцій можна вивчати динаміку змін у національній бібліотечній галузі у воєнні роки, і вона вражає. Очевидно, що війна не зламала нас, а мотивувала до праці та зробила сильнішими.

З одного боку, ми маємо величезні втрати – численні руйнування бібліотек, архівів і музеїв, розграбування або знищення тисяч і тисяч одиниць зберігання. З іншого – завдяки потужній міжнародній підтримці ми зробили величезний стрибок у сфері цифровізації та зберігання цифрових масивів; так само великий крок у класифікації фондів, щодо яких раніше бракувало можливостей; при опрацюванні таких фондів було зроблено численні відкриття і написано чимало наукових праць; ми докладаємо неймовірних зусиль, щоб ознайомити світову спільноту з нашими пам'ятками культури; шукаємо і впроваджуємо нові форми роботи з удоступнення фондів інституцій пам'яті для широкого загалу, незважаючи на війну і технічні негаразди, що її супроводжують.

На цьогорічній конференції серед традиційних прозвучали й нові теми, які відображають потреби часу. Зокрема – це вимоги щодо внесення пам'яток культури у реєстр ЮНЕСКО «Пам'ять світу»; важливість правильної класифікації документів зберігання та визначення ціннісних пріоритетів, у зв'язку з цим – пропозиції щодо удосконалення профільних законодавчих нормативів. Не менш важлива тема – популяризація культурної спадщини, переосмислення культурного простору як платформи для комунікації, стійкості, формування національної ідентичності; залучення з цією метою інструментів різних галузей та інноваційних форматів. Ще один напрям, який набуває масштабів, – накопичення в інституціях пам'яті документів про російсько-українську війну.

Хочу побажати наснаги і творчих успіхів авторам, статті яких опубліковані в цій збірці. А також запросити до співпраці всіх, хто зацікавився конференцією вперше.

**ВІТАЛЬНІ
СЛОВА**

Сергій СИДОРОВ,

начальник відділу бібліотечної справи
Управління видавничої справи та бібліотечної діяльності
Міністерства культури України

Шановні учасники конференції, дорогі колеги, представники наукових, освітніх і культурних інституцій України та інших країн! Від імені Міністерства культури щиро вітаю вас з відкриттям Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація».

Для мене велика честь долучитися до цієї події, яка об'єднує провідних фахівців, визначає сучасні наукові пріоритети та формує стратегічне бачення розвитку гуманітарної сфери. Сьогодні, коли Україна переживає найскладніший період своєї новітньої історії, а культурна спадщина зазнає цілеспрямованих втрат і руйнувань, питання її збереження набуває критичного значення. Ми щодня стикаємося з необхідністю оперативного документувати збитки і пошкодження закладів культури, водночас розробляємо довгострокові стратегії для захисту. В таких умовах професійні майданчики, як ця конференція, стають надзвичайно важливими, оскільки створюють простір для фахового діалогу, вироблення нових підходів, об'єднання зусиль держави, наукової спільноти та міжнародних партнерів.

Особливо цінним для нас є те, що сьогоднішній форум охоплює широкий спектр проблем: від дослідження унікальних книжкових і документальних пам'яток – до сучасних технологій їх реставрації, каталогізації та цифрового відтворення. Питання цифрової трансформації, створення електронних архівів, формування доступних онлайн-ресурсів є не лише вимогою часу, а й стратегічним інструментом захисту культурних надбань. Водночас, участь фахівців з інших країн у цій конференції – ще один важливий вимір, оскільки представники Грузії, Казахстану, Литви та Польщі привносять у наш дискурс власний досвід, допомагають формувати спільні підходи, впроваджувати європейські стандарти для збереження і популяризації культурної спадщини. У період війни така співпраця набуває значення не лише професійного, а й політичного та гуманітарного, оскільки вона демонструє солідарність, підтримку та єдність спільних наукових цінностей. Так, наразі важли-

во забезпечити українську наукову присутність на міжнародному рівні, розвивати партнерські програми, спільні дослідження, проекти цифровізації та збереження культурних колекцій. Такі ініціативи змінюють позиції України у сфері культурної дипломатії, посилюють гуманітарний потенціал нашої держави.

Міністерство високо цінує професійну і наукову роботу Одеської національної наукової бібліотеки та Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Саме завдяки таким інституціям формується сьогодні сучасна українська школа книгознавства, бібліотекознавства, архівознавства та мистецтвознавства. Їхня діяльність не лише забезпечує збереження культурної пам'яті, а й зміцнює український культурний фронт, сприяє впізнаваності України в усьому світі.

Бажаю всім учасникам конференції плідної роботи, змістовних дискусій, нових ідей, відкриттів. Нехай ця подія стане джерелом натхнення, об'єднає фахову спільноту, сприяє формуванню єдиного надійного гуманітарного підґрунтя для наших майбутніх поколінь. Щиро вам всім дякую за відданість справі збереження української культурної спадщини!

Ірина БІРЮКОВА,

генеральний директор

Одеської національної наукової бібліотеки

Добрий день, шановні колеги, друзі, рідні люди – наша книжкова родина. Сьогодні ми в тандемі з Інститутом книгознавства Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського відкриваємо цю конференцію. Свого часу вона стартувала як семінар для працівників бібліотек нашої методичної зони, але поступово зросла до потужного всеукраїнського заходу, насамперед, завдяки підтримці Міністерства культури України, яке не лише спрямовує наші пошуки, а на рівні культурної дипломатії допомагає залучати нових партнерів і матеріально-ресурсну допомогу, що дозволяє нам впроваджувати нові рішення для захисту фондів. Ми будемо про них говорити в рамках цієї конференції. У нас також заплановано оглядову екскурсію, де ми будемо ділитися напрацюваннями, які стали можливими саме за підтримки Міністерства культури та наших міжнародних партнерів.

Ми дякуємо чудовому колу науковців, дослідників документальної спадщини України, які своїм внеском, доповідями, пошуками і щирим бажанням ділитися своїм досвідом збагатили наше зібрання. Велика вдячність і уклін кожному, хто знаходить сили творчо працювати попри війну, в умовах відключення електроенергії, відсутності опалення, відсутності взагалі будь-якої гарантії в тому, що ми зустрінемо світанок наступного дня. Проте ми плануємо, плануємо і діємо. Це неймовірне враження – коли ми зустрічаємо однодумців і таких сильних духом людей в особі наших науковців.

Ми щиро вдячні партнерам – Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського в особі генерального директора пані Любові Дубровіної, а також шановній пані Галині Ковальчук, яка сьогодні з нами на зв'язку як очільник Інституту книгознавства. Ми вдруге організуємо цю конференцію спільно, поглиблюючи нашу співпрацю, і бачимо позитивні результати. Щиро дякую і всій команді інституту. Спасибі за те, що підтримуєте наші ініціативи, котрі виникли свого часу як регіональні починання, а тепер набули форми міждержавних проектів.

Для нас ця зустріч є чимось більшим, ніж черговий плановий захід з дослідження, вивчення і промоції документальної спадщини.

ни. Сьогодні в рамках конференції ми почуємо доповіді не тільки наших колег, які працюють у бібліотеках різного рівня підпорядкування. Ми почуємо представників архівної сфери, ми будемо говорити з музейниками. Ми будемо говорити про те, що нас об'єднує і що нас стимулює. Звісно, говоритимемо і про проблеми.

Окрім доповідей відбудуться презентації видань, які, власне, з'явилися на світ завдяки тому, що науковці опрацювали документальну спадщину. Ми розглянемо проблематику впровадження спільних цифрових рішень у форматі Національної електронної бібліотеки та інші форми збереження й удоступнення документальної спадщини. Відбудеться фокус-семінар, а також на сайті бібліотеки вже доступні стендові доповіді.

Слід зазначити, що двох днів для конференції виявляється замало. Щиро вірю, що результати наполегливої праці вітчизняних дослідників і наших зарубіжних партнерів наступного року спроможні наповнити триденну програму конференції.

Фахівці кажуть, що один зі способів сформувати ментальну стійкість – планувати. У цьогорічному диктанті Національної єдності говорилося, що треба жити. А для нас – науковців, дослідників, промоутерів культурної спадщини, життя – це певною мірою те, що ми робимо на своїх робочих місцях, досліджуючи, зберігаючи, обороняючи документальну спадщину України як частину світового спадку. Тож сьогодні, дякуючи всім присутнім за їх небайдужість, ініціативність і креативність, я запрошую планувати нашу зустріч у 2026-му році, адже зустріч під ялинкою в нашій бібліотеці стала доброю традицією, що єднає друзів і партнерів. Ми будемо щиро раді бачити всіх вас, за можливості – наживо, під мирним небом Одеси, України.

**ПЛЕНАРНЕ
ЗАСІДАННЯ**

Галина КОВАЛЬЧУК,

доктор історичних наук,

директор Інституту книгознавства

Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Київ, Україна

Програма ЮНЕСКО «Пам'ять світу»: український аспект

Програма «Пам'ять світу» (Memory of the World Programme) запроваджена ЮНЕСКО в 1992 р. для сприяння захисту документальної спадщини в розумінні матеріального існування й збереження документних (документальних) пам'яток, забезпечення рівноправного доступу до них користувачам через створення цифрових ресурсів і розширення загальної обізнаності про існування та значимість документальної спадщини, а також для поширення інформації про сучасні можливості у сфері зберігання та популяризації документального й аудіовізуального спадку. Створення Програми було викликано усвідомленням небезпеки, яка загрожує документальній спадщині внаслідок природного старіння матеріальної основи документів, природних катаклізмів, техногенних катастроф чи війн. У 2015 році було розроблено «Загальне керівництво зі збереження документальної спадщини», що є основним нормативним документом Програми.

У програмі «Пам'ять світу» документальна спадщина розуміється як задокументована колективна пам'ять народів світу, що зберігається переважно в бібліотеках, архівах, музеях і має важливе значення для збереження як культурної самобутності окремих етносів, так і світового документального спадку в цілому, що становить значну частину загальної світової культурної спадщини. Завдяки їй можна прослідкувати еволюцію думки, винаходів і досягнень людства. Всесвітнє документальне надбання розглядається в усій його сукупності як результат творчості людей різних співтовариств і культур упродовж багатьох століть, що не обов'язково узгоджується з нинішніми державними кордонами.

Документальна спадщина ранжується за трьома рівнями – міжнародного, регіонального і національного значення. Програма ЮНЕСКО опікується спадщиною міжнародного рівня і веденням Реєстру цієї спадщини. На національному рівні запропоновано створювати національні реєстри, такі як «Пам'ять України». Нагадаємо, що за Постановою Кабінету Міністрів України в 1992 р. передбачалося створення Державного реєстру національного культурного надбання, складовими частинами якого названо документальні пам'ятки: «...унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фотодокументи, старовинні рукописи, рідкісні друковані видання». Утім, цей реєстр, який досі не сформовано, не є повним аналогом національного реєстру «Пам'ять світу»: в останньому найголовнішим є пріоритет унікальності пам'ятки чи колекції та її значення не лише для України, але й світу.

Програма «Пам'ять світу» може визнати документальною спадщиною окремий документ, колекцію, бібліотечні чи архівні фонди. Своєю чергою, документальна спадщина може перебувати у власності громадських організацій чи державних установ, а також окремих осіб чи приватних організацій. ЮНЕСКО бере до уваги обидва складники документа: інформацію, що в ньому міститься, і носія, що її містить. Це можуть бути: текстові документи – рукописи, книги, газети, плакати та ін., виконані чорнилом, олівцем, фарбою на папері або інших носіях (папірус, пергамент, пальмовий лист, кора, шовк, камінь, пластик); нетекстові матеріали, зокрема малюнки, гравюри, карти, ноти тощо, виконані аналогічним чином; традиційні фільми й фотознімки, виконані на різних носіях; електронні дані всіх типів, включаючи аудіо, відео, тексти чи зображення в аналоговій або цифровій формі. Оскільки пам'ять світу зберігається також і в усних традиціях, Програма ЮНЕСКО заохочує підтримку й документування цієї традиції, забезпечуючи таким чином культурну спадкоємність шляхом використання нових технологій.

Основним стратегічним напрямом програми «Пам'ять світу» є ідентифікація документальної спадщини, яка має всесвітнє значення, і включення її до реєстру «Пам'яті світу» (Memory of the World Register), тобто головним у цьому випадку є питання, чи має певна спадщина дійсно всесвітнє значення. Ведення цього реєстру, тобто переліку такої документальної спадщини, розпочато в 1997 р. Пам'ятки та колекції, що відповідають критеріям відбору і становлять загальний інтерес, визначаються Міжнародним кон-

сультативним комітетом і затверджуються Генеральним директором ЮНЕСКО раз у два роки. На квітень 2025 р. реєстр налічував 570 позицій із 72 країн і 4 міжнародних організацій. Тут зафіксовано документи і колекції з усіх континентів на різних носіях із різноманітних матеріалів.

Український сегмент

У 2005 р. у Міжнародний реєстр «Пам'ять світу» за пропозицією України включено «Зібрання фонографічних записів єврейського музичного фольклору (1912–1947)» із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Колекція нараховує 1 017 воскових фоноциліндрів (т. зв. валиків Едісона) і значний за обсягом додатковий матеріал – нотні й текстові розшифровки до фонозаписів. Воскові валики Едісона кінця XIX – початку XX ст. є прикладом носіїв документів, що вже фактично не існують.

У 2017 р. до «Пам'яті світу» включено комплекс документів про аварію на Чорнобильській АЕС, яка сталася в Україні 26 квітня 1986 р. Документи зберігаються в ЦДАВО, ЦДАГО, Центральному державному кінофотофоноархіві України, державних архівах Житомирської, Київської, Львівської, Рівненської та інших областей України, галузевих архівах МВС України, Міністерства оборони України та СБУ.

У 2023 р. затверджено позицію «Документальна спадщина “Бабин Яр”», представлену Україною. Колекція містить документи трагічної історії цієї місцевості, насамперед щодо масових розстрілів мирних жителів і військовополонених під час нацистської окупації Києва в період Другої світової війни. Перші розстріли відбулися 29 і 30 вересня 1941 р., було страчено близько 34 тисяч євреїв. З вересня 1941 по вересень 1943 р. жертвами німецько-фашистських окупантів у Бабиному Яру стали близько 100 тис. громадян різних національностей: червоноармійці, українські борці за національну незалежність, активісти радянського підпілля та інші. У післявоєнний час Бабин Яр пережив техногенну катастрофу, яка сталася 13 березня 1961 р., коли потужний зсув через прорвану дамбу затопив район київської Куренівки і призвів до численних жертв. Колекція є невід'ємною частиною людської пам'яті.

Україна представлена в реєстрі «Пам'ять світу» також у складі колективних пропозицій. У 2009 р. затверджено позицію «Архі-

ви Радзивіллів та Несвіжська бібліотечна колекція», що представляє архіви та бібліотеки Білорусі, Литви, Польщі, Росії, України (ЦДІА України, м. Київ) і Фінляндії. України також стосуються деякі пам'ятки, включені до реєстру, що зберігаються в інших державах. Так, у 2007 р. було схвалено пропозицію від Чехії на включення «Колекції періодики російської, української та білоруської еміграції 1918–1945 рр.» із фондів Національної бібліотеки Чеської Республіки. В 2017 р. у Міжнародному реєстрі затверджено позицію, подану Україною, щодо реєстрації Акта Люблінської унії 1569 р. Акт про унію, укладену між Королівством Польським і Великим князівством Литовським на засіданні Сейму в Любліні у липні 1569, становив одне з політичних підґрунть створення Речі Посполитої. Документ зберігається в Центральному архіві історичних документів у Польщі. Подання підтримали національні комітети «Пам'яті світу» Литви, Латвії, Польщі, Білорусі.

Свого часу Росія представила до Реєстру «Пам'яті світу» давні київські (тобто українські) рукописні книги: 1997 р. представлено Архангельське Євангеліє 1092 р. (назва рукопису походить від місця його знайдення наприкінці XIX ст.), книга зберігається в РДБ у Москві. У 2011 р. в реєстрі затверджено Остромирове Євангеліє 1056–1057 років – найдавніша точно датована рукописна книга Київської Русі. Зберігається в РНБ у Санкт-Петербурзі.

Ще деякі українські пам'ятки номінувалися на включення до реєстру «Пам'ять світу», але були відхилені. Так, 2005 р. НБУВ запропонувала для включення до реєстру Нікомедійське Євангеліє (кінець XII – поч. XIII ст.), Пересопницьке Євангеліє (1556–1561) та Острозьку Біблію – першу повну друковану Біблію старослов'янською мовою, надруковану І. Федоровим в Острозі 1581 р. У 2007 р. Український католицький університет у Львові запропонував колекцію «Ірмос» – українські та білоруські нотолінійні ірмолої XVI–XVII ст. У 2014 р. було відхилено номінацію «Пам'ять про Голодомор 1932–1933 років в Україні», представлену Державною архівною службою.

Програма «Пам'ять світу» реалізується ЮНЕСКО через систему комітетів. Національні комітети програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу» створені та працюють у 98 державах. В Україні Національний комітет «Пам'ять світу: Україна» («Memory of the World: Ukraine») створено в грудні 2024 р. під егідою Національного комітету України програми ЮНЕСКО «Інформація для всіх» (IFAP). До складу комітету, який тоді очолила Лариса Левченко, директор Центрального державного архіву вищих органів влади та управління, а зараз

очолоє Тетяна Шевченко, увійшли фахівці архівної, бібліотечної та культурної справи, загалом 15 осіб. Основними завданнями Національного комітету є: заснування і ведення Українського національного реєстру «Пам'ять світу», приймання й оцінювання номінацій документальної спадщини до нього; пропозиція номінацій від України до Міжнародного реєстру «Пам'ять світу»; співпраця з державними і неурядовими організаціями в Україні у розробленні Національного реєстру та внесенні пам'яток до Міжнародного реєстру; популяризація в Україні й за кордоном колекцій та окремих документів, що включені до Українського та Міжнародного реєстрів «Пам'ять світу».

Національний комітет переклав «Загальні настанови програми “Пам'ять світу”»; підготував проєкт концепції Національного реєстру «Пам'ять України», що потребує обговорення, затвердження і популяризації насамперед серед інституцій пам'яті в Україні. На сайті ЮНЕСКО з'явився розділ «Пам'ять світу. Україна».

У 2025 р. ЮНЕСКО оголосила про прийом до 30 листопада 2025 р. і розгляд у 2026–2027 рр. нових номінацій для включення у Реєстр програми «Пам'ять світу». Для України ЮНЕСКО провела тренінг щодо заповнення пакета номінаційних документів, оскільки обґрунтувати цінність пам'ятки чи пам'яток для реєстру колективної пам'яті людства зовсім не просто. Відповідна діяльність в Україні щодо підготовки номінацій провадилася. Зокрема, МОН України видало розпорядження бібліотекам ВНЗ розглянути це питання. Але ці бібліотеки зберігають переважно друковані книги, що не є унікальними, оскільки вони надруковані в певній кількості примірників, і довести їх цінність чи винятковість для колективної пам'яті людства вкрай проблематично.

Загалом у доволі короткі терміни було подано чотири проєкти, що немало, оскільки від кожної країни приймається не більше, ніж дві пропозиції. Від Укрдержархіву до Національної комісії України у справах ЮНЕСКО при Міністерстві закордонних справ України було представлено дві номінації: 1) удруге подано доопрацьовану номінацію «Пам'ять про Голодомор 1932–1933 років в Україні», на нашу думку – переконливу, бо людство має пам'ятати про штучно створений тоді голод, смерть мільйонів людей; 2) «Архів документів світового турне Української республіканської капели (1919–1929)». Архівна спадщина капели Олександра Кошиця є свідченням видатних досягнень у світовому музичному мистецтві та галузі хорового виконання, а також першим прикладом обрання музики та співу як

засобу культурної дипломатії для ствердження національної ідентичності й державності народу. Завдяки концертам капели Олександра Кошиця світ відкрив для себе українську народну пісню. Саме в її виконанні прозвучав шедевр «Щедрик», який став відомим у світі й тепер лунає з кожної сцени і в кожній родині на Різдво.

Сподіваємося, що архівна спадщина Української республіканської капели і архівна колекція щодо Голодомору будуть визнані ЮНЕСКО складовими документальної спадщини людства і включені до Міжнародного реєстру «Пам'ять світу». А у бібліотечної спільноти є два роки, щоби віднайти і обґрунтувати непересічну цінність певної книжкової пам'ятки чи колекції книжкових пам'яток.

Тимур КОРОТКИЙ,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»,
голова ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень»,

Наталія ХЕНДЕЛЬ,

кандидат юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
ДНУ «Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук України»,
експерт ГО «Фонд підтримки фундаментальних
досліджень».
Одеса, Україна

**Міжнародні злочини проти української культури
під час агресії РФ: питання кваліфікації
та відповідальності**

Російська агресія заподіяла істотну шкоду українській культурній спадщині: зруйновано та пошкоджено 1 630 культурних пам'яток і 2 437 об'єктів культурної інфраструктури (за даними Міністерства культури України станом на 25.11.2025) [1]. Серед них – масштабні втрати музейного фонду України внаслідок незаконного привласнення, розграбування, знищення музейних колекцій на окупованих територіях [2]; Національний архівний фонд України поніс значні втрати – в обсязі 5,5 млн одиниць зберігання [3]. Ці надзвичайні втрати у культурному і матеріальному вимірі свідчать про геноцидальну й колоніальну сутність агресії РФ, спрямовану на позбавлення України національної ідентичності та державності.

Агресія проти України призвела до масштабних порушень імперативних норм міжнародного права з боку РФ і до вчинення численних міжнародних злочинів її громадянами, зокрема проти української культурної спадщини. Серед них – злочин агресії, зло-

чин геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини. За ці діяння несуть кримінальну відповідальність індивіди на міжнародному чи національному рівнях, а РФ як держава несе міжнародну відповідальність за порушення відповідних норм міжнародного права.

В Україні розслідується магістральна справа щодо злочину агресії – за нею 738 підозрюваних із числа представників військово-політичного керівництва РФ [4]. Також створено Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України відповідно до Угоди між Україною та Радою Європи. Будь-які дії агресора є протиправними, тому вся шкода, заподіяна українській культурі внаслідок агресії РФ, має бути врахована під час притягнення до відповідальності за злочин агресії та відшкодована агресором.

Геноцид криміналізовано в Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року. Концепція злочину геноциду та сама Конвенція були розроблені завдяки Рафалю Лемкіну. Цей злочин є одним із найскладніших для кваліфікації та розслідування, оскільки потребує доказування спеціального геноцидального наміру – наміру знищити (повністю або частково) національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку, а також вчинення відповідних діянь, спрямованих на таке знищення. Злочини проти культурної спадщини та стирання національної ідентичності можуть свідчити про наявність такого наміру.

На жаль, концепція Рафаля Лемкіна щодо культурного геноциду не набула нормативного закріплення [5]. Наразі для кваліфікації злочину геноциду застосовуються положення Конвенції 1948 року, ст. 6 Римського статуту Міжнародного кримінального суду та ст. 442 Кримінального кодексу України.

Заклики до геноциду – це самостійний склад злочину (ч. 2 ст. 442 Кримінального кодексу України), тому важливо фіксувати й документувати приклади російських закликів до геноциду (тобто прямих і публічних закликів до вчинення діянь, передбачених ч. 1 ст. 442 Кримінального кодексу України), проголошених з метою повного або часткового знищення національної, етнічної, расової чи релігійної групи як такої, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких діянь з метою поширення цих ідей або розповсюдження таких матеріалів.

Злочини проти людяності увійшли в Кримінальний кодекс України лише в 2024 році. Їх сутність – широкомасштабний або систематичний напад на цивільне населення в рамках державної полі-

тики. Уже відкрито кілька проваджень щодо злочинів проти людяності, зокрема стосовно атак російських FPV-дронів на цивільних у Херсонській області та в інших регіонах. Ймовірними прикладами такої кваліфікації є також широкомасштабні катування і нелюдське поводження в системі російських катівень на тимчасово окупованих територіях, вбивства цивільних у Бучі. Міжнародний кримінальний суд видав ордери на арешт ряду російських генералів, зокрема за злочини проти людяності у формі нападів на цивільні об'єкти та об'єкти інфраструктури. Отже, переслідування за ці злочини здійснюється як на міжнародному, так і національному рівнях.

Однією із форм злочинів проти людяності є переслідування будь-якої групи або спільноти, котру можна ідентифікувати, тобто обмеження прав людини за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, статевими або іншими дискримінаційними ознаками, що визначені міжнародним правом як неприпустимі. Таким чином, переслідування російською окупаційною владою за ознаками української ідентичності, позбавлення можливості користуватися об'єктами української культури, заборона української мови та носіння вишиванок або переслідування за їх використання, знищення пам'яток, культурна апропріація, використання об'єктів української культури для міфотворення та маніпуляцій – все це може свідчити про вчинення злочинів проти людяності у формі переслідування. Це також стосується реалізації права на освіту на тимчасово окупованих територіях, зокрема позбавлення права або переслідування за навчання за українськими програмами українською мовою, позбавлення української ідентичності дітей та мілітаризація освіти. Все це за наявності відповідних елементів може кваліфікуватись як злочини проти людяності. Однак у цьому випадку кваліфікація є складною і потребує доказів систематичності або широкомасштабності нападів, вчинених у контексті російської державної політики, тобто передбачає аналіз законодавства і політичних заяв, а також комплексний аналіз дискримінаційних практик у сфері культури й освіти у зв'язку з відповідними діями. Тому системне документування таких діянь через призму елементів злочину проти людяності є надзвичайно важливим.

Четвертий вид міжнародних злочинів, який вчиняється представниками російської агресії у великих масштабах, – це воєнні злочини. Порівняно зі злочином геноциду і злочинами проти людяності, для їх кваліфікації потрібна наявність збройного кон-

флікту та вчинення серйозного порушення міжнародного гуманітарного права. Наразі вже зареєстровано близько 207 тисяч воєнних злочинів, вчинених росіянами [4]. Вони складають дуже широкий спектр серйозних порушень міжнародного гуманітарного права: проти осіб – вбивства цивільних і військовополонених, катування, нелюдське поводження, незаконне позбавлення волі, депортація; проти об'єктів – знищення, руйнування, розграбування і привласнення; щодо заборонених методів і засобів ведення війни – напади на цивільних осіб і цивільні об'єкти, віроломство.

Окремий вид воєнних злочинів становлять злочини проти культурних цінностей. Це серйозні порушення норм міжнародного гуманітарного права, що захищають культурні цінності як такі. Їх захист ґрунтується на спеціальній Гаазькій конвенції про захист культурних цінностей під час збройного конфлікту 1954 року з двома протоколами – від 1954 і 1999 року. Саме на підставі Другого протоколу (1999) 4 грудня 2025 року Україна отримала посилений захист 19 об'єктів культурної спадщини, а загалом в Україні під посиленим захистом перебувають 46 об'єктів [6]. Окрім Гаазької конвенції 1954 року, окремі норми про захист культурних цінностей містяться в Положенні до Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі 1907 року і в Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року.

Гаазька конвенція 1954 року відносить до культурних цінностей рухомі або нерухомі цінності, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу: пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські; археологічні місця, архітектурні ансамблі, що як такі становлять історичний або художній інтерес; твори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного або археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей; будівлі, головним і основним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, такі як музеї, великі бібліотеки, архівосховища, а також укриття, призначені для збереження рухомих культурних цінностей у випадку збройного конфлікту; центри, в яких зосереджена значна кількість культурних цінностей (ст. 1 Конвенції 1954 р.). Тобто це широкий перелік об'єктів, які відповідно до норм міжнародного гуманітарного права визнаються культурними цінностями та підпадають під особливий захист.

Серед найбільш поширених воєнних злочинів проти культурних цінностей України, задокументованих ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень» у 2022–2023 роках при реалізації проекту «Воєнні злочини в Україні: музеї та нематеріальна культурна спадщина під прицілом» за підтримки ІСАР «Єднання» [7], можна виокремити кілька груп. Перша група – це напади на цивільні об'єкти, а також невибіркові та непропорційні атаки, внаслідок яких завдано шкоди культурним цінностям. Це найпоширеніший вид воєнного злочину проти культурної спадщини. Друга група – прямі напади на культурні цінності, наприклад, обстріл музею Сковороди, щодо якого вже оголошено підозру, або напад на музей Шухевича. Третя група – знищення та руйнування культурних цінностей на окупованих територіях, коли об'єкти опиняються під контролем окупаційної влади. Приклади: руйнування Херсонесу Таврійського, знищення курганів, архівних документів на тимчасово окупованих територіях. Четверта група – незаконне привласнення або розграбування культурних цінностей. Це не завжди означає фізичне переміщення об'єктів, як у випадку херсонських музеїв. Навіть переведення окупаційною владою музейних колекцій України до музейного фонду РФ або документів Національного архівного фонду України до Державного архіву РФ є завершеним складом воєнного злочину незаконного привласнення, за який несуть відповідальність особи, що здійснювали ці дії.

Усі зазначені воєнні злочини наразі кваліфікуються за універсальною формулою «інші порушення законів та звичаїв війни» (ч. 1 ст. 438 КК України). У запропонованих нещодавно змінах до ст. 438 КК України, розроблених Міжвідомчою робочою групою з питань гармонізації законодавства у зв'язку з ратифікацією Україною Римського статуту Міжнародного кримінального суду, передбачено запровадження окремої статті – «Воєнні злочини проти культурних цінностей». Вона має містити конкретний перелік форм об'єктивної сторони, які є грубими (серйозними) порушеннями міжнародного гуманітарного права, зокрема Другого протоколу 1999 року, а також кілька новел, зокрема кримінальну відповідальність: за незаконний експорт або переміщення культурних цінностей з окупованої території, а також за незаконну передачу права власності на них всупереч міжнародному гуманітарному праву; за проведення археологічних розкопок на окупованій території, якщо це не обумовлено виключно потребами охорони, обліку чи збереження культурної цінності; за будь-які модифікації

або зміну форми використання культурної цінності з метою приховування чи знищення доказів її культурного, історичного або наукового характеру.

Наразі пред'явлено 17 підозр у вчиненні воєнних злочинів проти культурних цінностей. Розслідування цих злочинів здійснюється окремим відділом Департаменту протидії злочинам, вчиненим в умовах збройного конфлікту, Офісу Генерального прокурора, а також обласними прокуратурами та іншими правоохоронними органами. Розслідуються напади на об'єкти, внесені до Списку всесвітньої культурної спадщини: руйнування Херсонесу Таврійського, розграбування музеїв і архівів на тимчасово окупованих територіях, зокрема незаконне привласнення колекцій херсонських музеїв, а також переслідування релігійних діячів.

У зв'язку з безпрецедентними викликами, які через агресію РФ постали перед культурною спадщиною України, особливої ваги набуває співпраця правоохоронних органів з представниками музейної спільноти та громадськими організаціями, що документують ймовірні воєнні злочини. Така взаємодія охоплює питання фіксації фактів, ідентифікації культурних цінностей, їх розшуку та матеріальної оцінки завданої шкоди. Зокрема, ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень» з 2022 року бере участь у документуванні, аналізі та кваліфікації шкоди, заподіяної культурній спадщині України внаслідок російської агресії. У 2024 році об'єктом дослідження стала документальна культурна спадщина в рамках проекту «Минуле заради майбутнього: відповідальність за воєнні злочини проти архівів», реалізованого за підтримки МФ «Відродження». У рамках цього проекту задокументовано близько 300 подій, пов'язаних із порушеннями міжнародного гуманітарного права та ймовірними воєнними злочинами проти державних архівних установ і документів Національного архівного фонду. Надалі планується продовжити документування та розширити сферу дослідження на документи Національного архівного фонду, що зберігалися у бібліотеках і університетах.

Крім того, експерти ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень» активно співпрацюють з правоохоронними органами, зокрема з Офісом Генерального прокурора, у рамках гармонізації норм Кримінального кодексу України з положеннями Римського статуту. У процесі діяльності Міжвідомчої робочої групи наша організація відповідає за удосконалення норм щодо воєнних злочинів проти культурної спадщини. Також експерти

організації проводять тренінги для прокурорів з питань розслідування злочинів проти культурної спадщини та надають консультації у цій сфері.

Окреме питання – роль музеїв, архівів, бібліотек і навчальних закладів у реалізації права на пам'ять про події Війни за Незалежність України [8] та просуванні засад перехідного правосуддя [9]. Прикладом є створення Міжвідомчої робочої групи з координації заходів зі збереження документальних свідчень про збройну агресію РФ проти України за ініціативи Державної архівної служби України. Наша організація надає експертну підтримку цьому напряму та реалізує проєкт «Імплементатії перехідного правосуддя в Україні: від концепції до практики» за підтримки МФ «Відродження».

У фокусі роботи ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень» – архівні установи, бібліотеки та навчальні заклади. Ми відкриті до співпраці й прагнемо бути корисними, сприяючи сталості української культури, збереженню історичної пам'яті та забезпеченню невідворотності покарання російських воєнних злочинців.

Список використаних джерел

1. 1630 пам'яток культурної спадщини та 2437 об'єктів культурної інфраструктури постраждали в Україні через російську агресію. *Сайт Міністерства культури України*. URL: <https://mcsc.gov.ua/news/1630-pamyatok-kulturnoyi-spadshhyny-ta-2437-obyektiv-kulturnoyi-infrastruktury-postrazhdaly-v-ukrayini-cherez-rosijsku-agresiyu/>
2. Захист культурної спадщини: як працює новий реєстр Музейного фонду. URL: <https://digitalstate.gov.ua/uk/news/govtech/zakhyst-kulturnoyi-spadshchyny-iak-pratsiuye-novyuy-reyestr-muzeynoho-fondu>
3. Назарчук І. Українські архіви: документування шкоди від російської збройної агресії. *ЛБ*. 9 берез. 2025 р. URL: https://lb.ua/culture/2025/03/09/664393_ukrainski_arhivi_dokumentuvannya.html
4. Сайт Офісу Генерального прокурора. URL: <https://www.gp.gov.ua/>
5. Короткий Т., Хендель Н. Культурний геноцид і проблеми його криміналізації. *Проблема геноциду: виклики сучасного суспільства* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 23–24 січ. 2025 р.). С. 16–18.
6. Cultural property under enhanced protection Ukraine. URL: <https://www.unesco.org/en/culture/cultural-property-under-enhanced-protection>
7. Воєнні злочини в Україні: музеї та нематеріальна культурна спадщина під прицілом : звіт за результатами моніторингу ймовірних воєнних

- злочинів, вчинених проти музеїв та нематеріальної культурної спадщини України під час повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну / Ю. Гончаренко, С. Дяченко, Р. Єделев [та ін.] ; ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень». Одеса : Фенікс, 2023. 208 с.
8. Хромов А., Шевченко Т., Короткий Т. Збереження задокументованих подій Війни за Незалежність України: об'єднуюча роль Державної архівної служби України. *Юридична газета*. 2025. 9 верес. URL: <https://yur-gazeta.com/interview/zbereshennya-zadokumentovanih-podiy-viyini-za-nezalezhnist-ukrayini-obednuyuha-rol-derzhavnoyi-arhiv.html>
9. Роль архівів у процесах перехідного правосуддя : аналітичний звіт за результатами проекту «Минуле заради майбутнього: відповідальність за воєнні злочини проти архівів» / Т. Короткий, М. Пашковський, Н. Хендель, Х. Борщук ; за ред. Н. Хендель ; ГО «Фонд підтримки фундаментальних досліджень». Київ ; Одеса, 2025. 40 с.

was a chemist who learned the secrets of restoration from specialists at the University of Tartu 1968 and later in St. Petersburg. For a decade, she trained new restorers, including the first two restorers at the National Library, one of whom still works there to this day.

Currently, the Document Conservation and Restoration Department of the National Library of Lithuania employs 30 people, including 18 highly qualified professional restorers certified by the Restorer Certification Commission under the Ministry of Culture. Other employees are bookbinders and collection custodians responsible for maintaining the collections. Until 2024, two employees of the department were engaged in microfilming, but since January 2024 this work has been suspended in agreement with the Library of Congress, which was one of the microfilm clients. The Library of Congress also suspended microfilming, stating: “Next year there will be no microfilming, only digitization”.

Terminology

In Lithuanian, the term conservator has more of a political meaning, which is not always positive. Historically in Lithuania, a restoration specialist who restores lost parts and properties of a document is called a restaurator, as is customary in France, Italy, Ukraine, and Russia. In English-speaking countries, however, the term conservator is more common.

Country	Term
Lithuania	restauratorius
Poland	konserwator/restaurator
Italy	restauratore
France	restaurateur du patrimoine
Germany, Austria	Restaurator
UK	conservator
USA	conservator
Spain	conservador/ restaurador
Sweden	conservator
Ukraina	реставратор

Development of Restoration Techniques

Until 1995, document restoration was carried out using traditional manual methods, with special paper purchased to restore missing areas, scalpels, brushes, and glue made from wheat starch.

In 1995, we acquired a paper casting machine – a leafcaster – designed and manufactured by Danish engineer and restorer Per Laursen, which radically changed the restoration process. Since then, it has been possible to use the leafcaster to produce paper of various thicknesses and desired colors to fill in missing parts of documents, as well as to use fibers to mechanically fill those losses.

Currently, about 70% of all documents that can be dismantled are restored using a leafcaster, while 30% are restored by hand. The latter include large-format documents, manuscripts with unstable ink, old bound books, graphic works, and small prints.

The Laursen paper casting machine served us for 20 years. Now we use the DRM-1 (Document Restoration Machine), a leafcaster manufactured by the Lithuanian company LABOSTERA, which is just as effective as the previous one.

After acquiring leafcasting equipment, lost fragments of many documents began to be restored mechanically, which greatly increased the need for a variety of cellulose fibers for infilling. Paper suitable for restoration must match the composition, thickness, texture, and color of the original documents. By mixing cellulose fibers dyed in different colors, it is possible not only to restore documents mechanically but also to produce paper for other daily needs. By dyeing white cellulose fibers in various color mixtures or by combining undyed and dyed fibers, one can obtain paper of many different shades.

Inspection of the National Archive Collection

One of the most ambitious projects carried out by the Document Conservation and Restoration Department was the inspection of documents in the National Archive of Published Documents (Legal Deposit) to identify damaged items and restore them as a priority. We are not aware of any other library in Europe that has conducted a similar large-scale assessment of a document collection.

From the very beginning of restoration work at the National Library, the main “employer” of restorers was the Rare Books and Manuscripts Department, which had a huge number of damaged documents selected for restoration while organizing various collections.

Considering that the most important collection of the National Library of Lithuania is the Legal Deposit Fund (the so-called National Archive), we reviewed and registered the condition of its documents in the period between 2010 and 2012. Today, the National Archive holds 2 534 676 documents printed between 1501 and 2024.

Since the documents in the National Archive are stored chronologically rather than by a traditional classification system, we carried out the first inspections every 20 years – from the oldest book printed in 1501 to the year 1952, where we found no significant damage. Using this 20-year cross-section, we checked the condition of the remaining documents. Over two years (2010–2012), we fully examined 88 553 documents published between 1501 and 1952.

During the inspection, we assessed whether each publication contained mold, foxing stains, binding or cover damage, acidic paper, corroded metal staples, or uncut block edges.

When the study was completed and the results published, both restorers and librarians were surprised by the most common types of damage. No one expected that the top issue would be rusted metal staples that had corroded and severely damaged the surrounding paper. Most of these are documents from the late 19th and early 20th centuries.

Most Common Types of Book Damage

1. Rusted metal staples	– 19 351
2. Damaged covers	– 17 176
3. Damaged or broken bindings	– 11 793
4. Damaged pages	– 9 317
5. Foxing stains	– 5 063
6. Uncut sections	– 4 511
7. Mold	– 1 844
8. etc.	

The first action taken after the inspection was to remove the most dangerous documents – those affected by mold. These were disinfected, cleaned, and returned to the archive.

Next came documents bound with rusty staples. Because of their large number, we carefully considered the restoration method. We decided to surgically remove the rusty staples and the rust-damaged paper, wash the pages, and restore the missing parts using a leafcasser. The staples were replaced with neutral linen thread – a slight compromise of authenticity but one that ensures long-term preservation.

To this day, we continue restoring damaged documents from the National Archive while also receiving items for restoration from the Rare Books and Manuscripts Department, including parchments and incunabula.

Training and Education

As there are still no educational institutions in Lithuania that train document restorers, this role is partly fulfilled by the Document Conservation and Restoration Department of the National Library. Our highly qualified specialists host internships for beginner and advanced restorers from other Lithuanian memory institutions and abroad. Most often, these are restorers working in institutions with only one or two employees, where opportunities for professional development are limited.

In cooperation with the Lycée Corvisart-Tolbiac (School of Book Arts in Paris), we organize training courses for their students.

This year alone, we have accepted four interns.

Public Engagement

Visitors can freely explore the National Library or join guided tours. Although the Document Conservation and Restoration Department is closed to the public, it is the only department that independently accepts pre-arranged group visits and organizes educational restoration demonstrations. Group size is limited to ten people.

During these visits, we demonstrate document cleaning, washing, research, paper leafcasting, and meticulous manual restoration, constantly emphasizing the importance of proper storage and prevention – since restoration is a long and costly process. Visitors, from students to seniors, are always fascinated to discover the hidden world of document restoration. I believe that promoting the protection of cultural values, and specifically documents, is a very important duty for us and other restoration departments.

PS: During the Teams live conference, the presentation will be supplemented with several slides.

Альгірдас ПЛОПЛІС,

керівник відділу консервації та реставрації документів
Національної бібліотеки Литви імені Мартинаса Мажвидаса.
Литва

**Національна бібліотека Литви як провідна установа
у сфері збереження документів**

Анотація. Заснована в 1919 році, Національна бібліотека Литви розпочала працювати над збереженням документів у 1979 році, ставши провідним реставраційним центром країни. У її відділі збереження та реставрації документів працюють 30 фахівців, у тому числі 18 сертифікованих реставраторів. Відділ реставрує рідкісні та пошкоджені документи – від військових трофеїв до національних архівів, використовуючи як ручні техніки, так і сучасні машини для лиття паперу. У 2010–2012 роках відділ перевірів 88 553 одиниці, визначивши найпоширенішим пошкодженням іржаві металеві скоби. Відділ також навчає стажерів із Литви та інших країн і організовує освітні демонстрації, підкреслюючи важливість професійної реставрації, збереження документів та постійних інновацій у захисті письмової спадщини Литви.

Заснована в 1919 році як головна книгозбірня Литви, Національна бібліотека розпочала діяльність з консервації та реставрації документів лише в 1979 році, хоча реставраційні відділи вже існували в бібліотеці Вільнюського університету і в бібліотеці Академії наук.

Усі три основні бібліотеки Литви накопичили велику кількість пошкоджених і зіпсованих книг, які знайшли притулок у бібліотеках після Другої світової війни – після закриття маєтків і монастирів, включаючи значну кількість єврейських документів, які доводилося приховувати до 1990 року. У Національній бібліотеці ми навіть мали колекцію книг, захоплених як військовий трофей із знаменитої «Gottholdsche Bibliothek» у Кенігсберзі і які Червона армія викинула з потяга в Каунасі та які були пошкоджені дощем, сонцем і поганим зберіганням, а точніше, через відсутність місця для зберігання. Близько 3 000 таких книг із «Gottholdsche Bibliothek» наразі відреставровано, вони надійно зберігаються у відділі рідкісних книг.

Найбільшою проблемою на той час (і досі) була нестача кваліфікованих фахівців. Не існувало закладів, які б готували реставраторів; замість цього їх навчали так само, як у часи середньовічних гільдій – майстер навчав учня. Першим реставратором документів у Литві стала Антаніна Юрайте, хімік, яка вивчала секрети реставрації у фахівців Тартуського університету в 1968 році, а згодом – у Санкт-Петербурзі. Протягом десяти років вона навчала нових реставраторів, у тому числі перших двох реставраторів Національної бібліотеки, один із них працює там донині.

Наразі у відділі консервації та реставрації документів Національної бібліотеки Литви працює 30 осіб, у тому числі 18 висококваліфікованих професійних реставраторів, сертифікованих Комісією з сертифікації реставраторів при Міністерстві культури. Інші співробітники – це палітурники та зберігачі колекцій (відповідальні за збереження колекцій). До 2024 року двоє співробітників відділу займалися мікрофільмуванням, але з січня 2024 року цей процес був призупинений за згодою Бібліотеки Конгресу, яка була одним із клієнтів мікрофільмування. Бібліотека Конгресу призупинила мікрофільмування, заявивши: «Наступного року мікрофільмування не буде, буде тільки оцифрування».

Термінологія

У литовській мові термін «консерватор» має скоріше політичне значення, яке не завжди є позитивним. Історично в Литві фахівця з реставрації, який відновлює втрачені частини та властивості документа, називають реставратором, як це прийнято у Франції, Італії, Україні та Росії. Однак в англomовних країнах більш поширеним є термін «консерватор».

Країна

Литва
Польща
Італія
Франція
Німеччина, Австрія
Велика Британія
США
Іспанія
Швеція
Україна

Термін

restauratorius
konserwator/restaurator
restauratore
restaurateur du patrimoine
restaurator
conservator
conservator
conservador/ restaurador
conservator
реставратор

Розвиток технік реставрації

До 1995 року реставрація документів здійснювали традиційними ручними методами, з використанням спеціального паперу, призначеного для відновлення відсутніх ділянок, а також скальпель, пензлів і клею, виготовленого із пшеничного крохмалю.

У 1995 році ми придбали машину для лиття паперу – *leafcaster* – розроблену та виготовлену данським інженером і реставратором Пером Лаурсеном, яка кардинально змінила процес реставрації. З того часу за допомогою *leafcaster* можна виготовляти папір різної товщини та бажаного кольору для заповнення відсутніх частин документів, а також використовувати волокна для механічного заповнення цих втрат.

Наразі близько 70% усіх документів, які можна розібрати, відновлюються за допомогою листопрокатного верстата, а 30% – вручну. До останніх належать великоформатні документи, рукописи з нестійким чорнилом, старі книжки в палітурці, графічні роботи та невеликі друковані видання.

Паперова ливарна машина *Laursen* прослужила нам 20 років. Тепер ми використовуємо DRM-1 (Document Restoration Machine), ливарну машину, виготовлену литовською компанією LABOSTERA, яка є такою ж ефективною, що й попередня.

Після придбання обладнання для лиття паперу почали механічно відновлювати втрачені фрагменти багатьох документів, що значно збільшило потребу в різноманітних целюлозних волокнах для заповнення. Папір, придатний для реставрації, повинен відповідати складу, товщині, текстурі та кольору оригінальних документів. Шляхом змішування целюлозних волокон, пофарбованих у різні кольори, можна не тільки механічно відновлювати документи, а й виробляти папір для інших повсякденних потреб. Фарбуючи білі целюлозні волокна в різні кольорові суміші або комбінуючи нефарбовані та фарбовані волокна, можна отримати папір багатьох відтінків.

Інспектування колекції Національного архіву

Одним із найамбітніших проєктів, реалізованих відділом консервації та реставрації документів, стало інспектування у Національному архіві опублікованих документів (юридичний депозит) з метою виявлення пошкоджених примірників та їх пріоритетної реставрації. Нам не відомо про жодну іншу бібліотеку в Європі, яка б проводила таку масштабну оцінку колекції документів.

Від самого початку реставраційних робіт у Національній бібліотеці головним «роботодавцем» реставраторів став відділ рід-

кісних книг і рукописів, який під час упорядкування різних колекцій виявив величезну кількість пошкоджених документів, що потребували реставрації.

Враховуючи, що найважливішою колекцією Національної бібліотеки Литви є «Фонд обов'язкового примірника» (так званий Національний архів), ми перевірили та зареєстрували стан його документів у період з 2010 по 2012 рік. Сьогодні Національний архів зберігає 2 534 676 документів, надрукованих у період з 1501 по 2024 рік.

Оскільки документи в Національному архіві зберігаються в хронологічному порядку, а не за традиційною системою класифікації, ми провели перші перевірки у зрізі кожних 20 років – від найстарішої книги, надрукованої в 1501 році, до 1952 року, де не виявили значних пошкоджень. Використовуючи такий 20-річний зріз, ми перевірили стан решти документів. Протягом двох років (2010–2012) повністю оглянули 88 553 документи, опубліковані в період з 1501 по 1952 рік. Під час перевірки ми оцінювали кожну публікацію: чи містить вона цвіль, плями від іржі, пошкодження палітурки або обкладинки, кислий папір, кородовані металеві скоби або необрізані краї блоку. Коли дослідження було завершено і результати опубліковано, то як реставратори, так і бібліотекарі були здивовані найпоширенішими видами пошкоджень. Ніхто не очікував, що найбільшою проблемою є іржаві металеві скоби, які кородують і сильно пошкоджують папір. Більшість із пошкоджених – документи кінця XIX – початку XX століття.

Найпоширеніші типи пошкоджень книг

1. Іржаві металеві скоби – 19 351
2. Пошкоджені обкладинки – 17 176
3. Пошкоджені або зламані палітурки – 11 793
4. Пошкоджені сторінки – 9 317
5. Плями від цвілі – 5 063
6. Нерозрізані розділи – 4 511
7. Цвіль – 1 844
8. Інше

Першим заходом після інспектування стало вилучення найбільш небезпечних документів – уражених цвіллю. Їх продезінфікували, очистили та повернули до архіву. Далі опрацьовували документи, скріплені іржавими скобами. Через їх велику кількість ми ретельно

обміркували метод реставрації. Вирішили хірургічним шляхом видалити іржаві скоби та пошкоджений іржею папір, вимити сторінки і відновити відсутні частини за допомогою листяного кастера. Скоби замінили нейтральною лляною ниткою – це незначний компроміс з автентичністю, але такий, що забезпечує довгострокове збереження.

До цього дня ми продовжуємо відновлювати пошкоджені документи з Національного архіву, а також отримуємо для реставрації предмети з відділу рідкісних книг і рукописів, включаючи пергаменти та інкунабули.

Навчання та освіта

Оскільки в Литві досі немає навчальних закладів, які б готували реставраторів документів, цю роль частково виконує відділ консервації та реставрації документів Національної бібліотеки. Наші висококваліфіковані фахівці проводять стажування для початківців і досвідчених реставраторів з інших литовських установ, що зберігають пам'ять, та з-за кордону. Найчастіше це реставратори, які працюють в установах, де є лише один або два співробітники і можливості для професійного розвитку обмежені. У співпраці з «Lycée Corvisart-Tolbiac» (Школа книжкового мистецтва в Парижі) ми організуємо навчальні курси для їхніх студентів. Наприклад, цього року ми прийняли чотирьох стажерів.

Взаємодія з громадськістю

Відвідувачі можуть самостійно оглядати Національну бібліотеку або брати участь в екскурсіях з гідом. Хоча відділ консервації та реставрації документів закритий для відвідувачів, це єдиний відділ, який самостійно приймає заздалегідь домовлені групові візити та організує освітні демонстрації реставрації. Розмір групи обмежено десятьма особами.

Під час цих візитів ми демонструємо очищення документів, прання, дослідження, відливання паперу та ретельну ручну реставрацію, постійно підкреслюючи важливість належного зберігання та профілактики, оскільки реставрація є тривалим і дорогим процесом. Відвідувачі, від студентів до людей похилого віку, завжди зачаровані відкриттям таємничого світу реставрації документів. Я вважаю, що сприяння захисту культурних цінностей, а саме документів, є дуже важливим обов'язком для нас та інших реставраційних відділів.

Dr Maciej SZABLEWSKI,

advisor to the general director

National Library of Poland for International Affairs,

head of the collection access department.

Warsaw, Poland

Treasures from the National Library of Poland at the Palace of the Commonwealth

The Palace of the Commonwealth – considered by many to be the most beautiful Baroque palace in Poland – has, for the first time in its 300-year history, been opened to the public. Within its magnificent interiors, an exhibition of the National Library’s treasures has been arranged, complemented by temporary exhibitions. The presentation of the most valuable objects from the Library’s collection has opened new possibilities for teaching history and promoting cultural heritage.

The Palace was built at the end of the 17th century by the Krasiński family, one of the most influential aristocratic families in Polish history. Interestingly, at the same time, King John III Sobieski was constructing his royal residence in Wilanów. It was, in a way, a competition between the powerful nobleman Jan Krasiński and King John Sobieski over who would build the more beautiful palace.

Initially, the Palace served a representative function. Balls, masquerades, and exquisite dinners attended by kings, aristocrats, and the most important figures of the state were held there. In the mid-18th century, the Palace was purchased by the government of the Polish – Lithuanian Commonwealth, which established within it central state offices such as the ministries of finance and education. It became one of the first official government buildings in the country, hence its name – the Palace of the Commonwealth.

I use the term “Commonwealth” to refer to the historical state that existed from the mid-16th to the late 18th century. It was a home to many nations – Polish, Lithuanian, and Ukrainian among them. In the early 17th century, it was the largest country in Europe, covering over one million square kilometers and including present-day Poland, Lithuania, Latvia, Estonia, Belarus, Ukraine, Moldova, and even parts of Russia. As a result of wars with Russia, the Commonwealth lost its independence at

the end of the 18th century. Poland regained independence after World War I, and the Palace then became the seat of the Supreme Court.

During World War II, the Palace was 80% destroyed, with only fragments of the exterior walls surviving. Reconstruction began in 1947 and lasted until 1961, when the Palace became the seat of the National Library.

For decades, the Palace housed the Library's special collections – manuscripts, old prints, incunabula, and collections of drawings and engravings – as well as the special collections reading room. As a result, the Palace was closed to the public. On 21 May 2024, this changed. After nearly ten years of renovation – first of the façades, then of the interiors, combined with thermal modernization – the Palace was transformed into our museum, where the permanent exhibition presents the treasury of the National Library.

The exhibits are arranged chronologically. The exhibition begins in the Hall of Medieval Poland, featuring the earliest monuments of Polish historiography, such as the Old Annals of the Holy Cross from the early 12th century, which record the baptism of Poland; the earliest Polish-language relics, including Holy Cross Sermons from the early 14th century; and the beautifully illuminated Florian Psalter, richly decorated with gold and precious pigments. Between them stands the Supraśl Codex from the 10th century – one of the oldest texts written in Cyrillic in Old Church Slavonic – inscribed on the UNESCO Memory of the World Register. It is believed to have originated in Bulgaria, though some hypotheses suggest Ukrainian provenance. The largest display case presents our largest medieval manuscripts – antiphonaries and graduals with magnificent illuminations.

Low cases allow the books to be displayed naturally – an important conservation practice – while enabling visitors to view them comfortably by leaning over the open volumes. The dimmed lighting ensures the safety of the materials. We have conducted light intensity measurements, and temperature and humidity inside the cases are continuously monitored, with mobile alerts in case of deviations – though this is unlikely, as the cases are nearly hermetically sealed and have independent climate control systems. All displayed objects are originals – no reproductions or facsimiles are used.

In exceptional cases, tall display cases are used, for instance to showcase bindings such as the magnificent silver cover from the mid-12th century Anastasia's Gospel Book, located in the Hall of Medieval Poland.

The next room, the Hall of the Laws, presents the most important codifications of the Commonwealth's legal system, such as the Łaski Statute with its beautifully hand-colored woodcuts. We wish our visitors to

remember that in the Commonwealth, the law – not the will of the monarch – was paramount, distinguishing our country from many European states.

The final hall in this section is the Hall of the Medieval World, where we display medieval manuscripts from the Library's collection that are not related to Poland – for example, one of the oldest manuscripts preserved in Poland, a New Testament from the 8th century.

Across the Palace, we enter the era of printed books, including the first book printed in Cyrillic, published in Kraków before 1491, and the book that changed the world – *De revolutionibus orbium coelestium* by Nicolaus Copernicus, in its first Nuremberg edition.

A display case shaped like a book cabinet presents a fragment of the 16th-century library of King Sigismund Augustus, with its splendid leather bindings. Separate rooms host the musical manuscripts of Fryderyk Chopin – including the autograph of his Piano Concerto in F minor and Preludes – as well as a luxurious map collection made in Italy for Pope Paul II in the mid-15th century, showing European geographic knowledge some 30 years before Columbus's voyages. Other rooms include the Hall of Antient Knowledge, with manuscripts and early printed books from the mid-17th to early 19th centuries, and the Hall of Independence Lost, displaying collections from the late 18th and early 19th centuries.

Upstairs, we have arranged the Hall of Literature, presenting the most important works of Polish poets and writers from the 19th century to the present day. It includes one non-book object – the Nobel Prize medal of Czesław Miłosz.

Adjacent is the Wilanów Library, the most beautiful aristocratic library in Poland to have survived intact. Everything there is original – books from the late 18th century, furniture from the early 19th century, and the ladder.

In the Urn Room, we present the ashes of manuscripts, old prints, and other special collections of the National Library burned by the Germans during World War II. The Library lost at least 39,000 manuscripts (probably around 50,000), 80,000 books from the 15th–18th centuries, 100,000 from the 19th–20th centuries, 60,000 drawings and prints, 25,000 music scores, and 10,000 maps. This constitutes one of the greatest losses in the history of Polish culture and among the most significant destructions of written heritage in world history. It is estimated that during World War II, Poland lost around 70% of its library collections, including over 90% of its most valuable materials.

Next to the Hall with the Urn are two memorial rooms dedicated to two great aristocratic libraries destroyed during the war – the libraries of the Krasieński and Zamoyski families. They are connected by a corridor

symbolizing a vanished world, its walls adorned with interwar Jewish posters. The Jewish minority at that time comprised about 10% of the population. The exhibition concludes with the most chilling object – a 1943 announcement by the Nazi war criminal Jürgen Stroop, declaring the death penalty for anyone aiding Jews. Below it lies a book struck by a bullet during the war.

The National Library thus possesses a unique building of historical importance, housing Poland's most valuable library collection. Visiting the Treasury of the National Library is a journey through Polish and European history, culture, and science – offering a new dimension for promoting Polish and European cultural heritage.

In just a year and a half, nearly a quarter of a million people have visited the Palace. We organize free educational lessons and workshops for children of all ages, from kindergarten to high school, and host free guided tours for university and non-school groups.

The Palace also served as an official venue for Poland's Presidency of the Council of the European Union. We hosted over 30 formal dinners for top EU officials – including ministers of education and finance, and heads of central institutions such as European central banks – each accompanied by a tour of the National Library's Treasury.

The permanent exhibition is complemented by temporary shows. The first, dedicated to the contemporary poet and Nobel laureate Czesław Miłosz, attracted 35 000 visitors. The second, dedicated to another major poet of the period, Zbigniew Herbert, drew 117 000 visitors – thanks in part to its remarkable visual design, which earned it the nickname “the Christmas exhibition” due to its light scenography. The current exhibition, devoted to the earliest monuments of the Polish language, features life-size sculptures inspired by monsters from medieval manuscripts. Visitors have already nicknamed it “the Halloween exhibition.”

List of used sources

1. Baranowski I. T. Inwentarze pałacu Krasińskich później Rzeczypospolitej. Warsaw, 1910.
2. Bartoszewicz J. Kronika pałacu Krasińskich w Warszawie. Krakow, 1880.
3. Mossakowski S. Pałac Krasińskich w Warszawie w świetle inwentarza z roku 1763 oraz kilka uwag na marginesie jego odbudowy. *Ochrona Zabytków*. 15:1962. № 1 (56). P. 3–13.
4. Mossakowski S. Pałac Krasińskich. Warsaw, 1972.
5. Zadrowska J. Pałac skarbów. Warsaw, 1997.
6. Pałac Rzeczypospolitej: trzy razy otwierana: najcenniejsze zbiory Biblioteki Narodowej w Pałacu Rzeczypospolitej / ed. by T. Makowski with P. Sapała. Warsaw, 2024.

Д-р Мацей ШАБЛЕВСЬКИЙ,

радник генерального директора
Національної бібліотеки Польщі з міжнародних справ,
керівник відділу з доступу до колекцій.
м. Варшава, Польща

**Скарби Національної бібліотеки Польщі
в Палаці Співдружності (Речі Посполитої)**

Палац Співдружності, який багато хто вважає найкрасивішим бароковим палацом у Польщі, вперше за свою 300-річну історію відчинений для відвідувачів. У його розкішних інтер'єрах влаштовано виставку скарбів Національної бібліотеки, яку доповнюють тимчасові експозиції. Презентація найцінніших предметів із колекції бібліотеки відкрила нові можливості для викладання історії та популяризації культурної спадщини.

Палац був побудований наприкінці XVII століття родиною Красінських, однією з найвпливовіших аристократичних родин в історії Польщі. Цікаво, що в той же час король Ян III Собеський будував свою королівську резиденцію у Вілянові. Це було в певному сенсі змагання між могутнім дворянином Яном Красінським і королем Яном Собеським за те, хто побудує красивіший палац.

Спочатку палац виконував представницьку функцію – тут проводилися бали, маскаради та вишукані вечері, на яких були присутні королі, аристократи й найважливіші діячі держави. У середині XVIII століття палац був придбаний урядом Речі Посполитої, який розмістив у ньому центральні державні установи, такі як міністерства фінансів та освіти. Він став однією з перших офіційних урядових будівель у країні, звідки і походить його назва – Палац Речі Посполитої.

Я використовую термін «Річ Посполита» для позначення історичної держави, що існувала з середини XVI до кінця XVIII століття. Вона була домівкою для багатьох народів, серед яких польський, литовський та український. На початку XVII століття це була найбільша країна в Європі, що охоплювала понад мільйон квадратних

кілометрів і включала сучасні Польщу, Литву, Латвію, Естонію, Білорусь, Україну, Молдову і навіть частину Росії. Внаслідок воєн з Росією Річ Посполита втратила свою незалежність наприкінці XVIII століття. Польща відновила незалежність після Першої світової війни, і палац став резиденцією Верховного суду.

Під час Другої світової війни палац був зруйнований на 80%, залишилися лише фрагменти зовнішніх стін. Після реконструкції, що розпочалася в 1947 році і тривала до 1961-го, палац став резиденцією Національної бібліотеки. Протягом десятиліть тут зберігалися спеціальні колекції бібліотеки – рукописи, старовинні друки, інкунабули, колекції малюнків і гравюр, а також читальний зал спеціальних колекцій. Внаслідок цього палац був закритий для відвідувачів. Лише 21 травня 2024 року ситуація змінилася. Після майже десятирічної реконструкції (спочатку фасадів, потім інтер'єрів), поєднаної з тепловою модернізацією, палац перетворився на наш музей, де постійна експозиція демонструє скарби Національної бібліотеки.

Ігор ЛОСІЄВСЬКИЙ,

доктор філологічних наук, професор,
завідувач сектору наукової роботи
з колекціями документних пам'яток
науково-дослідного відділу документознавства,
колекцій рідкісних видань і рукописів
Харківської державної наукової бібліотеки
імені В. Г. Короленка.
м. Харків, Україна

**Актуальні завдання роботи з удосконалення фондів
документних пам'яток у наукових бібліотеках
України: ціннісні пріоритети**

Цінності – матеріальні та духовні – є ядром і основою соціуму, найважливішим компонентом його культури. Загальноприйнятним у сучасній науці, а також у документах міжнародного права, вітчизняних законодавчих і нормативних актах є визначення культурних цінностей як предметів і явищ матеріальної та духовної культури, що мають суспільне значення, зокрема наукове й історико-культурне, і підлягають збереженню та охороні відповідно до законодавства. Це визначення ґрунтується на поєднанні аксіологічного й історичного підходів у науково-практичній сфері діяльності людства, межуючи, але повністю не збігаючись із поняттям «соціальна корисність», хоча обидва поняття антропологічно спрямовані. Культурна цінність (в однині) розглядається також як категорія соціальної, наукової, історико-культурної значущості. Подібні дефініції знаходимо в Гаазькій конвенції ЮНЕСКО від 14 травня 1954 р. «Про охорону культурних цінностей у разі збройного конфлікту» та в Римській конвенції ЮНІДРУА (Міжнародного інституту уніфікації приватного права) «Про міжнародне повернення викрадених або нелегально вивезених культурних цінностей» від 24 червня 1995 р., до якої Україна приєдналася в 1998 році. Звернемо увагу на те, що поняття «культурні цінності» вперше було закріплено на рівні міжнародного права саме в контексті загроз, які несе з собою масштабне військо-

ве протистояння. Аналогічне визначення цього поняття міститься в Законі України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» 1999 року (зі змінами 2003–2024 рр.) [18].

З 2022 року постійно проводиться робота щодо актуалізації бібліотечних фондів в умовах воєнного стану у зв'язку з масштабною збройною агресією російської федерації проти України відповідно до законодавчих і нормативно-правових актів, державних стандартів, цільових завдань, документів Кабінету Міністрів та Міністерства культури України. Стосовно колекцій і збірань документних пам'яток у бібліотеках, архівах та музеях країни ця робота має свою специфіку, наприклад, принципово неможливим є виключення із фондів документів російського походження, якщо вони належать до основних груп документних пам'яток і їх наукова та історико-культурна цінність експертно доведена. Крім того, значна кількість документів, створених на теренах Російської імперії, є носіями певною мірою тенденційної, але важливої інформації про історію та культуру України.

Згідно з сучасними термінологічними підходами в бібліотечній та архівній справі, визначимо документну пам'ятку як документ або комплекс документів, що за сукупністю всіх ознак або за однією/двома/кількома ознаками (змістовими та/або формальними) становить особливу наукову, історико-культурну цінність і підлягає збереженню відповідно до міжнародного та державного законодавства. Наприклад, документними пам'ятками – пам'ятками історії та культури – вважаються всі документи Національного архівного фонду України (НАФ).

Пам'ятковість і рівень цінності документа визначаються за результатами його атрибуції (за наявності аналогів – ідентифікації) та експертизи документа в цілому [1; 3; 4; 6; 11–13; 15]. Така експертна робота ґрунтується на принципах об'єктивності, історизму та всебічності, на критеріях походження і хронологічному критерії (час створення документа), з урахуванням значущості змістових і формальних ознак документа, що передбачає його всебічне вивчення за історико-культурним, меморіальним і колекційним критеріями (значення для соціуму, історії та культури країни, народу і людства, причетність до видатних історичних особистостей, визначних установ і організацій, колекційних комплексів). Водночас конкретна експертиза документа може мати обмежене коло завдань: додаткова матеріалознавча експертиза (основного матеріалу, з якого виготовлено пам'ятку, зокрема філігранологічна експерти-

за) або експертиза провенієнцій, оправи кодексу; експертна переоцінка прогновної вартості пам'ятки тощо.

Документні пам'ятки різних видів і груп [5; 8–10; 12, с. 304–307; 22] належать до культурних цінностей – переважно рухомих пам'яток культури, що розглядаються в ціннісній парадигмі: пам'ятки світового, національного, регіонального та місцевого культурного значення. Йдеться як про одиничні пам'ятки, так і про комплексні – пам'яткові колекції, про різні ступені їх соціальної, наукової, історико-культурної значущості. Вживається також поняття «виняткова світова цінність», наприклад, знаходимо його в матеріалах програми ЮНЕСКО щодо внесення найціннішої документальної спадщини людства до Міжнародного реєстру «Пам'ять світу» (реалізується з 1992 р.).

В умовах російсько-української війни робота з фондами документних пам'яток активізується та актуалізується в конкретних напрямках і формах, насамперед тому, що посилюється загроза їх фізичного знищення по всій Україні або викрадення на тимчасово окупованих українських землях, що наразі й відбувається: вже знищено або пошкоджено сотні бібліотек, архівних установ і музеїв, сотні тисяч документів знищено або вкрадено загарбниками, не кажучи вже про пам'ятки національної та світової культури, рухомі та нерухомі [2; 17; 21].

Спеціалізована система захисту найціннішої частини бібліотечних фондів України – колекцій документних пам'яток – одне з найважливіших завдань культурної роботи в умовах воєнного часу, яке постало перед співробітниками установ-фондоутримувачів і уповноваженими представниками влади. За ситуацією воно передбачає не лише переміщення цих комплексів у захищені місця в межах цих установ, але й евакуацію. При цьому значною мірою актуалізується робота зі створення електронних копій пам'яток, вкрай необхідним є її розширення відповідно до технічних можливостей установ-фондоутримувачів. Зазначимо, що переважна більшість рукописних і друкованих унікалів із колекцій ХДНБ уже репрезентована повнотекстовими цифровими копіями. Є сподівання, що в цій діяльності бібліотекам України суттєво допоможуть міжнародні партнери, серед яких Український фонд культурної спадщини – міжнародна мультидонорська платформа, яка об'єднує ресурси для захисту, відновлення та розвитку української культури (адміністратор – Міжнародний фонд ALIPH – International Alliance for the Protection of Heritage in Conflict Areas, національний партнер – Міністерство культури України).

Актуалізація фондів заходів реалізується в контексті проблематики формування та збереження джерельної бази національної пам'яті. Особлива увага приділяється формуванню та фізичному збереженню, електронному копіюванню і введенню в науковий обіг (зокрема електронний) архівних, бібліотечних та музейних документів, які є пам'ятками української історії й культури, носіями унікальної інформації національного значення. Передусім це рукописні й загалом архівні та друковані пам'ятки староукраїнською (книжною) і сучасною українською мовою. Щодо ступеня культурної цінності, то чимало з цих документів можуть бути одночасно віднесені до пам'яток культури світового значення.

До джерел національної пам'яті належать також видання творів видатних українських авторів, написаних іншими мовами, від стародруків до видань XXI століття включно (до речі, латинська і польська мови ще на початку XVIII ст. належали до літературних мов українського народу), а також друковані переклади видатних українських творів, видання, архівні документи та їх колекції іноземного походження, але українською мовою, зокрема прижиттєві й перші видання класиків нашої літератури, починаючи з Івана Котляревського і Тараса Шевченка, а також видання іншими мовами, що містять унікальну інформацію про українські землі, історію та культуру нашої країни [4; 7].

За наявністю та сукупністю певних ознак визначають ступені наукової та історико-культурної цінності документів: цінний (тобто це вже документна пам'ятка), особливо цінний, надзвичайно (винятково) цінний, унікальний, що одночасно осмислюються і як категорії цінності. Зауважимо, що така градація певною мірою має умовний характер, іноді виникають труднощі щодо віднесення документа до конкретної категорії цінностей. Наведемо приклади, які допоможуть зорієнтуватися при атрибуції українських (зокрема територіально, за місцем походження чи видання) пам'яткових друків, рукописних книг та архівних документів, актуалізуючи саме україноцентричну складову ціннісних пріоритетів.

До цінних слід віднести видання XIX ст. (до 1830 р., коли відбулася технологічна революція у книговидавстві, почала формуватися машинна поліграфічна індустрія), видані в Україні українською або іншими мовами; видання українською XIX – початку XX ст. (до 1921 р.), книги визначних сучасних українських авторів, шедеври сучасної української поліграфії (примірники цих видань збереглися у фондах багатьох бібліотек).

До особливо цінних належать українські стародруки, прижиттєві видання творів класиків української літератури та класиків науки (з урахуванням змін, які відбулися після 1991 р. щодо ієрархії «класиків», котра і тепер залишається певною мірою умовною); книги, ілюстровані видатними українськими художниками XIX–XX ст. (примірники названих груп видань збереглися у фондах бібліотек у певній кількості).

До надзвичайно (винятково) цінних видань є підстави віднести українські першодруки і деякі стародруки (нааявна мала кількість примірників), прижиттєві видання творів видатних українських авторів XIX–XX ст., які збереглися у вкрай обмеженій кількості примірників через цензурні переслідування, зокрема видання творів письменників – представників «розстріляного відродження» (1920–1930-ті рр.), тиражі яких було майже знищено (примірники видань всіх наведених груп належать до бібліографічних рідкостей).

До унікальних пам'яток належать рукописні книги, насамперед українські за мовою та місцем створення, українські першодруки і стародруки, видання українською та надруковані на українських територіях XIX–XX ст., що збереглися в одному примірнику. Унікальними є також видання вказаних груп, що збереглися у двох/декількох примірниках, що містять провенієнції історико-культурного значення, це – унікальність на рівні примірника (зауважимо: видання після 1921 р., що не мають ознак змістової/формальної значущості, не належать до пам'яток і визначаються як унікальні друковані документи, фіксується лише їх бібліографічна рідкість). Унікальними вважаються: книги з автографами українських авторів; книги з екслібрисами та іншими цінними провенієнціями, зокрема маргіналіями українських читачів (у стародруках і виданнях XIX–XXI ст.), що містять інформацію історико-культурного значення; з майстерно виконаними малюнками, які мають художню цінність і не є складовою видання, виконані на аркушах примірника або вкладені (вклеєні) в нього.

Визначення унікальності архівних документів в Україні регламентовано на законодавчому рівні: згідно з Порядком віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання [20], розроблено і Методику віднесення документів НАФ до унікальних [19]. Унікальними вважаються всі архівні документи до 1500 року включно, після цієї дати документи вважаються унікальними за наявності цінних індивідуальних змістових/формальних ознак. Вважаємо, що тут не враховано поширену копієність

офіційних документів до 1500 року, наявність дублікатів, створених одночасно; не акцентовано увагу на різниці між оригіналами в одному чи кількох примірниках-дублікатах (це справжні уніками, адже вони мають статус оригіналів) і нотаріально завіреними копіями, без автографів-підписів історичних діячів, а також копіями, виконаними через певний часовий інтервал, однак ще до 1500 року.

Це не єдине зауваження до зазначених вище регламентів. Фактично, унікальність стає тут еквівалентом найвищого ступеня цінності, однак до унікальних можна віднести майже всі архівні документи НАФ, особливо писемні (зокрема копійні) і після 1500 року, адже кожна рукописна копія має свої індивідуальні ознаки, часто-густо вони набувають особливого культурного значення. Наприклад, у фондах ХДНБ зберігаються створені в Україні рукописні копії російських імператорських указів XVIII ст., що відображають особливості мови переписувачів і є унікальними джерелами з історії української мови окремих регіонів нашої країни.

Унікальними комплексними книжковими та архівними пам'ятками є особові бібліотеки, особові тематичні та інші книжкові й архівні колекції, створені видатними історичними, науковими та культурними діячами, а також репрезентативні бібліофільські й архівні колекції. Прикладом унікальної комплексної книжкової пам'ятки національного та світового значення є наявний у ХДНБ єдиний у світі збережений комплекс книг з особової бібліотеки великого українського вченого-мовознавця, одного із засновників української лінгвістики, видатного письменника, публіциста та церковного діяча кінця XVI – першої третини XVII ст. Мелетія Смотрицького, творча спадщина якого мала величезний вплив на формування літературних (нормованих) мов і взагалі на культуру слов'янських народів. Одиначні примірники з його колекції нині зберігаються також у бібліотеках і музеях Києва, Одеси й Острога, кожна з цих книжок є унікалом, оскільки містить той чи інший автограф власника. Однак книжковий комплекс ХДНБ має найбільшу в світі кількість збережених власницьких написів і маргіналій Мелетія Смотрицького, тому загалом становить виняткову світову цінність, цілком відповідаючи критеріям щодо внесення документальної спадщини до Міжнародного реєстру програми ЮНЕСКО «Пам'ять світу».

Підкреслимо ще раз, що навіть у воєнний час ціннісний пріоритет для утворювачів фондів документних пам'яток мають документи національного і світового значення: першодруки, стародру-

ки, особливо рідкісні та цінні видання наступних століть (звернімо увагу на те, що деякі першодруки національними мовами, зокрема європейські, з'явилися значно пізніше 1830 року). Основними джерелами поповнення пам'яткових фондів бібліотек є «внутрішні ресурси» (примірники рідкісних і цінних видань, виявлені у фондах основного зберігання) та надходження із приватних зібрань [14].

Актуалізація роботи з пам'ятковими бібліотечними фондами передбачає поповнення колекцій видань XIX–XXI ст. українською мовою всіх видів і груп, зокрема колекції екстеріоріки. Варто зорієнтувати наших фондоутворювачів на формування і розширення колекцій сучасних видань, особливо документальних, серед яких: зведені, регіональні та місцеві історичні хроніки (колективні праці та книжки окремих авторів – істориків, публіцистів, військових журналістів); щоденники учасників військових і партизанських дій; фотоальбоми, присвячені теперішній російсько-українській війні, видатним військовим досягненням, блискучим операціям ГРУ, українським героям – живим і тим, хто віддав своє життя за Україну, та іншим документально-меморіальним виданням. Ці друковані документи становлять безсумнівну цінність як книжкові свідки і пам'ятки нашого часу, їх необхідно постійно популяризувати онлайн і офлайн на соціокультурних заходах, сайтах бібліотек. Така робота вже провадиться. Вона набуває особливого значення і в контексті контрпропаганди, адже російські поліграфісти створюють численні фотоальбоми про «героїв СВО», історичну «велич» і військову «могутність великої росії», «злочини фашистського київського режиму», що вже репрезентовані на антиукраїнських виставках, починаючи з головних бібліотек країни-агресора (РГБ та РНБ), а також у віртуальному просторі – на російських сайтах.

Звернемо увагу також на сучасні українські аркушеві видання (афіші, плакати, листівки, запрошення на соціокультурні заходи та повідомлення про них), які відображають знакові політичні та культурні події воєнної доби. Ці документи потребують бібліотечного колекціонування. Колекції можуть формуватися окремо або у складі особових фондів тих громадян України, хто їх збирає, наприклад, військових, діячів мистецтва (маються на увазі й театральні афіші, програмки тощо).

Актуальним завданням є також розширення колекцій книг з автографами видатних українських діячів науки і культури, політичних, військових, релігійних і громадських діячів. Такі колекції належать до традиційних у фондах книжкових пам'яток, однак

необхідно акцентувати увагу на книги з інскриптами сучасних авторів – героїв війни, відомих волонтерів, відомих письменників і публіцистів, твори яких присвячені военній тематиці, діяльності установ та організацій, спрямованій на спротив українського народу в тилу. Це безперечні ціннісні пріоритети в роботі з колекціонування документних пам'яток ХХІ ст., одна із форм актуалізації роботи з бібліотечного фондування в теперішніх умовах.

Є можливість сформувати або суттєво розширити наявні колекції сучасної малої графіки, зокрема українських поштових конвертів і марок, адже з 2022 року Укрпошта випускає серії військово-патріотичної тематики (марки з поштових блоків «Зброя Перемоги», «Зброя Перемоги. Світ з Україною» та ін.).

Згадаємо також нумізматичні колекції, котрі можуть формуватися і розширюватися за рахунок численних сучасних зразків продукції Національного банку України – тематичних монетних серій, присвячених, наприклад, окремим родам військ ЗСУ та видам спецслужб, або пам'ятних монет, випущених до визначних подій минулого й сьогодні, присвячених конкретним персоналіям – героям України – її захисникам, історичним і сучасним політичним та культурним діячам (монети є рідкісними, виготовляються обмеженими тиражами, вирізняються високим художнім рівнем виконання). Філателістичні та нумізматичні артефакти не є виключно музейними предметами, це документні пам'ятки, що мають історичну, художню та колекційну цінність. Подібні колекції традиційно вже багато століть створюються в найбільших бібліотеках Європи і світу. Це стосується і репрезентативних бібліотечних зібрань пам'яток з фалеристики та уніформістики – колекцій орденів, медалей, інших нагородних знаків, шевронів та ін. Це також різновиди документних пам'яток, і вони знайдуть своє місце не тільки в українських музеях, але й у бібліотеках (особливо універсальних провідних – національних, наукових). Зараз є можливість формувати такі колекції, а вже сформовані поповнити новими реліквіями, де наша славна й трагічна історія «зустрінеється» з суворю і героїчною сучасністю.

Бібліотеки разом із архівами та музеями України беруть активну участь у документуванні воєнних злочинів проти людяності та об'єктів культурної спадщини, скоєних російськими загарбниками, зокрема формують бази даних про знищення або часткове руйнування нерухомих пам'яток культури, пограбування культурних цінностей на тимчасово окупованих територіях. Це проекти під егі-

дою Міністерства культури України і численних партнерів. Варто навести проєкт «Цифровий архів документів про російсько-українську війну» (організатор – УБА, за реалізацію якого ХДНБ удостоєно звання «Бібліотека року 2025»), регіональний мультиплатформний проєкт «Бібліотеки Харківщини в умовах воєнного стану», що ініційований та реалізується за участю ХДНБ.

Джерела унікальної інформації про сьогодні вже мають велике історичне й культурне значення, і це також наші ціннісні пріоритети. Накопичення і систематизація інформації про сучасну війну здійснюється, зберігається та поширюється переважно у віртуальному вимірі, однак вона потребує захисту і збереження в автентичній повноті. На наш погляд, актуальним завданням провідних бібліотек і архівів України є перенесення цієї інформації (хоча б особливо цінної її частини) на стійкі матеріальні носії – паперові, створення відповідних тематичних архівних колекцій (за змістом – загальнонаціональних і регіональних), що в найближчій перспективі стане цінним джерелом не тільки для електронних, але й поліграфічних проєктів – видань і публікацій, у тому числі міжнародних проєктів українською, англійською та іншими мовами.

Разом з тим необхідно активізувати пошукові заходи, комунікацію з учасниками російсько-української війни, контакти з родинами загиблих героїв з метою створення меморіальних архівних колекцій та особових архівних фондів. Це можуть бути надходження до архівів, бібліотек і музеїв навіть одиничних документів, наприклад, фотопортрета героя-захисника, фотознімка армійських буднів, щоденника громадянина України, котрий опинився в окупації та залишив датовані описи злочинів росіян. Це може бути кіно-, відео- або фонодокумент, оптичний диск з актуальної тематики. Особливе значення матимуть фотодокументи, на яких зафіксовано руйнування наших міст, сіл і пам'яток архітектури, жертви і страждання мирного населення, і все це – документні свідчення реалій сьогодні. Подібні матеріали, безумовно, належать до пріоритетних при поповненні фондів документних пам'яток, потребують архівування і збереження, а також подальшого наукового розкриття і популяризації (крім матеріалів, поширення яких у воєнний час заборонено).

Показовий приклад: у ХДНБ розпочато роботу зі збору матеріалів до особового архівного фонду Валерія Станіславовича Романовського (1976–2023) – українського історика, пам'яткознавця, педагога, автора численних наукових публікацій з історії та куль-

тури Слобожанщини, викладача Харківської державної академії культури і за сумісництвом співробітника нашої бібліотеки, фахівця найвищого рівня, захисника Батьківщини, героя-орденоносця, чие життя обірвалося внаслідок ускладнень після важкого поранення на фронті у серпні 2022 року. Ім'ям героя названо одну з вулиць в історичній частині міста Харкова [15].

Список використаних джерел

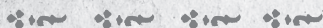
1. Атрибуція й експертиза книжкових пам'яток: з досвіду Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / відп. ред. Г. І. Ковальчук ; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ : Академперіодика, 2023. 400 с. URL: <https://salo.li/fa65f51>
2. Знищено музей Сквороди. Українці порівнюють Росію з ІД і закликають виключити з ЮНЕСКО. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61362020>
3. Ковальчук Г. І. Експертиза книг: уніфіковані підходи та дискусійні питання. *Короленківські читання 2019. «Бібліотеки, архіви, музеї: конвергентна цифрова комунікація, крос-медійність, клієнтоорієнтованість»* : матеріали та тези доп. XXII Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф. (Харків, 24–25 жовт. 2019 р.). Харків, 2020. С. 221–229. URL: https://drive.google.com/file/d/1aSNA1B0me3wtrSwmx_v6HjDSHHWCFzuT/view
4. Ковальчук Г. І. Експертиза книжкових пам'яток у бібліотеках: українознавчий аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21 : Scripta manent : ювіл. зб. на пошану Богдана Якимовича. С. 403–416. URL: <https://lnk.ua/wVlzpjA4P>
5. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. книги. Київ, 2004. 644 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/00000388.pdf
6. Ковальчук Г. І. Професійні вимоги до кваліфікації експертів книжкових пам'яток. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні тенденції у цифрову епоху* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 8–10 жовт. 2019 р.) / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2019, Т. 1. С. 170–174. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/749>
7. Ковальчук Г. І. Рідкісні українські книги в бібліотечних фондах: пам'яткознавчий аспект. *Бібліотечний вісник*. 2007. № 5. С. 29–36.
8. Ковальчук Г. І. Рукописні книги та стародруки : навч. посіб. / Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. Київ, 2011. 100 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/EIF00000037.pdf

9. Лосієвський І. Я. Бібліотечний підрозділ документарних пам'яток: сучасна функціональна модель. *Пам'ятки писемності та культури: вивчення, збереження, популяризація* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю до 100-річчя Музею книги відділу рідкісних видань та рукописів Одес. нац. наук. б-ки (Одеса, 6–7 груд. 2022 р.) / упоряд. Г. М. Шпак ; відп. ред. Л. В. Арюпіна. Одеса, 2023. С. 25–29. URL: http://catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashiVid/sNaykVidan/514361.pdf
10. Лосієвський І. Я. Відділ документарних пам'яток як науково-культурний проєкт (за матеріалами історії та сучасної діяльності ХДНБ імені В. Г. Короленка). *Вісник Харківської державної академії культури* : зб. наук. пр. Харків, 2021. Вип. 60. С. 63–79. URL: <http://v-khsac.in.ua/article/view/247077>
11. Лосієвський І. Я. Експертиза пам'яткових документних комплексів [Електронний ресурс]. *Зб. наук. пр. / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка [Електрон. дані]. Харків, 2023. Вип. 9. С. 6–26. URL: https://archive.org/details/9_20240110_20240110_1703/page/n5/mode/2up*
12. Лосієвський І. Я. Експертиза цінності документних пам'яток : програма та навч.-метод. матеріали до курсу для студентів з напрямку «Книгознавство, бібліотекознавство і бібліографія» / Харків. держ. акад. культури, Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка. Харків : Сага, 2013. 310 с.
13. Лосієвський І. Я. Експертиза цінності документних пам'яток : програма та навч.-метод. матеріали до курсу, освіт.-проф. програма «Інформ.-бібл. менеджмент», спец. 029 «Інформ., бібл. та архів. справа», галузь знань 02 «Культура і мистецтво», рівень вищ. освіти перший (бакалавр.) / Харків. держ. акад. культури. Харків, 2021. 64 с.
14. Лосієвський І. Я. Новознайдені пам'ятки: «внутрішні ресурси» фондів ХДНБ ім. В. Г. Короленка та надходження з приватних зібрань. *Королівські читання 2020. «Бібліотеки, архіви, музеї: історичний досвід та актуальні тенденції розвитку»* : матеріали XXIII Всеукр. (з міжнар. участю) дистанц. наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від часу заснування ХДНБ ім. В. Г. Короленка (Харків, 22–23 жовт. 2020 р.) / Харків. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка, Харків. держ. акад. культури, Харків. обл. від-ня (філія) ВГО Укр. бібл. асоц. Харків, 2021. С. 179–198. URL: <https://drive.google.com/file/d/1iRCHoX1OtWVpEoFRb1NdqIqFv5GLfd7L/view>
15. Лосієвський І. Я., Красиков М. М. Романовський Валерій Станіславович. *Українська бібліотечна енциклопедія: проєкт «Книга пам'яті російсько-української війни. Бібліотекарі»*. [Електрон. дані]. Київ, 2024. URL: <https://salو.li/F6140c7>
16. Матяш І. Б. Архівознавство: методологічні засади та історія розвитку. Київ : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2012. 515 с.

17. Під час війни РФ зруйнувала або пошкодила 770 бібліотек в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/4042029-pid-cas-vijni-rf-zrujnuvala-abo-poskodila-770-bibliotek-mksk.html>
18. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей : Закон України від 21.09.1999 р. *Відом. Верхов. Ради України*. 1999. № 48. Ст. 405. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text>
19. Про затвердження Методики віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних : Наказ М-ва юстиції України від 16.08.2016 р. № 2505/5, зі змін. 2020 р. Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1148-16#Text>
20. Про проведення експертизи цінності документів : Постанова Каб. Міністрів України від 08.08.2007 р. № 1004. Порядок утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів ; Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання. *Офіц. вісн. України*. 2007. № 59. Ст. 2346. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1004-2007-%D0%BF#Text>
21. Росіяни викрали з обласного архіву Херсонщини 121 тисячу документів. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3755588-rosianivikrali-z-oblasnogo-arhivu-hersonsini-sonajmense-121-tisacudokumentiv-direktorka.html> (дата звернення: 18.11.2025).
22. Organizational structures for preserving documentary monuments in the leading libraries of Ukraine / I. Losiievskiy, O. Kobieliiev, A. Shcherban [et al.]. *Revista Amazonia Investiga*. 2022. Vol.11, № 54. S. 327–338. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2065/2803>

СЕКЦІЯ I

**КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА
В УМОВАХ ВІЙНИ:
ВИКЛИКИ, ЗЛОЧИНИ,
ДОКУМЕНТУВАННЯ**

Оксана КЛИМЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу наукових видань
Інституту бібліотекознавства Національної бібліотеки
України імені В. І. Вернадського,

Олена СОКУР,

кандидат наук із соціальних комунікацій,
старший дослідник, завідувач відділу науково-методичної
роботи Інституту бібліотекознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
м. Київ, Україна

**Тема збереження історико-культурних фондів
бібліотек в умовах війни за незалежність України
на шпальтах фахового періодичного видання**

Одинадцятий рік поспіль Україна у несправедливій війні виборює свою незалежність. Базуючись на правових положеннях Закону України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу», де у п. 1 ст. 1 вміщено юридичне визначення: «Війна за Незалежність України – боротьба за незалежність, суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність України проти агресії Російської Федерації, яка розпочалася 19 лютого 2014 року» [8], українські бібліотеки як базові соціально-культурні інституції комунікаційної системи суспільства зосереджені на збиранні, документуванні та поширенні правдивих знань про злочини окупантів сьогодення; як документно-інформаційні установи – спрямовані на акумуляцію, збереження та інтеграцію у світовий інформаційний простір надбань національної духовної і матеріальної культури через оцифрування накопичених історико-культурних фондів.

24 лютого 2022 року стало поворотним моментом у зміні пріоритетності завдань бібліотечної галузі щодо збереження історико-культурних фондів бібліотек України. Л. Дубровіна, генеральний директор Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

(НБУВ), зазначає, що «з початком широкомасштабного вторгнення РФ на територію суверенної України <...> світова бібліотечна спільнота і особливо європейська, відреагувала на російську агресію проти України ґрунтовною моральною та матеріально-технічною добродійною допомогою українським бібліотекам різних систем і відомств щодо забезпечення чи відновлення їх дієздатності виконувати покладені на них соціальні функції» [3, с. 24].

Українські фахові періодичні видання відразу відгукнулися на повномасштабне вторгнення російських військ збільшенням кількості матеріалів, у яких розглядається проблема знищення російськими окупантами українських бібліотек та їхніх фондів; розкриваються питання особливостей бібліотечної роботи у реаліях війни; підкреслюється актуальність оцифрування унікальних письмових пам'яток, накопичених бібліотеками України; репрезентується апробований досвід створення та функціонування нових електронних бібліотечних продуктів задля обслуговування віддалених користувачів 24/7; висвітлюється різнопланова допомога з-за кордону як окремим науковцям, так і бібліотекам тощо.

Варто констатувати, що «...активна допомога як самих директорів [бібліотек провідних країн Європи та Європейського Союзу], так й їхніх колективів мали надзвичайно важливе значення в умовах воєнного часу, була організована реальна підтримка українським бібліотекам – інформаційна, моральна, психологічна та технологічна, що сприяло вирішенню проблеми протистояння загрозі знищення та продовження діяльності з рятування культурних цінностей» [4, с. 35], адже «...жорстокі бомбардування й масовані постійні обстріли далекобійними ракетами українських міст і сіл, тотальне руйнування багатьох з них викликали занепокоєння щодо збереження численних українських культурних пам'яток, музеїв, бібліотек, і насамперед тих, що володіють фондами рідкісних і цінних видань» [9, с. 114].

Науково-теоретичний і практичний журнал «Бібліотечний вісник» (засновник і видавець – НБУВ) як лідер серед авторитетних українських фахових періодичних видань є платформою для репрезентації актуальних тенденцій розвитку інформаційно-бібліотечної сфери, представлення кращого досвіду та оптимальних стратегій українських і закордонних бібліотек в умовах війни, а також надає суспільству достовірну інформацію про сучасну діяльність українських і зарубіжних бібліотек усіх видів, систем і відомств, популяризує надбання національної бібліотечної науки, освіти і практики

у цифровому середовищі в умовах воєнного стану в Україні [7, с. 71]. За міжнародним книгообміном часопис надсилається у 35 закордонних установ 25 країн світу, серед яких – Велика Британія, Китай, Німеччина, Польща, США, Франція, Хорватія, Чехія, Японія та ін.

Варто зауважити, що тематика контенту журналу «Бібліотечний вісник» в умовах воєнного стану в Україні так чи інакше торкається теми війни, української ідентичності, збереження історико-культурних фондів та ін. [5, 6]). Уже в № 1 за 2022 р. було запроваджено нову рубрику «Наука та бібліотечна справа в умовах воєнного стану в Україні: міжнародна підтримка», яка з № 1 2024 р. отримала нову назву – «Наука та бібліотечна справа в умовах воєнного стану в Україні». (У розділі «Архів» на сайті часопису можна завантажити повнотекстові версії усіх матеріалів журналу, який дотримується політики відкритого доступу [1]). Наведемо приклади досліджень, які, на наше переконання, стали найвагомішими у висвітленні аспектів теми збереження історико-культурних фондів бібліотек.

У статті Л. Дубровіної та Ю. Ковтанюка ґрунтовно розкрито сучасні реалії науково-технічної допомоги НБУВ, спрямованої на оцифрування її колекцій задля збереження фондів культурної та наукової спадщини [4, с. 34]. Адже, як справедливо наголошують автори, у період війни для найбільшої бібліотеки держави та головної української наукової бібліотеки, котра неодноразово зазнавала бомбардувань, «пріоритетом стали, безумовно, прискорення оцифрування історико-культурних фондів та джерел наукових знань із метою збереження інформації та надання її у відкритому доступі для користувачів» [4, с. 40]. Зокрема, детально висвітлено допомогу від закордонних колег, які представляють CENL («Конференція європейських національних бібліотекарів»), від Британської бібліотеки, Національної бібліотеки та університетського об'єднання Фінляндії, Берлінської державної бібліотеки, Німецької національної бібліотеки у Лейпцигу, Національної бібліотеки Польщі, Центру допомоги українському мистецтву (Німеччина), Фонду пруської культурної спадщини, Національної бібліотеки Швеції, Шведської королівської академії, Громадської благодійної організації Фонду катедр українознавства (США і Канада), приватних осіб (благодійник із Японії, побажав залишитися інкогніто, Катя Федай, Ольга Чімен) та ін.

У контексті нашої статті актуальним є дослідження Г. Безпалої, яка на основі контенту зарубіжних публікацій розкрила сутність міжнародної співпраці, взаємодії та підтримки німець-

комовним світом українських наукових співтовариств в умовах воєнного стану в Україні, а саме такими установами і організаціями: «Blue Shield International» («Міжнародний Блакитний Щит»), SUCHO (міжнародний проект «Збереження української культурної спадщини онлайн»); Німецьке товариство охорони культурних цінностей, група екстреної допомоги, SiLK (управління з безпеки культурних цінностей) у рамках проекту «Порятунок культурних цінностей», що здійснюється Німецьким археологічним інститутом; Федеральне міністерство освіти, науки та досліджень Австрії (BMBWF); Університетська конференція (unico), Австрійська національна спілка студентів (ÖH), Віденський університет прикладних мистецтв, Австрійська академія наук (ÖAW), Австрійський науковий фонд FWF, Інститут Вольфганга Паулі; європейські бібліотечні асоціації EBLIDA, NAPLE та Public Libraries 2030; міжнародна правозахисна неурядова організація «PEN International»; Федерація австрійських профспілок та ін. [2]. Науковиця акцентує, що «дослідження та аналіз ініціатив міжнародних наукових співтовариств на підтримку України в умовах воєнного стану дає змогу констатувати потужний світовий резонанс, високу згуртованість та консолідацію сил міжнародних наукових співтовариств на протидію загрозам знищення культурного надбання, зокрема книжкових фондів бібліотек та електронних бібліотечно-інформаційних ресурсів» [2, с. 133].

Розкриваючи основні напрями міжнародної допомоги українським бібліотекам в умовах війни за незалежність України, зокрема Британської бібліотеки, Н. Стрішенець наголошує, що «світова, у т. ч. британська бібліотечна спільнота, щодня мала все нові свідчення цілеспрямованого нищення російськими окупантами українських закладів культури. <...> У відповідь на це з'явилися ініціативи зарубіжних бібліотекарів, зокрема з оцифрування української культурної спадщини, до яких долучилися фахівці з різних країн, у т. ч. й з Великобританії» [9, с. 114]. Найдієвішими, на думку авторки, стали ініціативи SUCHO, Вебархіву Об'єднаного Королівства (UK Web Archive, UKWA), Міжнародного консорціуму зі збереження інтернет-вмісту (International Internet Preservation Consortium, ІІРС), Міжнародного альянсу із захисту спадщини в зонах конфлікту (International Alliance for the Protection of Heritage in Conflict Areas, ALIPH), Інституту консервації (Institute of Conservation, ICON) та Міжнародної ради музеїв (International Council of Museums, ICOM), профспілки Prospect, міжнародної ак-

ції #LightUpUkraine, Британської служби ліцензування видавців (Publishers' Licensing Services) та фахівців з книгодрукування британської друкарні «Halstan» тощо. Дослідниця резюмує, що ініціативи Британської бібліотеки з допомоги українським бібліотекам у час війни мали різноманітні форми, як то «архівування з метою порятунку українських е-ресурсів і надання матеріально-технічної допомоги бібліотекам, що потерпають від обстрілів, і популяризація української літератури й культури у Великій Британії» [9, с. 120].

Отже, в умовах війни за незалежність України, яка триває одинадцятий рік поспіль у центрі Європейського континенту і набула масштабів надзвичайної гуманітарної катастрофи, тема збереження історико-культурних фондів бібліотек широко відображена на шпальтах науково-теоретичного та практичного журналу «Бібліотечний вісник». «Виокремити найважливіші ініціативи допомоги досить складно, оскільки усі вони спрямовуються на забезпечення збереження культурного надбання України та, безумовно, є цінними в сучасних умовах» [2, с. 133].

Список використаних джерел

1. Архів. *Бібліотечний вісник* : вебсайт. URL: <http://bv.nbuv.gov.ua/uk/archive>
2. Безпала Г. Війна в Україні. Німецькомовний світ на підтримку українських наукових співтовариств. *Бібліотечний вісник*. 2023. № 4. С. 129–134. DOI: <https://doi.org/10.15407/bv2023.04.129>
3. Дубровіна Л. Інтеграція українських бібліотек у міжнародний бібліотечний простір та внесок Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2025. № 1. С. 23–27. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2025_1_5
4. Дубровіна Л., Ковтанюк Ю. Гуманітарна допомога європейських партнерів під час воєнного стану і перспективи розвитку цифровізації колекцій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. *Бібліотечний вісник*. 2024. № 1. С. 34–44. DOI: <https://doi.org/10.15407/bv2024.01.034>
5. Клименко О. Взаємодія у підготовці фахового періодичного видання в умовах воєнного стану в Україні. *Бібліотека. Наука. Комунікація: актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 3–5 жовт. 2023 р.) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О. М. Василенко ; відп. секр. М. В. Іванова. Київ, 2023. С. 90–93. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004726>

6. Клименко О. Вплив війни на тематику контенту фахового періодичного видання. *Бібліотека. Наука. Комунікація: інтеграція у міжнародний бібліотечний простір* : у 2 т. / відп. ред. О. М. Василенко, відп. секр. М. В. Іванова. Київ, 2024. Т. 1 : Матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 8–10 жовт. 2024 р.) С. 110–113. URL: <http://irbis.nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004933>
7. Клименко О. З. Фахове періодичне видання – актуальна платформа презентації культурної дипломатії в умовах воєнного стану в Україні. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Пріоритети сьогодення та перспективи* : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 1–3 жовт. 2025 р.) : у 2 т. / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Асоц. б-к України ; відп. ред. О. М. Василенко. Київ, 2025. Т. 1. С. 71–73. URL: <https://tinyurl.com/5by2yzb>
8. Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу : Закон України 4579-IX від 21.08.2025. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4579-20#Text>
9. Стрішенець Н. Міжнародна допомога українським бібліотекам у час війни: приклад Британської бібліотеки. *Бібліотечний вісник*. 2023. № 2. С. 114–120. URL: http://bv.nbuv.gov.ua/doc/bv_2023_2_13

Людмила ДІДУХ,

кандидат історичних наук,
завідувач відділу технологічного забезпечення архівної
справи Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства,

Володимир МІХАЛКО,

кандидат технічних наук, доцент,
старший науковий співробітник відділу
технологічного забезпечення архівної справи
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства.
м. Київ, Україна

**Особливості документування архівними
установами фактів викрадення, знищення
або пошкодження документів під час бойових дій
або тимчасової окупації**

Реалізація вітчизняними архівними установами комплексу заходів із забезпечення збереженості Національного архівного фонду (НАФ), у тому числі в умовах широкомасштабної збройної агресії, є одним із основних напрямів їх діяльності [3, с. 16]. Внаслідок активних бойових дій на території України пошкоджено та знищено частину документів НАФ у Запорізькій, Луганській, Сумській, Херсонській, Харківській та Чернігівській областях [4, с. 12], втрачено контроль за збереженістю близько 2 млн документів НАФ, що перебувають на тимчасово окупованій території АР Крим, і більш ніж 3,5 млн документів НАФ, що залишилися на тимчасово окупованих територіях у Донецькій, Луганській, Херсонській та Запорізькій областях [5].

Основними причинами втрати архівних документів в умовах збройної агресії та тимчасової окупації можуть бути: викрадення ворогом архівних документів; пошкодження або знищення архівних документів внаслідок бойових дій; втрата архівних документів під час проведення їх евакуації та інших заходів. У випадку таких проти-

правних дій архівні установи за можливості мають одразу письмово повідомити правоохоронні органи з метою ініціювання кримінального провадження за фактом викрадення, знищення або пошкодження архівних документів; подати заяву про порушення кримінального провадження за фактом злочину, а також зафіксувати факт викрадення, знищення або пошкодження архівних документів у протоколі; надати наявну інформацію та документи для розслідування, надати доступ до місця події для проведення оглядів та експертиз тощо.

Архівні установи є об'єктами повернення та реституції культурних цінностей (зокрема архівних документів) як однієї з провідних тенденцій сучасного міжнародного співробітництва у сфері культури на рівні реалізації державної політики щодо захисту культурних цінностей під час воєн, збройних конфліктів і тимчасової окупації, для запобігання їх незаконного ввезення, вивезення, відчуження тощо. Результатами розшуку невиявлених архівних документів можуть вважатися задокументовані факти щодо їх викрадення, знищення чи пошкодження з метою їх реституції або отримання матеріальної компенсації, а також для покарання осіб та організацій, які скоїли викрадення чи пошкодження архівних документів.

Основними цілями документування фактів викрадення, знищення та пошкодження архівних документів є: фіксування збитків, завданих архівним установам; кваліфікація ймовірних порушень міжнародного гуманітарного права і воєнних злочинів проти архівних установ; застосування санкційних механізмів проти країни-агресора та її представників за шкоду, спричинену вітчизняним архівним установам, притягнення цих осіб до кримінальної відповідальності, а країни-агресора – до міжнародної відповідальності; реституція та повернення архівних документів; компенсація спричиненої через повномасштабну збройну агресію шкоди архівним установам і Національному архівному фонду.

Документуванню повинні підлягати всі випадки захоплення, викрадення архівних документів або їх знищення, пошкодження внаслідок бойових дій, тимчасової окупації території. Архівні установи мають фіксувати ці факти і вчасно повідомляти про них. Правова кваліфікація ушкоджень або викрадень архівних документів належить до відповідальності правоохоронних органів, на підставі результатів їх діяльності ухвалює рішення суд.

При першому доступі до приміщень з метою доведення фактів несанкціонованого проникнення до архівосховищ, пошкодження, знищення чи вивезення архівних документів проводиться де-

тальна фото- та/або відеофіксація, котра виступає документальним доказом воєнного злочину і допоможе зібрати й узагальнити інформацію про вчинені збитки. При здійсненні фото-, відеофіксації пошкоджень архівних документів загальним є правило – увімкнути налаштування геолокації в камері. При цьому бажано використовувати програмне забезпечення, яке записує метадані, включно з датою, часом і місцем, де були зроблені фото і відео, це забезпечить підтвердження автентичності контенту (наприклад, це може бути програмний застосунок «eyeWitness to Atrocities» для операційної системи Android). За потреби можна розміщувати в кадрі вимірвальні пристрої (рулетку, лінійку) під час детального знімання, щоб точно показати розмір. Знімання проводиться горизонтально, з виставленою якістю у форматі 1024 HD. Під час панорамного знімання необхідно чітко назвати дату, час і місце проведення знімання, а також, що саме фіксується на камеру і хто здійснює запис (якщо це можливо з міркувань безпеки). Після цього перейти до детального знімання місця інциденту, коментуючи все, що демонструється в кадрі. Якщо предмет знімання є великим або розосередженим, можна обійти всю площу ураження і зробити запис із різних ракурсів. Фото чи відео з місця події має містити такі дані: дата і час відеозапису, точне місце знімання, детальні обставини того, що трапилося, а також інформацію про автора фото чи відео (опційно).

Доцільно зібрати публічно доступну інформацію, що підтверджує факт подій, унаслідок яких архівні документи було пошкоджено, знищено або викрадено. Це можуть бути матеріали, опубліковані в медіа та соціальних мережах, повідомлення органів державної влади або місцевого самоврядування тощо. Для формування доказової бази матеріалів з інтернету в пригоді можуть стати: онлайн-сервіс WEB-FIX (<https://web-fix.center/>) (експертний висновок сервісу дозволяє встановити факт розміщення контенту в інтернеті станом на певний момент часу, який надалі можна використовувати як легітимний доказ); вебархіви, які можуть допомогти знайти вже видалені матеріали з інтернету, відновити втрачену інформацію, дослідити історію інтернет-ресурсів та доступу до великої бібліотеки медіа-контенту (наприклад, для цього можна використовувати послуги сайту «Internet Archive» (<https://web.archive.org/>)).

У рамках проведення заходів з документування воєнних злочинів з метою їх юридичної кваліфікації та переслідування злочинців за розграбування або незаконне привласнення архівних документів на тимчасово окупованих територіях, важливо системно

висвітлювати таку інформацію на різноманітних інформаційних ресурсах. Наразі в Україні вже створено низку цифрових платформ, що суттєво спрощують збирання доказів воєнних злочинів РФ проти України, зокрема такі: портал «RussianWarCriminals» (shtab.net); застосунок «eyeWitness to Atrocities» (<https://www.eyewitness.global/UA/Ukraine-resources-hub>); платформа «WarCrimes» за підтримки Офісу Генерального прокурора України (<https://warcrimes.gov.ua/>); портал «Культурні злочини» для збору доказів руйнування російською армією історичних і культурних пам'яток (<https://culturecrimes.mkpr.gov.ua/>) [1]. Крім того, Головне управління розвідки Міністерства оборони України та Державна архівна служба України на порталі про спонсорів та співучасників агресії «War&Sanctions» (<https://war-sanctions.gur.gov.ua>) у розділі «Викрадена спадщина» додали до офіційного реєстру імена осіб і назви організацій, причетних до незаконного вивезення українських архівних матеріалів з тимчасово окупованих територій та їх подальшої інтеграції в російську архівну інфраструктуру.

Шкода та збитки, завдані безпосередньо НАФ через пошкодження, знищення, незаконне вилучення, крадіжку, втрату інформації про місцезнаходження архівних документів НАФ, а також шкода спорудам і центрам збереження, розміщення та/або експонування архівних документів, моральна шкода через відсутність доступу громадян держави до культурної спадщини та культурних цінностей України, – безпосередньо пов'язані зі втратами культурної спадщини та культурних цінностей [2]. Такі втрати у грошовому еквіваленті визначаються Міністерством культури та стратегічних комунікацій України за погодженням з Державною архівною службою України, Міністерством розвитку громад та територій України, Фондом державного майна України. Методика розрахунків таких втрат наразі укладається.

Список використаних джерел

1. Воєнні злочини та їх документування. URL: <https://surl.li/xedswc> (дата звернення: 17.11.2025).
2. Порядок визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 326 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 22.07.2022 р. № 951) [зі змінами]. URL: <https://surl.li/nehztf> (дата звернення: 18.11.2025).

3. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2024 році та пріоритети Укрдержархіву на 2025 рік. Київ, 2025. 97 с. URL: <https://surl.lt/ltfzng> (дата звернення: 15.11.2025).
4. Про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2023 році та пріоритети на 2024 рік. Київ, 2023. 75 с. URL: <https://surl.li/zkfxra> (дата звернення: 13.11.2025).
5. Стратегія захисту документальної спадщини як запорука збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.12.2024 р. № 1349-р. URL: <https://surl.li/mqyhpk> (дата звернення: 18.11.2025).

Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА,

кандидат історичних наук,
директор Центрального державного аудіовізуального
та електронного архіву,

Олена КОСЕНКО,

кандидат історичних наук,
заступник директора Центрального
державного аудіовізуального та електронного архіву.
м. Київ, Україна

**Формування архівних колекцій документами війни:
досвід Центрального державного аудіовізуального
та електронного архіву**

Повномасштабне російське військове вторгнення в Україну зумовило виникнення нових викликів перед інституціями пам'яті, відповідальними за збереження культурної спадщини. Окрім своїх усталених завдань, українські архіви, музеї, бібліотеки паралельно з численними науковими, громадськими, волонтерськими та правозахисними організаціями й іншими структурами почали долучатися до формування цифрового «архіву війни» (кожен у рамках свого профілю), аби зберегти документальні свідчення воєнних подій.

Наразі в Україні створена й розбудовується розгалужена мережа документних зібрань про сучасну війну. До цього процесу активно долучилися й міжнародні організації: ЮНЕСКО, яка у співпраці з українськими державними установами, що відповідають за охорону пам'яток, збирає дані про руйнування об'єктів культурної спадщини в Україні; Імперський воєнний музей (Imperial War Museums) у Великій Британії [6], що документує збройні конфлікти, у т. ч. й російсько-український, та інші. У цьому контексті не можна залишити поза увагою й платформу «Архів Війни» (Ukraine War Archive) [1], засновану у березні 2022 року українською Громадською організацією «Докудейз» у партнерстві з британською організацією «Інфоскоп» (Infoscope), призначену для систематизації й безпечно-

го зберігання відео-, аудіо-, фото- і текстових свідчень російської агресії проти України.

В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває проблема накопичення в рамках Національного архівного фонду (НАФ) аудіовізуальних документів, що висвітлюють історію війни в її соціальному, політичному, економічному та культурному вимірах. Поповнення архіву колекціями документів, створеними шляхом ініціативного документування подій воєнного часу, при взаємодії з формувачами таких колекцій, передбачає операційний план заходів з реалізації «Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року», схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2024 року № 1349-р [5].

На думку науковиці М. Палієнко, сьогодні важливими завданнями архівістів є «...збереження документів Національного архівного фонду, а також формування нових архівних зібрань, які акумулюватимуть документальні свідчення про героїчну боротьбу українського народу з російським агресором, створюючи таким чином джерельну основу для наукового вивчення подій цієї війни та роблячи внесок у збереження колективної пам'яті й національної ідентичності» [4, с. 13]. Питання впливу війни на комплектування архівних аудіовізуальних колекцій досліджували Т. Ємельянова, В. Покляцька [3], О. Білоусенко [2]. У розвиток цих авторських внесків представляємо досвід Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву (ЦДАЕА) щодо формування його колекцій документами війни, зосередившись на окремих проблемних аспектах цього напрямку діяльності.

Формування «воєнних» колекцій у ЦДАЕА передбачає як взаємодію з джерелами комплектування (авторами/власниками документів), так і ініціативне документування подій працівниками архіву, за результатами якого на архівне зберігання потрапляють авторські фото та відео самих архівістів.

Перший підхід вимагає від ЦДАЕА проактивної діяльності, спрямованої на виявлення та забезпечення нових надходжень документів, у т. ч. поза межами визначених джерел комплектування НАФ. Для цього архів ініціює співпрацю з новими юридичними та фізичними особами (авторами/власниками документів), тим самим розширюючи зону комплектування. Наразі спостерігаємо тут помітні зміни: якщо упродовж 2022–2024 років відбулося значне розширення переліку джерел комплектування ЦДАЕА, то в 2025

році коло створювачів аудіовізуального контенту, особливо у зоні бойових дій, звузилося. Аби не втратити імпульсу придбань, архівістам доводиться підтримувати цей процес внутрішньою динамікою: бути наполегливими та впевненими, повідомляючи про свою місію й про те, як вони її виконують, допомагаючи потенційним джерелам комплектування побачити й усвідомити себе важливою частиною цієї місії. Особливо це стосується взаємодії з молодим поколінням авторів аудіовізуального контенту, які додають динамічності процесу передавання документів на архівне зберігання, привносять власні цінності, ідеї та інтереси, почасти не зважаючи на тонкощі архівної методології чи традиції.

Сьогодні колекція аудіовізуальних документів НАФ, що висвітлюють події повномасштабного військового вторгнення в Україну, нараховує понад 8 900 одиниць обліку. Її основу становлять фотодокументи (8 000 одиниць обліку), відеодокументи (550 одиниць обліку) та фонодокументи (350 одиниць обліку). Джерелами надходження документів є: КП Київської міської ради «Київінформ»; Українське національне інформаційне агентство «Укрінформ»; ТОВ «Інформаційне агентство “Рубрика”»; ТОВ «Віател»; ППФ ТОВ «Телерадіокомпанія НБМ»; АТ «Національна суспільна телерадіокомпанія України»; ТОВ «Медіагрупа “Об’єктив”»; ГО «Культурний десант»; ГО «Громадське телебачення»; ТОВ «ТТБ Студіо»; ПП «Лоран-А»; ТОВ «Радіо-Ера», а також безпосередньо кінооператори С. Михальчук і Д. Страшний; фотографі – К. Саєнко, В. Кошмал, М. Тарасенко, К. Ліберов, В. Неізвесний, І. Заєць, О. Титаренко, П. Батанов, Е. Крижанівський, А. Дзодзаєв, А. Таточенко, О. Бобовніков, Л. Гришин; музиканти М. Серга, О. Чемеров та інші. З-поміж прийнятих до архіву документів – фільми, проекти, сюжети, репортажі воєнної тематики, які переважно відображають хроніку воєнних подій, наслідки підриву російськими окупантами Каховської ГЕС на Херсонщині, розповідають історії волонтерів, громадських діячів, українських захисників та ін.

Одним із перших на зберігання до ЦДАЕА надійшов фільм «Маріуполь. Хроніки пекла» (2022) режисерки Є. Татарінової – про життя у Маріуполі під час облоги міста путінськими окупантами з перших днів війни і до початку квітня 2022 року. Багаторічне джерело комплектування архіву ТОВ «Віател» поповнило колекцію відеодокументів архіву двома фільмами із циклу «Волонтери»: «Дві країни в одному серці» і «У мене є дві батьківщини» (2022), що присвячені діяльності українських і польських волонтерів у період гарячої

фази війни. ППФ ТОВ «Телерадіокомпанія НБМ» передало серію авторських програм М. Шикучи «Легендарні воїни», а також випуски проєктів «Невигадані історії» та «Рандеву». Від ТОВ «Телерадіокомпанія “Радіо-Ера”» архів отримав аудіозаписи програми «Війна в Україні» з голосами військовослужбовців, експертів, політиків і безпосередніх свідків подій, що формують новітню історію нашої держави. З-поміж нових джерел комплектування архіву – ПП «Лоран-А», від якого надійшло відео проєкту «Щоденники війни» (фільми «Українські сапери» (2024), «Україна'22» (2022), «Битва за Україну» (2022), а також відеоролик «Закрийте небо над Україною» (2022).

У результаті плідної співпраці ЦДАЕА з ТОВ «Вавилон 13 Продакшн», започаткованої у 2025 році, архів отримав примірники фільмів «Останній день на Азовсталі» (2022), «Ірпінь. Евакуація мирних жителів» (2022) та ін. Невід’ємною частиною архівної колекції стали стрічка «Форма вогню» (2024), створена ГО «Хмельницька кінокомісія», та збірка авторських фотоетюдів фотографа О. Пальчика, присвячених військовослужбовцям ЗСУ.

У зв’язку з тим, що значна частина документів воєнного періоду за 2022–2024 роки фіксує наслідки обстрілів і бомбардувань російськими збройними силами в різних регіонах України, у 2025 році архів визнав своїм пріоритетом заповнення інформаційних лакун, поповнивши своє зібрання фотопортретами українських захисників, світлинами про перебіг культурно-мистецьких і благодійних заходів, про повернення військовослужбовців із зони бойових дій та про інші події загальнодержавного значення. Схожу ситуацію спостерігаємо з відеодокументами, позаяк ефір більшості провідних телеканалів було об’єднано в єдиний телемарафон «Єдині новини». Це ускладнило формування цілісного масиву телевізійної хроніки, звузило тематичне охоплення подій, що підлягають архівуванню. Водночас ЦДАЕА продовжує системну та цілеспрямовану роботу щодо поповнення аудіовізуальних колекцій документами воєнної тематики, які є вагомим джерелом історичної пам’яті та засобом збереження правди про війну, а також вільно й відкрито ділиться інформацією про накопичений практичний досвід у цьому напрямі, який може бути корисним для інших інституцій пам’яті.

Список використаних джерел

1. Архів Війни (Ukraine War Archive). URL: <https://docudays.ua/catalogue/organizations/114/> (дата звернення: 18.11.2025).

2. Білоусенко О. Нові надходження цифрових фотодокументів до Національного архівного фонду (із практики комплектування Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву). *Архіви України*. 2025. № 2 (343). С. 211–221.
3. Ємельянова Т., Покляцька В. Комплектування архівних аудіовізуальних колекцій: впливи та наслідки війни. *Архіви України*. 2023. № 4 (337). С. 46–57.
4. Палієнко М. Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності. *Архіви України*. 2022. № 1 (330). С. 12–38.
5. Про схвалення Стратегії захисту документальної спадщини як запоруки збереження національної ідентичності та державності на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках : розпорядження КМ України від 24.12.2024 р. № 1349 р. URL: [https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2024-%D1%80#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1349-2024-%D1%80#Text) (дата звернення: 18.11.2025).
6. Imperial War Museums. URL: <https://www.iwm.org.uk/> (дата звернення: 18.11.2025).

Наталія ПЕТРОВА,

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології,
етнології та всесвітньої історії,
заступник декана факультету історії
та філософії з наукової роботи
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова;
головний бібліотекар сектору науково-дослідної роботи
науково-методичного відділу
Одеської національної наукової бібліотеки.
Одеса, Україна

**Міждисциплінарна взаємодія у сфері культурної
спадщини в умовах війни: стратегії культурних,
освітніх і дослідницьких інституцій**

Збройна агресія росії проти України поставила культурну спадщину країни під посилену загрозу: руйнування пам'яток, пограбування музеїв, пошкодження архівів і переривання культурних практик. Міжнародні й національні профільні інституції фіксують сотні пошкоджених і знищених об'єктів культурної та релігійної спадщини (ЮНЕСКО, Міністерство культури України), що зумовлює необхідність швидкої, скоординованої й міждисциплінарної відповіді – поєднання зусиль музеїв і бібліотек, університетів, наукових центрів, громадських ініціатив і міжнародних організацій (UNESCO, ICOMOS, HERI).

Наша мета – проаналізувати стратегії культурних, освітніх і дослідницьких інституцій, які вони застосовують під час війни для захисту, документування та популяризації культурної спадщини.

Російсько-українська війна радикально змінила умови функціонування інституцій, відповідальних за збереження й популяризацію культурної спадщини, зумовила безпрецедентні виклики щодо збереження культурної спадщини України. Руйнування пам'яток, загроза втрати музейних фондів, переміщення людей і культурних цінностей, інформаційні та гуманітарні кризи вима-

гають переосмислення підходів до охорони спадщини. На перший план вийшла потреба в консолідації зусиль різних секторів – культурного, освітнього, наукового, громадського – для забезпечення стійкості культурних практик і формування єдиного гуманітарного простору спротиву. Отже, міждисциплінарна взаємодія виходить на перший план, оскільки лише об'єднані зусилля фахівців із різних галузей здатні забезпечити ефективний захист і документування культурних цінностей.

Міждисциплінарність у сфері спадщини охоплює співпрацю істориків, археологів, мистецтвознавців, юристів, реставраторів, фахівців ІТ, військових експертів, кризових менеджерів і представників гуманітарних організацій. У воєнний час це стає не лише науковою необхідністю, а й практичним інструментом виживання культурної спадщини. Зазначимо, що поєднання знань із різних сфер дає можливість: швидко оцінити ступінь загроз; організувати евакуацію культурних фондів; фіксувати злочини проти культурних цінностей; створювати цифрові копії пам'яток; застосовувати правові механізми захисту.

Воєнний контекст нашого повсякдення став каталізатором для оперативної та комплексної взаємодії різних інституцій, оскільки ми перебуваємо в ситуації зростання загроз для матеріальних пам'яток і нематеріальної культурної спадщини. Сьогодні на практиці перевірено, що спільні дії дозволяють швидко збирати, документувати і зберігати культурні цінності, що опиняються під загрозою руйнування. Можна констатувати, що війна стала імпульсом для налагодження нових партнерств між університетами, закладами культури, громадськими організаціями та міжнародними структурами.

Ми маємо пам'ятати, що поставлено на карту: збереженість об'єктів ЮНЕСКО та пам'яток національного значення, музейних колекцій, архівів і бібліотек, сакральної архітектури, традиційних культурних практик через депортації та вимушену міграцію. В таких умовах неможливо діяти в рамках лише однієї галузі, адже робота з об'єктами культурної спадщини об'єднує низку суміжних сфер.

Міждисциплінарна взаємодія у сфері культурної спадщини вимагає формування стратегії культурних інституцій, яка, зокрема, передбачає:

Документування злочинів проти культурної спадщини:

- історики та мистецтвознавці ідентифікують об'єкти;
- юристи збирають докази порушення міжнародного права;

- IT-фахівці створюють платформи для цифрової фіксації руйнувань;
- військові аналітики визначають зони ризику;
- музеї та культурні центри впроваджують програми цифрового збереження фондів та онлайн-презентацій культурної спадщини [1];
- активізується співпраця з міжнародними партнерами для евакуації, консервації та документування об'єктів, що постраждали від бойових дій;
- культурні проекти використовуються як інструмент психологічної підтримки місцевих громад і внутрішньо переміщених осіб;
- культурний простір переосмислюється як платформа для комунікації, стійкості, формування ідентичності.

Сфера цифрових технологій об'єднує гуманітаристів, програмістів, дизайнерів, фахівців з цифрової історії та інформаційних систем:

- 3D-сканування пам'яток;
  - супутниковий моніторинг пошкоджень;
  - онлайн-реставраційні моделі;
  - створення цифрових архівів.
- Евакуація та збереження фондів:
- реставратори визначають ступінь пошкоджень;
  - архівісти формують реєстри першочергових об'єктів;
  - кризові менеджери планують логістику;
  - музейники забезпечують пакування та консервацію.

Популяризація культурної спадщини як інструмент спротиву

Під час війни культурна спадщина стає ресурсом колективної пам'яті та стійкості, її популяризація – складовою національної безпеки [1]:

- міждисциплінарні проекти дозволяють ефективно працювати з громадськістю, формувати історичну відповідальність і забезпечувати широку міжнародну підтримку України;
- публічні лекції, виставки, культурні акції, медіапроекти допомагають протистояти дезінформації та підтримувати інтерес світової спільноти до української спадщини [1].

Окремо слід акцентувати увагу на людському вимірі, оскільки сьогодні спадщина виступає як чинник стійкості суспільства. У воєнних умовах культурна спадщина стає:

- засобом самоідентифікації;
- джерелом історичної пам'яті;
- фактором психологічної стійкості та солідарності;
- інструментом інформаційного опору.

Отже захист спадщини – це не лише охорона матеріальних об'єктів, а й збереження культурного коду нації.

Роль міжнародної співпраці

Воєнні реалії показали, що міждисциплінарність неможлива без міжнародної підтримки. ЮНЕСКО, ICOM, ICCROM, європейські університети та музеї долучаються до:

- тренінгів із захисту пам'яток у надзвичайних ситуаціях;
- забезпечення обладнанням для збереження фондів;
- створення цифрових платформ;
- юридичного супроводу справ щодо повернення вивезених цінностей.

Участь у цих програмах забезпечує Україні інтеграцію у світову систему охорони культурної спадщини.

Стратегії освітніх інституцій щодо практичної площини полягають в інтегруванні тематики культурної спадщини та воєнних впливів у навчальні плани й лекційні курси, формуючи нові міждисциплінарні курси (історія та археологія, культурологія, антропологія, історична пам'ять, цифрові гуманітарні науки). Новим дієвим засобом є залучення студентів до дослідницьких і волонтерських проєктів у сфері збереження спадщини – фотофіксація руйнувань, польові дослідження, інтерв'ювання очевидців, проведення спеціалізованих тренінгів з набуття необхідних навичок.

Важливим є долучення університетів до міжнародних академічних ініціатив з обміну інструментами документування та консервації.

Щодо стратегій дослідницьких інституцій: наукові центри формують бази даних про пошкоджені об'єкти культурної спадщини, створюють аналітичні платформи для моніторингу руйнувань. Активно впроваджують використання цифрових технологій для фіксації воєнних втрат (GIS-картографія, 3D-сканування, цифрові архіви), розробляють міждисциплінарні методології для аналізу культурних травм, трансформації ідентичності та впливу війни

на нематеріальні практики. Все це відбувається у тісній співпраці з юристами, експертами з міжнародного права та профільними правозахисними організаціями.

Такі міжінституційні колаборації виступають основою стійкості культурного середовища, оскільки відбувається взаємодія між закладами культури, університетами і недержавними організаціями, що забезпечує комплексний підхід: від дослідження та збереження до популяризації й освітніх програм. Зазначимо, що об'єднання інструментів різних галузей уможливорює створювати інноваційні формати: цифрові тури, інтерактивні карти втрат, освітні платформи, мобільні виставки. Важливим чинником є діяльність локальних ініціатив – краєзнавчих товариств, культурних хабів, які формують мережу «гуманітарної безпеки».

Наведемо основні стратегії культурних інституцій.

Оперативний захист і консервація. Музеї та архіви вдаються до тимчасових сховищ, внутрішньої консервації, маркування важливих фондів і розроблення планів евакуації. У кількох музеях Півдня України практикувалися заходи «захисту на місці» та тимчасової консервації (забезпечення генераторами, теплоізоляція сховищ, упаковка фондів) – часто у партнерстві з міжнародними організаціями та НУО. Такі дії дозволяють мінімізувати втрати під час обстрілів чи обмеженого доступу до місць збереження (Museum for Change / ЮНЕСКО в Одещині) [12].

Евакуація та збереження колекцій. Де можливо, проводяться евакуації найбільш цінних експонатів до безпечніших регіонів або за кордон. Однак евакуація пов'язана з ризиками (логістика, правовий статус), тож їй передують документування і детальна інвентаризація. Міжнародні фонди та програми допомагають координувати логістику, страхування і тимчасове зберігання [9].

Цифрова фіксація й 3D-архіви. Цифрові технології (фотограмметрія, 3D-сканування, високоякісна фотофіксація) стали критично важливими: вони дають змогу створити віртуальні копії об'єктів для відновлення в майбутньому за потреби та наукових досліджень. Ініціативи на кшталт «3D History for Ukraine», «Pixelated Realities» документують монументи й архітектуру Одещини та інших регіонів, зберігаючи «цифровий слід» для майбутньої реставрації [13].

Роль освітніх інституцій (університети, школи), науково-практичні програми і підготовка кадрів. Університети оперативно реформатовують навчальні модулі, додаючи курси з кризового менеджменту культурної спадщини, цифрових гуманітарних наук,

консервації та архівної справи. Студентські практики залучають до польових робіт: документування пошкоджень, створення баз даних, проведення інтерв'ю з очевидцями. Для цього формують швидко мобільні міждисциплінарні команди (історики, археологи, консерватори, ІТ-спеціалісти). Європейські та національні програми академічної мобільності підтримують обмін методиками й інструментами [2].

Освітні ініціативи для громад і біженців. Освітні центри та університетські хаби організують відкриті лекції, школи для волонтерів, курси цифрової грамотності, що дозволяє місцевим громадам і біженцям долучитися до збереження спадщини (волонтерські ініціативи, недільні школи, майстерні з реставрації як елемент соціальної підтримки). Це також важливий інструмент психологічної підтримки та збереження ідентичності в умовах переміщення [12].

Дослідницькі інститути: моніторинг, методології, інструменти, моніторинг і бази даних пошкоджень. Дослідницькі центри створюють стандартизовані протоколи документування ушкоджень, інтегрують супутникові дані, польові фото й свідчення у геоприв'язані бази (GIS). Такі системи потрібні для оцінювання збитків, пріоритизації втручань і підготовки юридичних доказів щодо злочинів проти культурної спадщини [2].

Технологічні рішення: GIS, 3D, цифрові архіви. Науковці впроваджують 3D-модельовання, системи управління цифровими об'єктами, хмарні сховища та відкриті платформи для доступу дослідників і громадськості. Важливий аспект – довготривала доступність і сумісність форматів, а також питання прав власності й доступу (open access vs. безпека) [11].

Міжінституційні колаборації: практика й приклади.

ЮНЕСКО + локальні НУО + університети

• Одещина: ЮНЕСКО спільно з місцевими організаціями (наприклад, «Museum for Change») забезпечували доставку обладнання, маркування культурних об'єктів знаком «Blue Shield», цифровізацію інвентарів і навчання персоналу в Одеській області (підтримка захисту та каталогізації). Цей приклад ілюструє синергію міжнародної технічної допомоги, локальної експертизи й академічного ресурсу [10]. Ще один приклад – 3D-сканування пам'ятників в Одесі: громадські проекти та університетські лабораторії у співпраці зі спеціалізованими NGO проводять 3D-сканування найуразливіших об'єктів (наприклад, пам'ятника Рішельє в Одесі), що забезпечує матеріал

для майбутньої реставрації та навчання. Такий підхід поєднує технічні навички (інженери, IT), історичний контекст (історики, музеєзнавці) та громадську підтримку [6].

• Херсон: документування, відновлення і правозахисна робота. Під час та після окупації Херсона виявилися факти масштабних пограбувань і руйнувань музейних фондів; міжнародні звіти й громадські кампанії («ReliefWeb», місцеві НУО) документували викрадення експонатів і координацію повернення культурних цінностей. Цей кейс показує взаємодію дослідників, правозахисників і міжнародних механізмів (для фіксації воєнних злочинів та ініціації процесів повернення/відновлення) [7].

Популяризація спадщини під час війни: комунікаційні та освітні кампанії. Популяризація і публічна комунікація – це не лише про демонстрацію культурних цінностей, але й про мобілізацію інтернаціональної підтримки та протидію інформаційним атакам. Міждисциплінарні проекти (виставки, цифрові музейні тури, освітні серії для шкіл і вузів) підвищують обізнаність громадськості про ризики для спадщини і формують прихильність міжнародної спільноти (UNESCO: Action Plan for Culture in Ukraine) [8].

Практичні рекомендації для міждисциплінарної взаємодії:

1. Створення оперативних мультисекторних комітетів (заклад культури – університет – НУО – адміністрація) для швидкого прийняття рішень і координації дій на місцях (евакуація, консервація, логістика).

2. Уніфікація протоколів документування (формати фото, метадані, GIS-стандарти) та створення спільних реєстрів з багаторівневим доступом (дослідники – влада – міжнародні партнери).

3. Інвестування у цифрові рішення: 3D-сканування, хмарні архіви, резервне зберігання – з гарантією довготривалої доступності та безпеки.

4. Підготовка кадрів через міждисциплінарні курси (цифрові гуманітарні науки, кризовий менеджмент спадщини, правознавство щодо культурних цінностей).

5. Залучення місцевих громад і освіта бенефіціарів: волонтерські тренінги, недільні школи, ініціативи щодо збереження нематеріальної спадщини.

6. Юридичний супровід документування злочинів проти спадщини: співпраця з правозахисниками та міжнародними структурами для фіксації доказів і повернення викрадених об'єктів.

7. Комунікаційні кампанії – прозори, фактажні історії (case studies), міжнародні виставки та онлайн-платформи, які інформують про масштаби ушкоджень і успіхи збереження.

Ці рекомендації ґрунтуються на пріоритетах, визначених UNESCO, ICOMOS, «Blue Shield», та на досвіді українських ініціатив: HERI, «Museum Crisis Center», локальних проектів в Одещині та Херсоні [8].

Міждисциплінарна взаємодія у сфері культурної спадщини сьогодні є ключовою умовою її збереження. Війна показала, що лише об'єднані зусилля науковців, музейників, IT-фахівців, юристів, волонтерів, міжнародних партнерів і державних інституцій можуть забезпечити ефективний захист культурного надбання України.

Збереження спадщини – це не лише питання культури, а й питання національної безпеки, майбутньої реконструкції та відновлення держави після перемоги.

Міждисциплінарна взаємодія культурних, освітніх і дослідницьких інституцій у военний час є ключовим чинником збереження культурної спадщини та формування стійких практик пам'яті. Вона забезпечує комплексний підхід до захисту культурних цінностей, сприяє міжнародній солідарності та створює умови для відновлення й розвитку гуманітарного середовища після війни.

Війна означає не лише руйнування фізичних об'єктів – вона загрожує пам'яті, культурним практикам і соціокультурній тяглоті. Ефективна відповідь потребує міждисциплінарної взаємодії: музеї та бібліотеки дають знання про об'єкти й фонди, університети – методи дослідження та підготовку кадрів, наукові центри – технологічну експертизу й моніторинг, а громадські організації – мобілізацію ресурсів і правозахисну роботу. Приклади з Півдня України (Одещина – програми UNESCO/Museum for Change, 3D-сканування пам'яток; Херсон – документування пограбувань і міжнародна координація) показують: синергія між інституціями підвищує шанси на збереження спадщини та відновлення після військових дій [12]. Південь України демонструє, що попри війну культурна спадщина може бути збережена завдяки:

- міждисциплінарним партнерствам (музеї – університети – громади – НГО – міжнародні експерти);
- цифровим технологіям;
- локальним ініціативам громад;

- документуванню нематеріальної спадщини та усних історій;
- мобілізації освітніх інституцій у польових дослідженнях.

Регіональні кейси Півдня України є важливими не лише для національної пам'яті, але й для світової дискусії про стратегії захисту культурної спадщини в умовах війни.

Список використаних джерел

1. Наша земля, наша історія : віртуальний музей історії України. URL: <https://tapestry.cyark.org/content/ukraine-museum?content=alt&lang=ukr>
2. Action Plan for Culture in Ukraine. URL: https://conference.unesco.it/wp-content/uploads/2024/06/Factsheets_all-6-merged.pdf?utm_sourc
3. Blue Shield International. BSI National Committees : 2022 Report.
4. Heritage Emergency Response Initiative (HERI) : Report (2022). URL: usicomos.org
5. Statement on the destruction of the cultural heritage of Ukraine / ICOMOS Ukraine.
6. Kyiv School of Economics (KSE) : Report on damages to infrastructure from the destruction... 2024.
7. Cultural Emergency Response: Protecting Heritage in Southern Ukraine / Museum for Change, MFCUA. URL: mfcua.org
8. Pixelated Realities : 3D scanning and digital preservation projects / Save Ukrainian Heritage (Odesa). URL: pixelatedrealities.org
9. Ukraine: Russians Pillage Kherson Cultural Institutions / ReliefWeb. 2022. Action Plan for Culture in Ukraine / UNESCO. 2024. URL: articles.unesco.org
10. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO / UNESCO.
11. Odesa: UNESCO supports cultural institutions to protect cultural heritage / UNESCO. 2023.
12. 3D Histori for Ukraine. URL: <https://archaic.com.ua/en/projects/3d-history-for-ukraine>

Еліна ЮРЧАК,

кандидат історичних наук,
завідувач сектору архівознавства
та документознавства
Національної наукової сільськогосподарської
бібліотеки НААН.

Людмила ТАТАРЧУК,

кандидат історичних наук, старший дослідник,
заступник директора з наукової роботи
Національної наукової сільськогосподарської
бібліотеки НААН.
м. Київ, Україна

Модернізація архівної справи в системі НААН засобами інформаційних технологій

Сучасні інформаційні технології дедалі активніше впроваджуються у сферу архівної справи. Архів сьогодні – це не лише установа, де зберігається ретроспективна джерельна інформація, а й простір, де реалізуються новітні підходи до обліку документів, до організації їх зберігання та презентації – дослідникам і широкому колу користувачів архівної інформації.

Ефективне впровадження інноваційних технологій у сфері архівної справи є можливим лише за наявності чіткої нормативно-правової бази, технічного забезпечення та належної організаційної підтримки. Ці складові мають враховувати як національні потреби, так і міжнародні стандарти. В умовах глобалізації та розвитку електронного урядування особливої ваги набуває правове забезпечення процесів цифрової архівації, що визначає принципи функціонування архівів, порядок доступу до цифрових фондів, вимоги до електронних документів, а також правила їх зберігання, використання і захисту [5].

Питання інформатизації архівної справи висвітлено в низці нормативно-правових актів України, серед яких Закони України «Про інформацію», «Про Національну програму інформатизації»,

«Про електронні документи та електронний документообіг» та інші. Важливими також є підзаконні нормативні акти, які безпосередньо регулюють сферу архівної діяльності, зокрема «Порядок державного обліку документів Національного архівного фонду», «Деякі питання документування управлінської діяльності» тощо.

У процесі адаптації української архівної практики до міжнародного досвіду нормативно-правові ініціативи відіграють ключову роль. Одним із найважливіших міжнародних документів є ухвалена в 2003 році «Хартія про збереження цифрової спадщини ЮНЕСКО», спрямована на охорону цінних архівних, музейних і бібліотечних колекцій, а також забезпечення загального доступу до них. Значний вплив на розвиток архівної галузі мають і директиви Європейського Союзу, що регулюють питання збереження, оцифрування та відкритого доступу до культурних об'єктів.

Особливе значення мають локальні нормативно-правові й методичні документи, що діють у межах окремих установ і регламентують порядок створення, опрацювання, зберігання, використання та знищення документів. Зокрема, у системі НААН створення електронного фонду користування здійснюється відповідно до спеціально розроблених і затверджених дирекційних документів, що визначають основні принципи його формування та функціонування.

Але попри наявність нормативної бази існує потреба постійної її адаптації до сучасних технологічних реалій через уточнення термінології, визначення порядку передачі цифрових документів до архівних установ, врегулювання питань сумісності інформаційних систем, регламентації прав доступу до цифрових архівів тощо.

Сьогодні все більше користувачів віддають перевагу роботі з цифровими матеріалами. Важливим напрямом у діяльності бібліотек і архівів є проекти з *оцифрування фондів*, які забезпечують збереження унікальних матеріалів, їх систематизацію та доступність для широкого загалу, що сприяє відкритому інформаційному пошуку та популяризації бібліотечних і архівних ресурсів [1, с. 36; 2, с. 30]. Крім того, сайти багатьох бібліотек і архівів містять багато змістовної інформації про різні аспекти діяльності цих установ, копії документів, віртуальні виставки, довідковий апарат тощо [7].

До системи НААН входять 54 установи з їхніми мережами, що підпорядковані шести відділенням. Проведений нами моніторинг сайтів цих установ щодо презентації оцифрованих бібліотечних фондів галузевої літератури та особливо цінних і рідкісних видань показав, що здебільшого до послуг науковців представлені

електронні бібліотеки та портали, де можна ознайомитися зі збірниками наукових праць, монографіями, методичними рекомендаціями, матеріалами конференцій та ін. Зокрема, це стосується: *відділення аграрної економіки та продовольства*, якому підпорядковано 6 установ; *відділення ветеринарної медицини*, у складі якого 2 установи; *відділення землеробства, меліорації та механізації*, якому підпорядковано 11 установ.

Серед інституцій *відділення наукового забезпечення інноваційного розвитку* на сайтах двох установ є інформація про раритетні видання та електронний фонд. Зокрема, у бібліотеці Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН є фонд рідкісних та цінних видань, який налічує 700 примірників; на сайті Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки (ННСГБ) НААН презентовано розподілений електронний каталог «Украгротек» з прикріпленими повнотекстовими книжковими та періодичними виданнями; виставки архівних матеріалів і раритетних книг представлені на сторінці *Фейсбук*.

Поміж 14 установ відділення рослинництва інформацію про книжковий фонд і рідкісні видання можна знайти на сайтах шести інституцій. Зокрема, в Інституті біоенергетичних культур і цукрових буряків НААН унікальний фонд нараховує 19 311 одиниць, у т.ч. рідкісних видань вітчизняних та іноземних книг і журналів, представлених в електронному реєстрі. В Інституті картоплярства НААН фонд наукової бібліотеки складає 38 515 примірників. В Інституті садівництва НААН загальний бібліотечний фонд – 36 732 примірники, із них 1 461 – цінні та рідкісні видання. У Національному науковому центрі «Інститут виноградарства і виноробства імені В. Є. Таїрова» фонд раритетної літератури об'єднує понад 1,5 тис. видань, де найдавнішою книгою є «Керівництво з патолого-хімічного аналізу за Гоппе» німецькою мовою, видане в 1858 р. У Селекційно-генетичному інституті – Національному центрі насіннезнавства та сортовивчення, зберігається 1 425 примірників цінних і рідкісних видань ХІІІ–ХІХ ст., а в Інституті олійних культур НААН електронний фонд бібліотеки на кінець 2023 р. становив 86 примірників.

Серед установ відділення зоотехнії, якому підпорядковано дев'ять інституцій, інформація про раритети представлена на сайтах трьох установ. Зокрема, у Державній дослідній станції птахівництва НААН представлено бібліографію особливо цінних і рідкісних видань фонду бібліотеки (1890–1948); у ННЦ «Інститут бджільництва імені П. І. Прокоповича» особливу цінність у фон-

ді бібліотеки становлять видання минулих років, серед яких багато часописів, рідкісних видань. В Інституті свинарства і агропромислового виробництва НААН науковою бібліотекою представлені оцифровані раритетні видання, що складаються з чотирьох колекцій видатних профільних учених з питань свинарства – О. В. Квасницького, А. М. Сухомліна, А. І. Матійця та Б. Г. Левитського, всі видання переважно 1930-х років.

Іншим інноваційним методом є *створення електронних архівів і баз даних* за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення з метою каталогізації, зберігання та пошуку документів. Впровадження та використання електронного архіву забезпечує низку переваг: швидкість і зручність, спільний доступ, логічну цілісність, економію, безпеку, постійність збереження.

У контексті інформатизації архівної галузі та розвитку дистанційних форм обслуговування користувачів, українські архіви й бібліотеки оприлюднюють оцифровані документи в мережі «Інтернет» у вигляді онлайн-виставок або тематичних добірок, котрі складають у подальшому підґрунтя для створення електронних баз даних архівних документів.

Практика презентації книжкових електронних виставок у ННСГБ НААН є поширеною вже понад десять років. Систематично проводяться профільні віртуальні тематичні виставки, онлайн-виставки нових надходжень сільськогосподарської літератури, електронні виставки з «Фонду видань, випущених у ХІХ ст. з сільськогосподарської тематики ННСГБ НААН» та «Колекції наукових видань 1901–1917 рр. із фондів ННСГБ НААН» [8, с. 92]. Від початку широкомасштабного вторгнення рф в Україну віртуальні виставки документів набули особливої актуальності.

Наступною інновацією є *автоматизовані інформаційно-пошукові системи*, що забезпечують швидкий пошук та обробку даних на основі метаданих і ключових слів. Вони дають змогу створювати електронні каталоги і бази даних архівних фондів, забезпечують онлайн-доступ до них.

Процес інтеграції інформаційних продуктів уможливорює реалізувати головну ідею Національної архівної інформаційної системи – створення банку даних шляхом вдосконалення традиційного довідкового апарату (ДА) архівів завдяки залученню функціональних можливостей інноваційних технологій. Це поліпшує організацію облікових операцій; внесення змін до описів; збереження інформації, закладеної до традиційного ДА, а також дозволяє здійс-

нювати контроль за станом і рухом документів Національного архівного фонду, використовувати пошукові функції ІПС [6, с. 43–46].

Для забезпечення цілісності й автентичності цифрових архівних матеріалів в архівній практиці застосовують *технологію блокчейн*, за допомогою якої можна: зберігати електронні копії архівних документів, забезпечуючи їх цілісність і безпеку; користуватися для підтвердження авторства та права на інтелектуальну власність; створювати надійні та безпечні цифрові архіви, доступні для різних користувачів; полегшувати процеси аудиту архівних даних [4].

В архівній справі активно використовуються *хмарні технології* – застосування онлайн-сервісів для віддаленого зберігання, обробки та доступу до архівних документів і матеріалів через інтернет замість використання віддалених серверів та локальної інфраструктури. Це дозволяє архівним установам забезпечити надійне зберігання великих обсягів інформації; підвищити ефективність і доступність інформації для користувачів; зменшити витрати на обладнання та автоматизувати процеси управління архівами; організувати резервне копіювання.

Все більше залучається *штучний інтелект (ШІ)*. Узагальнений перелік напрямів використання ШІ в діяльності архівів, бібліотек і музеїв сьогодні може складатися на підґрунті доступних технологічних рішень: удосконалення пошукових можливостей, зокрема за голосовим запитом; каталогізація та створення метаданих; розпізнавання текстів на цифрових зображеннях; переклади; аналіз бібліотечних колекцій; антиплагіат тощо [3].

Крім вищезазначених новітніх технологій, в архівній справі можна використовувати *інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ)* – для забезпечення швидкого доступу до архівних документів через мережу «Інтернет», створення вебсайтів і онлайн-платформ для публікації архівних матеріалів.

Застосування геоінформаційних систем (ГІС) допомагає при аналізі та візуалізації архівних даних, при створенні геоінформаційних карт і атласів на основі архівних матеріалів, пов'язаних, наприклад, з аграрною наукою.

Використання інноваційних методів в архівній справі у системі НААН є важливим кроком до ефективного використання наукової та культурної спадщини, збереження історичної пам'яті. Проте існує низка проблем, що перешкоджають активному впровадженню новітніх технологій: 1) недостатнє фінансування; 2) відсутність єдиних стандартів і методик оцифрування архівних документів;

3) недостатня кваліфікація архівних працівників для роботи з сучасними технологіями; 4) проблеми збереження цифрових даних.

Список використаних джерел

1. Василенко Д. П., Бутко Л. В. Пріоритетні напрями цифровізації архівної справи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 4. С. 32–38. URL: <https://journals.urau.ua/bdi/article/view/249322>
2. Кільяченкова О. М. Інформатизація архівної справи в Україні: досягнення та перспективи : кваліфікаційна робота. Луцьк, 2024. 84 с.
3. Ковтанюк Ю. С., Кузнецов О. Ю. Використання штучного інтелекту в діяльності архівів, бібліотек і музеїв. *Бібліотека. Наука. Комунікація. Інтеграція у міжнародний бібліотечний простір* : міжнар. наук. конф. (2024). URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/2269>
4. Котов К. Р. Застосування блокчейн-технологій у формуванні безпеки електронного документообігу. URL: [file:///C:/Users/user/Downloads/14956-Текст статті-29759-1-10-20240214-1.pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/14956-Текст%20статті-29759-1-10-20240214-1.pdf)
5. Курило В. Г. Нормативно-правове регулювання процесів оцифрування архівних документів: порівняльний аналіз українського та міжнародного досвіду. *Вісник Харківської державної академії культури*. 2025. Вип. 67. С. 232–248.
6. Решітко С. І. Застосування інформаційних технологій у практичній роботі архівних установ : кваліфікаційна робота. Тернопіль, 2021. 73 с.
7. Шологон Л. І. Інформатизація архівної справи в Україні (на прикладі Державного архіву Івано-Франківської області). *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 10. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17088155>
8. Юрчак Е. В. Новітні технології та практики при формуванні електронних архівів. *Науково-інноваційний розвиток агровиробництва як запорука продовольчої безпеки України: вчора, сьогодні, завтра* : матеріали VII наук.-практ. конф., м. Київ, 16–17 квіт. 2025 р. / НААН, ННСГБ, Ін-т історії аграр. науки, освіти та техніки, Ін-т с.-г. степу НААН. Вінниця, 2025. С. 91–94.

Олег БЕРЕЗОВСЬКИЙ,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-інформаційної та редакційно-видавничої діяльності Українського науково-дослідного інституту архівознавства та документознавства.
м. Київ, Україна

Актуальні проблеми деколонізації та декомунізації довідкового апарату архівів

Після проголошення незалежності України в 1991 р., і особливо в умовах російсько-української війни, проблема декомунізації та деколонізації архівного довідкового апарату набула особливої актуальності. Архівні описи, назви справ, рубрики та інші елементи досі несуть у собі залишки радянської комуністичної пропаганди і наративів, які не відповідають сучасній національній ідентичності та викривляють історичну правду. Це потребує системного науково-методологічного перегляду всіх форм описування архівних документів з урахуванням змін законодавства та наукових підходів до опрацювання історичної інформації документів. Внесення описів і назв справ до електронних платформ потребує не простого перенесення наявних даних, а попередньої наукової ревізії, очищення від застарілих ідеологічно навантажених формулювань [3, с. 213–217]. Особливо це актуалізувалось у контексті оцифрування архівів і потужного розвитку архівних електронних ресурсів [4, с. 7–11].

Процес деколонізації архівної системи України передбачає перегляд, трансформацію та дерусифікацію (дополонізацію, дерумунізацію тощо) архівного простору і спрямований на усунення імперського й колоніального впливу на принципи формування, опису, доступу та інтерпретації історичних документів. Він включає ревізію методології архівування, зміну термінології, вилучення радянських і «чужих» наративів, реституцію історичних фондів, репрезентацію національної історії без викривлень і цензури. Деколонізація передбачає переоцінку архівних фондів, розмежуван-

ня колоніальних і національних архівних інформаційних ресурсів та створення нових класифікаційних підходів, що відображають автентичну історію країни. Ключовими аспектами є відкриття доступу до документів, що раніше цензурувалися, повернення історичних архівів, вивезених колоніальною владою, та впровадження національно орієнтованих стандартів архівної справи [1, с. 32–38]. В українському контексті цей процес є складовою ширшої деколонізаційної політики і спрямований на відновлення історичної справедливості, збереження національної пам'яті та формування незалежної архівної традиції.

Декомунізація архівної справи є процесом усунення ідеологічного впливу комуністичного режиму на систему архівного зберігання, управління та доступу до документів, що передбачає розсекречення архівів радянських спецслужб, впровадження прозорих принципів архівної політики та очищення архівних фондів від радянського ідеологічного впливу і пропаганди. Цей процес включає в себе відкриття архівних документів репресивних органів, перегляд класифікаційної та облікової документації, усунення цензури і забезпечення вільного доступу до історичної інформації, вилучення радянської пропагандистської термінології тощо.

Основоположними нормативно-правовими актами, що закладають законодавчі засади деколонізації і декомунізації, стали закони України: «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Безпосереднім регулятором декомунізації обліку архівних документів є наказ Міністерства юстиції України від 05.10.2023 № 3541/5 «Про внесення зміни до Правил роботи архівних установ України щодо декомунізації обліку архівних документів» [2]. Цей наказ переводить загальні принципи декомунізації в конкретні практичні вказівки для архівів.

Відтепер документи НАФ сукупно належать до двох організаційних груп – «давні акти» і «нові акти». Хронологічною межею такого поділу є 1917 рік, початок подій Української революції 1917–1921 років. Архіви, що зберігають фонди «давніх актів» і «нових актів»,

обліковуватимуть їх окремо, із самостійною порядковою нумерацією, за винятком спеціалізованих архівів, що зберігають документи особового походження та аудіовізуальні документи [2]. Отже, нова класифікаційна система відходить від застарілого поділу на «радянські» і «дорадянські» фонди, замінюючи його на дві основні категорії – фонди «давніх актів» та «нових актів».

Фонди «нових актів» – це архівні документи, створені від початку Української революції 1917–1921 років і до сьогодення. Для уникнення дублювання архівних шифрів і дотримання принципу походження, архіви за потреби застосовують літерну індексацію фондів «нових актів»:

- індекс «Н» – для архівних фондів органів, установ, організацій, структур і формувань окупаційної адміністрації нацистської Німеччини та її держав-союзниць, що діяли на території України в роки Другої світової війни;

- індекс «О» – для архівних фондів органів, установ, організацій, структур і формувань російської окупаційної адміністрації, що діяли на тимчасово окупованих територіях України від початку російської агресії 2014 року;

- індекс «П» – для архівних фондів комуністичних партійних органів, установ, організацій 1917–1991 рр.;

- індекс «Р» – для архівних фондів радянських органів влади, установ, підприємств та організацій;

- індекс «У» – для архівних фондів органів влади, організацій, структур і формувань, що діяли на території України і за кордоном (в екзилі), борючись за незалежність України у ХХ ст.

Архівні фонди утворювачів «нових актів», що розпочали свою діяльність після відновлення незалежності України в 1991 році, обліковують у списку фондів із продовженням валової нумерації, без додавання літерних індексів до облікових номерів фондів [2].

Важливою новацією є виокремлення групи архівних фондів за індексом «У» (український). Під цю класифікацію підпадають архівні фонди органів влади, організацій, структур і формувань, що боролися за незалежність України у ХХ ст. Для архівістів і дослідників це буде своєрідним маркером при дослідженні українського визвольного руху, національного державотворення.

На перспективу було введено індекс «О» (окупаційний) для архівних фондів органів, установ, організацій, структур і формувань російської окупаційної адміністрації, що діяли на тимчасово окупованих територіях України від початку російської агре-

сії 2014 року. Архівні фонди з індексом «О» вже формуються. Така класифікація архівних документів важлива для майбутніх дослідників, щоб підкреслити на найвищому рівні (на рівні шифру та індексів), що ці документи належали не українській владі, а окупаційній адміністрації.

Для архівних фондів державних органів та установ, створених після відновлення незалежності України, все залишилося без змін – це фонди «нових актів», літерна індексація не застосовується.

Нова класифікація поділу архівних фондів потребує проведення робіт з удосконалення описів справ, анотованих реєстрів описів, архівних довідників і довідкового апарату архівів. Присвоєння окремих індексів архівним документам радянської влади, нацистської чи російської окупації та борців за незалежність України дає можливість архівній системі активно формувати національний наратив, що чітко відрізняє періоди іноземного панування від періодів національного визволення та самовизначення. Це безпосередньо сприяє декомунізації й деколонізації української історичної пам'яті. Нова практика класифікації фондів узгоджується з підходами, що застосовують європейські країни.

Список використаних джерел

1. Герчанівська П. Е. Деколонізація суспільства: український поворот. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2024. № 1. С. 32–41.
2. Про внесення зміни до Правил роботи архівних установ України щодо декомунізації обліку архівних документів : наказ Міністерства юстиції України від 05.10.2023 № 3541/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1749-23#Text>
3. Скальський В. Деколонізація в архівах. *Студії з інформаційної науки, соціальних комунікацій та філології в сучасному світі* : зб. матеріалів II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, м. Київ, 24 жовт. 2024 р. / Маріуп. держ. ун-т. Київ : МДУ, 2024. С. 213–217.
4. Хромов А., Скальський В. Оцифрування українських архівів у 2023 році. *Архіви України*. 2023. № 1 (338). С. 7–11.

Соф'я ГУЗЕРЯ,

студентка III курсу факультету історії та філософії
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова.
м. Одеса, Україна

**Профанізація рукописів: виклики репрезентації
та інтерпретації**

Будь-яка сучасна репрезентативна практика в музейному та академічному середовищі за своєю суттю є актом інтерпретації, що зумовлює онтологічну трансформацію об'єкта культурної спадщини. Британський музеолог Е. Хупер-Грінхілл визначає музейну репрезентацію як медіатор соціальної взаємодії, де експозиція виступає формою культурної політики, що конструює ідеологічні смисли через маніпуляцію контекстом [6, с. 138]. Коли манускрипти вилучаються із природного середовища їх побутування, наприклад, із літургійного простору чи приватної бібліотеки, вони припиняють функціонувати як живі тексти й трансформуються в експонати, інструментальні аргументи в академічних дискусіях або одиниці в системах узагальнюючої каталогізації. Згідно з теорією італійського філософа Д. Агамбена, релігія заснована на сепарації – вилученні речей із вільного вжитку людей у сферу сакрального [1, с. 23]. Музейна вітрина у цьому контексті стає новим «священним рубежем», який хоч і забезпечує збереження фізичного об'єкта, але остаточно відчужує його первинну функціональність.

Головним напрямом ідеологічного протистояння в умовах сучасного повномасштабного вторгнення є боротьба за історичний контекст пам'яток. Вписання рукопису в ландшафт певної ідентичності є пріоритетним завданням, оскільки володіння контекстом визначає право на спадщину. Російська імперська та радянська історіографії десятиліттями здійснювали систематичну апропріацію манускриптів, маркуючи їх як «давньоруські» з метою елімінації окремої української ідентичності та історичної тягlosti. Остромирове Євангеліє (1056–1057) є репрезентативним кейсом такої апропріації: попри колофон дякона Григорія, що прямо вка-

зує на його створення в Києві, російські інституції позиціонують його як «основу російської культури», ігноруючи особливості київської редакції старослов'янської мови. Аналогічна стратегія застосовується до Реймського Євангелія: ідеологічно забарвлені псевдонаукові праці намагаються вирвати його з київського контексту Анни Ярославни, перетворюючи символ українсько-європейської дипломатії на інструмент московського історичного міфу. Така деконтекстуалізація вимагає від науковців активної деконструкції імперських наративів і повернення пам'яток у простір національної самосвідомості.

Своєю чергою, як уже було сказано, процес інституціалізації спадщини створює специфічну «релігійну» дистанцію між об'єктом і суб'єктом. Англійський мистецтвознавець Д. Берджер у дослідженні «Ways of Seeing» констатує, що музеї створюють навколо оригіналів «фальшиву релігійність» (*bogus religiosity*) [9], яка заміщує втрачену сакральність об'єкта його високою статусною вартістю. Цей феномен емпірично зафіксували П. Бурдье та А. Дарбель у праці «L'Amour de l'Art» (1969): результати соціологічного опитування продемонстрували, що приблизно 50% респондентів асоціюють музейний простір саме з церквою [3].

У цьому контексті дуже важливо усвідомлювати, що концепція «культурне привласнення» передбачає не пасивне володіння спадщиною, а активне введення історичних сюжетів у власний сенсорний досвід людини. Олімпія Нільйо визначає певне «культурне успадкування», де ідентичність формується через емоційний та когнітивний зв'язок із об'єктом [8, с. 2]. Це корелює з теорією індійського економіста А. Сена про «*Sarability Approach*», де доступ до культурних благ розглядається як інструмент соціальної рівності та добробуту громади. Отже, успадкування сюжетів українських манускриптів вимагає їх трансформації – від об'єктів відчуженого споглядання на джерела персоналізованого знання та асортимент засобів вираження сучасної ідентичності.

За окреслених методологічних умов постає питання вибору стратегії популяризації, яка повинна бути актуальною, інклюзивною та «секуляризованою». Секуляризація в цьому контексті, згідно з концепцією Агамбена, – це не втрата поваги до об'єкта, а деактивація владних структур, що відокремлюють його від суспільства [1, с. 23]. Це дозволяє нейтралізувати сакральну дистанцію через гру та діалог, повертаючи об'єкт до сфери вільного використання громадою. Модель «пост-музею» за Е. Хупер-Грінхілл пропонує перехід

від трансляції авторитетного знання до створення простору культурного обміну, де значення виробляється через активну участь користувача.

Ефективність ігрової стратегії у репрезентації манускриптів підтверджена досвідом провідних світових інституцій, які поєднують фундаментальні академічні напрацювання з «профаним» стилем викладу. Так, у рамках кураторської діяльності відділу рукописів Британської бібліотеки С. Біггс у тексті «The Burden of Writing: Scribes in Medieval Manuscripts» [4] демістифікує працю середньовічних скрипторів, фокусуючись на зображеннях ножів для зішкрябування помилок і скаргах писців на холод, що перетворює рукопис із застиглої реліквії на результат живої людської діяльності. Усі дописи об'єднуються у тематичні блоги та розміщуються на інтернет-порталі установи. Подібний цифровий простір допомагає науковцям репрезентувати складні концепції. Наприклад, дискурс щодо етимологічного трактування назв тварин у працях Ісідора Севільського – через популярні дописи на кшталт «Lolcats of the Middle Ages» Ніколь Едді [5], де середньовічні бестіарії вписуються в сучасну інтернет-культуру. Особливу увагу слід приділити тому, що обрані авторами фрагменти манускриптів містять детальні підписи про те, з якого документу ту чи іншу мініатюру було вилучено для візуалізації основної теми, що, фактично, спонукає читачів до подальшого власного дослідження цифрової колекції бібліотеки.

Бібліотека Моргана (Нью-Йорк) у дописі К. Астрелла «Curses Recast: Finding and Cataloging Book Curses» [2] використовує прецеденти книжкових проклять для пояснення такої складної наукової теми, як провенієнція та каталогізація. Професор Е. Кваккел, автор монографії «Books Before Print», у своєму блозі «Medieval Books» впроваджує терміни «Frankenstein page» (для композитного пергаменту) та «garbage manuscript» (для книг із обрізків) [7], що дозволяє інтегрувати кодикологічні дослідження у широкий культурний контекст через сторітеллінг. Таким чином, цільове поєднання «цікавих фактів» з історичною візуалізацією дає можливість фаховим науковцям виступати медіаторами між академічною спільнотою та масовим читачем.

Запропонована стратегія популяризації, що заснована на балансі між репрезентаційними викликами та інклюзивним викладом, є критично актуальною в контексті українських рукописів. Вона сприяє деколонізації історії шляхом активного залучення суспільства до процесу успадкування культури. Усвідомлення, що

культурна спадщина є власністю всього народу України, а не лише обмеженого прошарку фахівців, є запорукою стійкості національної ідентичності. Профанізація як метод повернення об'єкта до живого вжитку стає ефективним інструментом демократизації знання та зміцнення культурного суверенітету в умовах глобальних інформаційних викликів.

Список використаних джерел

1. Agamben G., Fort J. In praise of profanation. 2007. P. 23–32.
2. Astrella K. Curses recast: finding and cataloging book curses at the morgan library & museum | the morgan library & museum. *The Morgan Library & Museum, New York, founded by Pierpont Morgan*. URL: <https://www.themorgan.org/blog/curses-recast-finding-and-cataloging-book-curses-morgan-library-museum> (date of access: 10.01.2026).
3. Berger J. Chapter 1 of Ways of Seeing. *Ways of Seeing by John Berger*. URL: <https://www.ways-of-seeing.com/ch1> (date of access: 10.01.2026).
4. Biggs S. J. The burden of writing: scribes in medieval manuscripts. *The British Library – the national Library of the UK*. URL: <https://www.bl.uk/stories/blogs/posts/the-burden-of-writing-scribes-in-medieval-manuscripts> (date of access: 10.01.2026).
5. Eddy N. Lolcats of the middle ages. *The British Library – the national Library of the UK*. URL: <https://www.bl.uk/stories/blogs/posts/lolcats-of-the-middle-ages> (date of access: 10.01.2026).
6. Hooper-Greenhill E. Museums and the interpretation of visual culture. Taylor & Francis Group, 2020. 216 p.
7. Kwakkel E. The beauty of the injured book. *Medievalbooks*. URL: <https://medievalbooks.nl/2014/05/02/the-beauty-of-the-injured-book/> (date of access: 10.01.2026).
8. Niglio O. Inheritance and identity of cultural heritage. *Advances in literary study*. 2014. Vol. 02, no. 01. P. 1–4. URL: <https://doi.org/10.4236/als.2014.21001> (date of access: 10.01.2026).
9. Simay. The bogus religiosity of the art institution and the 'institution of art'. *Medium*. URL: <https://simay.medium.com/the-bogus-religiosity-of-the-art-institution-and-the-institution-of-art-776b9eae4b> (date of access: 10.01.2026).

Крістіна ТУРАНЬСЬКА,

студентка факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету
імені Івана Франка.
м. Львів, Україна

**Відновлення культурно-освітньої інфраструктури
України в аспекті діяльності міжнародних
організацій**

Повномасштабна військова агресія рф проти України супроводжується безпрецедентними руйнуваннями. Відповідно, це ставить перед міжнародною спільнотою необхідність оперативного реагування, починаючи з гуманітарної допомоги і закінчуючи повноцінним стратегічним відновленням. У рамках останнього культурно-освітня інфраструктура України – заклади освіти, музеї, бібліотеки, архіви, культурно-історичні пам'ятки – стає одним із пріоритетних напрямів діяльності для міжнародних організацій, оскільки руйнування саме цієї інфраструктури країни є ударом по майбутньому нації та її ідентичності.

Мета дослідження – розкрити роль, механізми і сутність діяльності міжнародних організацій щодо надання гуманітарної допомоги та стратегічного відновлення культурно-освітньої інфраструктури України.

Стратегічне значення розвитку культурної сфери підтверджено на державному рівні кризь призму ухвалення «Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 р.» [6]. Цей нормативно-правовий документ передбачає комплексний підхід до відновлення та модернізації культурно-освітньої інфраструктури – залучення і державних ресурсів, і міжнародної технічної допомоги. Реалізація операційного плану заходів на 2025–2027 рр. має здійснюватися за рахунок видатків державного та місцевих бюджетів, а також альтернативних джерел фінансування, не заборонених законодавством [6].

Важливою ланкою є координація зусиль центральних органів виконавчої влади, місцевих адміністрацій та органів місцево-

го самоврядування під час розроблення регіональних програм розвитку культури на виконання положень вищезазначеної Стратегії. Ця багаторівнева система управління забезпечує синхронізацію національних пріоритетів з локальними потребами громад, що постраждали від війни.

У контексті реалізації цієї Стратегії, на етапі гуманітарно-го реагування міжнародні організації зосереджені на забезпеченні безперервності освітнього процесу та захисті культурних цінностей в умовах військової агресії росії проти України. Міжнародні структури ЮНІСЕФ, УВКБ ООН та Освітній кластер ООН надають комплексну допомогу, яка передбачає невідкладне реагування і стратегічне відновлення освітньої системи, доповнюючи національні зусилля міжнародною експертизою та фінансовими ресурсами.

ЮНІСЕФ відіграє надзвичайно важливу роль у захисті прав та забезпеченні добробуту дітей, постраждалих від повномасштабної війни в Україні. Його діяльність охоплює не лише гуманітарну допомогу, але й підтримку освітньої та соціальної інфраструктури, що є основою для майбутнього відновлення. Організація активно працює над забезпеченням безперервності навчання для мільйонів дітей, чиї школи були пошкоджені або зруйновані, що охоплює і створення цифрових освітніх рішень, зокрема підтримку платформи «Всеукраїнська школа онлайн» [3, с. 100–103].

Поряд із цифровими ініціативами, ЮНІСЕФ також розгорнув мережу «Спільно», котра складається з фізичних і мобільних точок, де дітям та їхнім сім'ям надають комплексні послуги, включаючи освіту і психосоціальну підтримку. Фонд фінансує та надає обладнання для створення укриттів у школах, що є критично важливим для безпечного відновлення очного навчання у прифронтових регіонах [8].

Окрім гарантування безпеки освітнього процесу, ЮНІСЕФ відіграє провідну роль у підтримці освітнього сектору України, фокусуючись на невідкладній допомозі та стратегічному відновленні. Організація бере активну участь у відновленні пошкоджених закладів освіти (зокрема, відповідно до плану відновлення пошкоджених шкіл до 1 вересня 2022/2023 н. р. у рамках співпраці Офісу Президента та ЮНІСЕФ в Україні), у забезпеченні матеріально-технічної бази, засобів навчання, придбанні комп'ютерного та іншого обладнання, програмного забезпечення. Важливим напрямом діяльності ЮНІСЕФ є також сприяння розширенню парку шкільних автобусів для закладів загальної середньої освіти, що забезпечує підвезення

учнів до діючих закладів, особливо зі зруйнованих шкіл. Окрім того, ЮНІСЕФ підтримує розроблення освітніх програм та інструментів, за потреби забезпечує переорієнтацію окремих приміщень закладів освіти на пункти соціально-гуманітарної допомоги для внутрішньо переміщених осіб [4, с. 34].

Паралельно з діяльністю ЮНІСЕФ Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) активно долучається до забезпечення освітніх потреб внутрішньо переміщених осіб та інших вразливих категорій населення в контексті воєнних дій в Україні. Хоча первинний мандат УВКБ ООН традиційно зосереджений на захисті прав біженців, наданні житла та юридичної допомоги, проте організація визнає критичну важливість освітнього складника у своїй гуманітарній діяльності [7].

Відповідно до свого мандату УВКБ ООН гарантує, що всі діти з числа внутрішньо переміщених осіб мають рівний доступ до національної системи освіти. Це означає, що школи повинні забезпечувати можливість навчання переміщених дітей за стандартною державною навчальною програмою без будь-якої дискримінації. Реалізація цього завдання здійснюється через тісну співпрацю з місцевими органами освіти щодо інтеграції дітей-переселенців у шкільне середовище та створення сприятливих умов для їх навчання, включаючи забезпечення навчальними матеріалами, підручниками і шкільним приладдям [5].

УВКБ ООН також активно підтримує ремонт і реконструкцію шкільних будівель і культурних просторів, які можуть використовуватися внутрішньо переміщеними особами. Такі заклади часто потребують не лише відновлення базової інфраструктури, а й адаптації до потреб дітей, які пережили травматичні події внаслідок війни. Організація також сприяє створенню освітніх програм та ініціатив, спрямованих на психосоціальну підтримку переміщених дітей та їх адаптацію в новому освітньому середовищі, забезпечуючи комплексний підхід до вирішення освітніх потреб найбільш вразливих категорій населення в умовах воєнних дій [1].

Координуючу роль у цих процесах відіграє Освітній кластер ООН, він як координаційний механізм об'єднує зусилля різних міжнародних організацій, неурядових організацій та урядових структур, пов'язаних з освітою в надзвичайних ситуаціях. Кластер оцінює освітні потреби в постраждалих регіонах, координує розподіл гуманітарної допомоги та запобігає дублюванню зусиль різних ор-

ганізацій, забезпечуючи синергію між діяльністю ЮНІСЕФ, УВКБ ООН та інших партнерів.

Освітній кластер сприяє розгортанню тимчасових освітніх просторів, включаючи мобільні класи та адаптовані приміщення, що дозволяє швидко відновити доступ до освіти в регіонах, де шкільна інфраструктура зруйнована. Організація надає навчальні матеріали масового характеру: підручники, зошити, канцелярське приладдя, інструктивні матеріали та навчальні посібники для вчителів. Кластер також надає освітянам цифрові інструменти для дистанційного навчання і проводить навчання з їх використання, доповнюючи зусилля ЮНІСЕФ у цифровізації освіти. Важливою діяльністю кластера є інтеграція програм психосоціальної підтримки в освітній процес, включаючи навчання вчителів роботі з травмованими дітьми, створення безпечного освітнього середовища та запровадження соціально-емоційного навчання. Освітній кластер також контролює якість освітніх послуг, збирає дані про стан системи освіти в контексті конфлікту та координує стратегічне планування відновлення освітнього сектору [2]. Ця робота Освітнього кластера ООН узгоджується з аналогічними ініціативами УВКБ ООН та ЮНІСЕФ, створюючи комплексну систему підтримки дітей, постраждалих від війни.

Таким чином, діяльність міжнародних організацій у сфері гуманітарної допомоги та відновлення культурно-освітньої інфраструктури України відіграє надзвичайно важливу роль у збереженні освітнього потенціалу нації та її культурної ідентичності в умовах війни. ЮНІСЕФ, УВКБ ООН та Освітній кластер ООН забезпечують комплексний підхід, який поєднує невідкладне гуманітарне реагування з довгостроковими стратегіями системного відновлення, створюючи синергію між міжнародною експертизою та національними пріоритетами. Скоординована робота цих організацій охоплює весь спектр освітніх потреб – від розгортання тимчасових навчальних просторів і забезпечення цифровими інструментами до психосоціальної підтримки травмованих дітей та реконструкції зруйнованих освітніх закладів. Особливої важливості набуває інтеграція міжнародних ініціатив у національну «Стратегію розвитку культури до 2030 р.», що забезпечує узгодженість дій різних рівнів влади та міжнародних партнерів у досягненні спільної мети. Така багаторівнева система підтримки має вирішальне значення для запобігання втраті освітнього потенціалу цілого покоління та підтримання відчуття нормальності у дітей, які пережили травматичний досвід війни.

Успішна реалізація цих ініціатив створює міцний фундамент для майбутнього відновлення України як сучасної європейської держави з розвинутою культурно-освітньою інфраструктурою та збереженою національною ідентичністю.

Список використаних джерел

1. Внутрішньо переміщені особи (ВПО). *Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) в Україні*. 2024. URL: <https://www.unhcr.org/ua/internally-displaced-persons-idp> (дата звернення: 22.11.2025).
2. Кластери гуманітарного реагування. *Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН) в Україні*. 2024. URL: <https://www.unhcr.org/ua/clusters> (дата звернення: 22.11.2025).
3. Ніколайчук Ю. Соціальна підтримка сімей з дітьми в умовах війни. *Освіта і наука України в умовах війни та миру: суспільні виклики та перспективи розвитку* : зб. наук. праць XXV Всеукр. наук.-практ. конф. (Хуст, 25–26 берез. 2025 р.). Хуст : КІП, 2025. Ч. 1. С. 100–104.
4. Освіта України в умовах воєнного стану : інформ.-аналіт. зб. Київ, 2022. 358 с.
5. Прийнято Закон. *Офіційний портал Верховної Ради України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Novyny/187642.html> (дата звернення: 22.11.2025).
6. Про схвалення Стратегії розвитку культури в Україні на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2025–2027 роках. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/293-2025-p#Text> (дата звернення: 22.11.2025).
7. Управління Верховного Комісара ООН (УВКБ). *Постійне представництво України при Відділенні ООН та інших міжнародних організаціях у Женеві*. 2023. URL: <https://geneva.mfa.gov.ua/posolstvo/2603-refugees> (дата звернення: 22.11.2025).
8. ЮНІСЕФ Україна. Спільно: соціальна підтримка. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/spilno-social-support> (дата звернення: 21.11.2025).

Олена ЯКОВЕНКО,

кандидат історичних наук,
завідувач відділу теорії та історії бібліотечної справи
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського,

Зарміна ЗАРІФІ,

бібліотекар Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського.
Київ, Україна

Онлайн-платформи пам'яті: нові формати збереження документальної спадщини України

У добу глобальної цифровізації питання збереження культурної спадщини набуває нового виміру. Цифрові технології забезпечують не лише збереження цінностей, а й створення інтерактивних середовищ, де відбувається реконструкція історичної пам'яті. Онлайн-платформи пам'яті – це електронні ресурси, що акумулюють документальні, візуальні, звукові матеріали, відкриваючи їх для публічного доступу. Їх поява в Україні стала відповіддю на виклики війни, ризики втрати культурних ресурсів і потребу збереження національної ідентичності.

Власні інформаційні ресурси, зокрема мультимедійні, дедалі частіше створюють музеї. Як зазначено у матеріалі «Цифрова трансформація музеїв: як онлайн-платформи відкривають спадщину України світові», цифровізація відкриває нові формати: 3D-виставки, інтерактивні каталоги, мультимедійні тури [8]. Один із таких проєктів – «Віртуальний портал Музею книги і друкарства України» з оцифрованими стародруками і рукописами. Ця платформа поєднує архівні документи, бібліографічні описи, 3D-моделі й аудіовізуальні матеріали, що дає змогу формувати новий рівень наукової комунікації та візуалізації знань [1]. Отже, цифрові музеї стають не лише сховищами культурної пам'яті, а й активними учасниками публічного дискурсу про історію, ідентичність і спадщину України.

Нині етап трансформації, коли методи традиційного зберігання поступаються місцем гібридним формам (поєднанню паперових, електронних і мережевих форматів), переживає і українська архівна наука [2]. Одним із прикладів такої трансформації є платформа «Archium» Центрального державного історичного архіву України – електронний ресурс, створений для онлайн-доступу до довідкового апарату й оцифрованих фондів архіву. На платформі представлено тематичні колекції та проекти, які відкривають доступ до унікальних документів: «Пильне око імперії», «Під наглядом поліції», «Мій родовід», «Метричні записи XVIII–XX ст.», «Видатні постаті», «Фонд Грушевських», «Козацька держава», «Документи часів Гетьманщини» [6].

Збереження культурної пам'яті не обмежується музейними й архівними практиками. Центральну роль у цьому процесі сьогодні відіграють бібліотеки, які створюють цифрові репозитарії та онлайн-платформи пам'яті, в котрих поєднані функції архівів, наукових сховищ і освітніх центрів.

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (НБУВ) є одним із провідних осередків цифрової гуманітаристики. Так, на вебпорталі установи представлено повнотекстовий інформаційний ресурс «Наукова електронна бібліотека», наповнення якого здійснюється електронними аналогами друкованих або електронних видань, наданими правовласниками – авторами і видавництвами, а також цифровими копіями традиційних бібліотечних документів.

Реферативна база даних «Україніка наукова» – корпоративний проект з розвитку національної системи реферування української наукової літератури, що містить бібліографічні описи та реферативну інформацію про вітчизняні наукові публікації з усіх галузей знань і формується на засадах партнерської взаємодії НБУВ та Інституту проблем реєстрації інформації НАН України з бібліотечними, інформаційними, науковими, освітніми й іншими установами.

Проект «Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини» [7] містить 35 колекцій, в яких представлено понад 4,5 тис. унікальних і цінних документів із фондів НБУВ і 17,8 тис. випусків історичних українських газет, які поповнюють фонд електронної бібліотеки «Україніка», що функціонує як інтегрована інформаційна система, створена НБУВ задля акумуляції цифрових копій національних бібліографічних, біографічних і культурних ресурсів. Її мета – представити у відкритому доступі джерела, які відображають розвиток української науки, культури, державності, а також життя видатних

діячів. «Україніка» є важливим складником формування інформаційного простору української гуманітаристики, забезпечуючи інтеграцію з міжнародними базами даних і платформами відкритого доступу, такими як Europeana, World Digital Library, PPO-Polonica philosophica Orientalia (2018–2023). Завдяки цьому електронна бібліотека сприяє розвитку цифрової гуманітаристики і включенню української документальної спадщини до світового наукового обігу [5].

Корпоративний інформаційний портал «Наука України: доступ до знань», метою якого є створення інтегрованого інформаційного простору української науки в цифровому суспільстві, забезпечує довготривале збереження документів і відкритий доступ до результатів наукової діяльності, що відповідає принципам відкритої науки (Open Access) [3].

Важливим компонентом цифрової інфраструктури НБУВ є також репозитарій eVerLib, розроблений НБУВ як інституційна система електронного зберігання наукової та культурної спадщини. Цей репозитарій підтримує міжнародні стандарти метаданих (OAI-PMH, Dublin Core) і забезпечує інтеграцію з європейськими системами відкритого доступу, зокрема OpenAIRE, DOAJ, BASE. Через eVerLib користувачі отримують доступ до фондів рукописів, стародруків, архівних матеріалів, наукових праць і періодики, що сприяє поширенню знань і міжінституційній взаємодії у сфері гуманітарних досліджень [4].

Отже, за участі НБУВ формується своєрідна цифрова екосистема України – інтеграція архівних матеріалів, бібліотечних фондів і цифрових платформ, що дає змогу не лише зберігати документи, але й робити їх доступними для дослідження, освіти, популяризації історико-культурної спадщини. Її функції виходять далеко за межі традиційного обслуговування, охоплюючи аналітичні, технологічні, культурно-просвітницькі напрями.

Цифровізація культурної спадщини постає не лише технічним процесом, а й чинником національної безпеки, що забезпечує збереження історичної пам'яті, ідентичності, безперервності культурного розвитку.

Список використаних джерел

1. Віртуальний портал Музею книги і друкарства України. *Музей книги і друкарства України*. URL: <https://www.mkdu.com.ua/virtualnyj-portal-muzeiu-knyhy-i-drukarstva-ukrainy/> (дата звернення: 19.11.2025).

2. Калакура Я. Українська архівна наука у викликах війни та цифровізації інформаційних ресурсів архівів. *Архіви України*. 2022. № 2. С. 20–45. URL: <https://au.archives.gov.ua/index.php/au/article/view/173/136> (дата звернення: 20.10.2025).
3. Наука України: доступ до знань. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/suak/cogr.exe?C21COM=F&I21DBN=SUAK&P21DBN=SUAK> (дата звернення: 10.11.2025).
4. Репозитарій НБУВ eVerLib. URL: <http://research.nbuv.gov.ua/> (дата звернення: 20.11.2025).
5. Україніка – електронна бібліотека. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?C21COM=F&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB> (дата звернення: 19.11.2025).
6. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). Платформа Archium. URL: <https://archium.cdiak.archives.gov.ua> (дата звернення: 20.11.2025).
7. Цифрова бібліотека історико-культурної спадщини. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3506> (дата звернення: 20.11.2025).
8. Цифрова трансформація музеїв: як онлайн-платформи відкривають спадщину України світові : офіц. блог музейної справи України. URL: <https://museum.mcsc.gov.ua/blog/tsyfrova-transformatsiia-muzeiv-iak-onlain-platformy-vidkryvaiut-spadshchynu-ukrainy-svitovi> (дата звернення: 20.11.2025).

СЕКЦІЯ 2

**КНИЖКОВІ КОЛЕКЦІЇ
ТА АРХІВНІ КОМПЛЕКСИ
ІНСТИТУЦІЙ ПАМ'ЯТІ:
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ
ТА ДОСЛІДЖЕННЯ, РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ**

Олена БАЧИНСЬКА,

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії України
та спеціальних історичних дисциплін
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова.
Одеса, Україна

**Історична спадщина козацтва: унікальний рукопис
1858 року у фондах ОННБ**

Важливим джерелом для збереження національної спадщини – історії козацтва на півдні України – є рукопис «Памятная книга Новоросійського казачьего войська, 1858» [2], що зберігається у фондах Одеської національної наукової бібліотеки. Новоросійське або Дунайське козацьке військо було створено на півдні Бессарабії в липні 1828 року. До його складу увійшли козаки Чорноморського та Усть-Дунайського Буджацького козацьких військ, Задунайської Січі. Згодом до війська приєднували волонтерів із Балканських країн та Молдавії, здебільшого тих, хто служив у російській армії, а також відставних солдатів, українських і російських селян, навіть корінних циган Бессарабії. До складу війська входило 11 станиць і хуторів, розташованих у межах Аккерманського повіту, де в 1868 році проживало 13 150 осіб. Серед них: Акмангит (тепер Білолісся), Старокозаче, Волинтирівка, Михайлівка, Миколаївка, Новотроїцьке, Каїри (тепер Крива Балка), Костянтинівка, Петрівка, Миколаївка-Новоросійська (тепер Байрамча) та Фараонівка. Сьогодні ці населені пункти входять до території Одеської області України та району Штефан-Воде Республіки Молдова. Керувало військом Військове правління на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд. Штаб і Військове правління спочатку розташовувалися в місті Аккерман, а з 1857 року – в станиці Миколаївка-Новоросійська. Після втрати Росією виходу до Дунаю за результатами Кримської війни 1853–1856 років, Дунайське козацьке військо 11 липня 1856 року було перейменовано на Новоросійське. У грудні 1868 року

в рамках загальної військової реформи козацьке військо було ліквідовано, а козаків перевели до стану селян-власників [тут і далі про війська див. 1].

Формат книги 21x16 см. Палітурка тверда, темного кольору з викарбуваною колись золотавими літерами назвою «Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858». Книга має 31 аркуш. Текст написаний звичайним розбірливим писарським стилем, характерним для середини XIX ст., на твердому, вже поживклому, а колись білому ганчір'яному папері. Чорнило колись чорне, тепер уже поруділе. На одному з аркушів рукопису є відбиток печатки «Библиотека Новороссийского императорского университета». Ймовірно, книга була свого часу передана Рішельєвському лицю, звідти у складі його бібліотеки перейшла до бібліотеки університету. У 1920-х роках університетська бібліотека була об'єднана з міською. Після їх роз'єднання книга залишилася в ОННБ.

Дата створення книги – 1858 рік, ймовірно, це було пов'язано зі святкуванням 30-річчя Дунайського (Новоросійського) війська. Жодних інших вихідних даних рукописна книга не містить, як і вказівок на авторів або упорядників. Відомо, що відомості, подібні до вміщених у книзі, наказні отамани подавали у щорічних звітах про стан війська, що надходили до канцелярії новоросійського і бессарабського генерал-губернатора. У 1858 році за підписом генерал-майора Івана Єгоровича Гангардта, наказного отамана, до Головного статистичного комітету Новоросійського краю також були надіслані матеріали про стан війська і його історію. Це дає можливість припустити, що упорядником книги міг бути наказний отаман козацького війська Іван Єгорович Гангардт (1808–1875). Він з 1854 року виконував обов'язки наказного отамана Дунайського козацького війська, а 1859 року, коли одержав чин генерал-майора, був затверджений на посаді наказного отамана, яким залишався до 1869 року. Іван Гангардт не брав активної участі в бойових операціях, а здебільшого працював у складі Генерального штабу, де займався збиранням відомостей про квартирування військ у різних губерніях Росії, складав військово-статистичні описи Мінської, Київської, Ліфляндської та Курляндської губерній; для військового училища Дунайського козацького війська він склав проект навчальної програми, а також передав його бібліотеці власне зібрання літератури і наочних посібників, які привіз із Лондона, Парижа, Лейпцига та ін.

Освіта й досвід наказного отамана в галузі топографії та картографії, збиранні інформації та написанні військово-статистич-

них текстів дають нам підстави вважати, що саме Іван Єгорович міг бути автором «Памятной книги».

Усі матеріали, вміщені у книзі, можна поділити на декілька груп. Першу групу відкриває список чиновників внутрішнього управління козацького війська, до якого входили Військове та станичні правління, військово-судова комісія, військовий шпиталь, станичні училища. Далі йдуть списки штаб- і обер-офіцерів, відомості про розташування козацьких полків і сотень, їх штатний і реальний склад.

Другу групу матеріалів складають дані про господарський стан війська: чисельність населення, кількість землі та будівель у станицях і хуторах, наявність запасних хлібних магазинів, кількість худоби, грошові суми війська, його кошторис, кількість наявного озброєння. Особливе значення для з'ясування питань майнового і соціального розшарування серед козацтва мають відомості про розподіл земель серед різних верств війська, потребу в збільшенні земельних паїв, їх перерозподіл між станицями і хуторами, спадкові ділянки офіцерів.

У книзі містяться також оригінальні кольорові плани земель всіх станиць і хуторів, загального розташування козацьких земель у межах Аккерманського повіту, які не зустрічаються в інших ані друкованих, ані рукописних матеріалах. Плани були розроблені військовим землеміром хорунжим Василем Степановичем Коваленком, на них є його особистий підпис.

Унікальними є дві фотографії, або так звані дагеротипи, вміщені у «Памятной книге». На першій з них, ймовірно, керівний склад Військового правління з шести осіб відповідно до військових звань, ідентифікувати їх можна за попереднім списком чиновників: голова правління – наказний отаман Іван Єгорович Гангардт – у центрі фотографії; його ад'ютант – сотник Михайло Костянтинович Богданов; старша особа правління – військовий старшина Василь Васильович Губкін; асесор військової експедиції – сотник Платон Дем'янович Панфілович; асесор цивільної експедиції – зауряд-хорунжий Іван Гнатович Фабриков (він же скарбник); секретар правління – зауряд-хорунжий Іван Іванович Стамбурський.

На другій фотографії – штаб- і обер-офіцери, старшини і урядники, приказні та козаки під військовим прапором. Такими прапорами – штандартами «За хоробрість» – Дунайські полки № 1 та № 2 були нагороджені 29 вересня 1855 року за героїзм і мужність, виявлені в Кримській війні (1853–1856) та в ході бойових дій на Кав-

казі. Освячували прапори в Одесі. Зауважимо, що зображення або опис у цього прапора раніше не було знайдено в жодних документах. Обмундирування козаків відповідає зразку, встановленому після Кримської війни.

У книзі також вміщено без пояснень кольоровий малюнок головної святині Новоросійського козачого війська – ікони Св. Миколая. Св. Миколай зображений у центрі, а з двох боків, відповідно, Св. Георгій та Св. Олександр (Невський). Замовляли ікону в Санкт-Петербурзі для церкви в ім'я Миколи-Чудотворця у станиці Миколаївка-Новоросійська в 1856 році. До наших часів сам образ не зберігся, як і церква в теперішній Байрамчі.

Отже, «Памятная книга Новороссийского казачьего войска» є зразком офіційної рукописної книги середини ХІХ ст. і важливим джерелом для вивчення історії козацтва на півдні України, зокрема Дунайського (Новоросійського) козацького війська, яке стало останнім козацьким формуванням на цій території.

Список використаних джерел

1. Бачинська О. А. Дунайське козацьке військо. 1828–1868 рр. : (до 170-річчя заснування). Одеса : Астропринт, 1998. 232 с.
2. Памятная книга Новороссийского казачьего войска, 1858 : [рукопис]. *Одеська нац. наук. б-ка*. ВР. Ркп. № 736.

Tetiana KRUPA,

A. Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Institute of Archaeological Research,
International Laboratory for Conservation and Restoration
of Cultural Heritage «UMAI».
Pavlodar, Kazakhstan

Research and conservation of archaeological paper from the excavations of the medieval Ili-Balyk burial ground in Kazakhstan

Summary: The territory of modern Kazakhstan, fitting seamlessly into the historical landscape of Central Asia, serves as a rich source for archaeological discoveries. Among these findings, the archaeological sites containing ancient manuscripts hold a unique place, acting as valuable witnesses to the region's past. In this article, we will delve into our process of studying one such crucial archaeological artifact and share our conservation algorithm.

Keywords: Kazakhstan, archaeology, archaeological paper, Ili-Balyk, conservation of archaeological paper.

1. Introduction. When it comes to globally significant ancient archaeological manuscripts, historians and archaeologists are well aware of their scarcity. Today, they represent valuable artifacts of world history. Some of the most well-known examples include:

– the Dead Sea Scrolls, found in caves and containing texts from the Old Testament and other documents. They provide a unique insight into Jewish religious thought and culture between the 3rd century BCE and the 1st century CE;

– the Nag Hammadi Library: a collection of Gnostic texts found in Egypt in 1945. The manuscripts contain religious and philosophical texts, including apocryphal gospels;

– mayan codices: ancient manuscripts written by the Maya, serving as valuable sources for the study of Maya civilization. The Dresden Codex and Popol Vuh are among the most famous;

– the Kumran Manuscripts: a collection of Jewish religious texts, also found in caves near the Dead Sea. It includes over 900 manuscripts, providing unique details about the traditions and beliefs of Jews during the Second Temple period.

All these manuscripts (and other narrative archaeological sources) are not only key documents for understanding the history and culture of various civilizations but also offer unique opportunities for researching and uncovering ancient technological knowledge.

Concerning findings of similar artifacts in the territory of modern Kazakhstan, such archaeological discoveries are exceptionally rare. We believe this rarity is associated with more aggressive objective conditions in the archaeological environment (such as sharper temperature fluctuations, specific water and acid-alkaline balance in Kazakhstani soils, and other factors significant for preservation).

It is important to note the subjective factor for further preservation. By this, we mean the extreme backwardness of existing archaeological extraction methods in the post-Soviet space. This problem did not bypass the discovery from the Ili-Balyk necropolis: the artifact came to us in 2021 in an extremely difficult condition from the archaeologists of «Archaeological Expertise» LLP (Almaty, Kazakhstan). The general director and excavation author is Dr. D. Voyakin. The artifact had undergone mechanical impact (squeezed between plexiglass plates and tightened with bolts), which automatically increased its fragility (fig. 1).

However, «field preservation methods» did not stop there. The sides of such a «sandwich» were carefully sealed with polymer tape. This automatically disrupted humidity and temperature regimes, leading to the natural activation of the microbiological background.

We conducted a thorough visual examination of the discovery using UV light and detected active microbiological colonies.

It is important to understand that the archaeologicalization of any organic material is always a significant violation of its physicochemical properties [5].

And the additional deterioration of the condition is usually due to the lack of specialized practical skills among archaeologists. With our extensive practical experience as archaeologists and restorers, we can add that this is a common problem in the entire post-Soviet space, whose field archaeological methods (for the most part) date back to the mid-1980s.

Thus, we faced a preservation problem both as experienced archaeologists and as experienced restorers. All of this became the main condition for the subsequent algorithm of our actions, which assumed

Fig. 1. Condition of the archaeological paper at the time of transfer for restoration

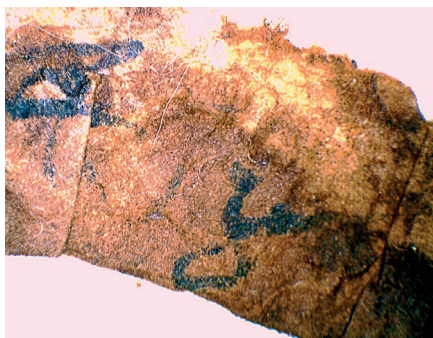

Fig. 2. Examination of the ink inscription under a microscope (5x magnification)

the prompt implementation of all necessary measures to ensure the further full preservation of such a unique artifact.

2. Pre-Restoration Research always precedes any conservation efforts. In the broad academic understanding of manuscript study, extensive collaborative efforts among specialists from various fields are united by the common goal of deciphering and interpreting texts. Linguists, historians, archaeologists, and art historians collaborate to fully understand not only the content of texts but also the context of their creation.

Several methods exist for studying manuscripts, encompassing both traditional and modern technological approaches. Some of them include:

Textual Analysis. Involves studying the text, its lexical and grammatical characteristics, to identify variants and changes in different manuscript copies. It helps reconstruct the history of the text and identify changes made by scribes [20, p. 82–103; 18, pp. 85–97].

Palaeography. Studies the structure and style of writing, as well as various graphic elements of the text, for dating and determining the origin of manuscripts. This allows establishing the temporal framework of the manuscript's creation and its origin [2, p. 269–280].

While these types of scientific analysis are not the focus of this current research, future tasks may involve applying methods such as:

Multispectral or Infrared Photography. Allows researchers to discover hidden details, texts, and images on manuscript surfaces using various light spectra [8, p. 1200–1204].

X-ray Imaging (Radiography). Used to study the internal structure of manuscripts, revealing layers and hidden elements, aiding in uncovering additional details and changes in the manuscript structure [1, p. 446–451].

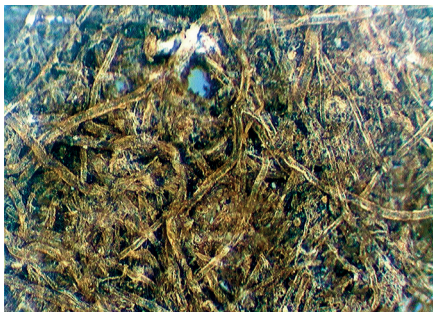

Fig. 3. Examination of medieval archaeological paper under a microscope (90x magnification)

Fig. 4. Intermediate result of soft cleaning of archaeological paper on a glass substrate with simultaneous elimination of deformations

Our specific tasks were geared towards objectively assessing the artifact's preservation and obtaining results to guide the future conservation methodology, along with insights into the technological features of the discovery.

We concentrated on studying the ink and paper, starting with the examination of medieval inks.

Due to the small size of the artifact, approximately (size: 11,0×2,5 cm), extensive research was deemed impractical. We limited ourselves to microscopy, employing both reflected and transmitted light (Altami PC-T-II binocular microscope and DCM Scope 130 digital camera with original software).

We examined the fibers of the ancient paper, determining their degree of degradation.

A small text was tested for the flow of the ink, confirming its stability and non-leakage. This allowed us to use a specific method of paper moistening for future cleaning.

After conducting the initial inspection of the artifact before conservation and relying on our own practical experience, we have come to the conclusion that we are dealing with one of the variants of Eastern papers with inscriptions made using Chinese ink (or Chinesische Tusche).

Microscopy uncovered fine particles of crushed ink, indicating a high-quality Chinese lump ink, also known as «stick ink» (fig. 4).

Medieval Chinese ink (or Chinesische Tusche) has a rich history and diverse composition. Depending on the era and region, various formulas and manufacturing techniques were employed. Common components often included:

Fig. 5. Preparation of a new base for the duplication procedure. Far right - modern Samarkand paper specially processed by us for duplication. Next to it (on the left) - one of the fragments of paper found in the Ili-Balyk burial ground. Other samples of modern Samarkand paper at different stages of preparation as a base for duplication

Soot. Derived typically from wood, giving the ink its black color and distinctive sheen.

Binder. Various plant extracts could serve as a binding agent.

Additional Ingredients. Researchers note that some recipes might include extra ingredients for specific ink characteristics. For instance, honey or aromatic substances could be added for scent.

Studies suggest that agar-agar might have been used as a stabilizer and moisturizer in Chinese inks [14, p. 175–186; 9, p. 1–6].

Recipes for ink were passed down through generations, and each artist could adapt the formula to their preferences. Various chemical analyses, such as infrared spectroscopy (IR), liquid chromatography (HPLC), gas chromatography (GC), or mass spectrometry (MS), could be employed to determine ink composition. However, these advanced methods require specialized equipment that we currently lack.

The size and structure of the fibers (fig. 3) allowed us to identify the paper as silk paper, commonly produced in the medieval period in Samarkand.

As Saida Kayumova (Lead researcher of the Department of the history and ethnography of the Samarkand State Museum-Reserve) notes, at the beginning of the 9th century an important branch of craftsmanship in Samarkand was the manufacture of writing paper. Samarkand paper with the onset and the end of the Middle Ages dominated the eastern and western markets. Different varieties of these products for a thousand years, from VIII to XIX centuries, famous not only in Central Asia but also in the Middle East and Europe – Spain, France and Germany. Most of Persian and Arabic manuscripts IX–X centuries was performed at the Samarkand paper [7].

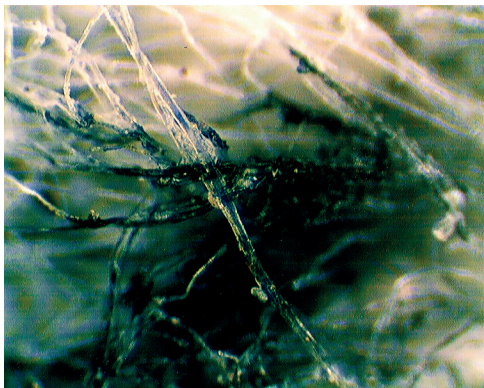

Fig. 6. Examination of archaeological paper fibers in reflected light (90x magnification)

Paper was used in Central Asia by the 8th century but its origin is not clear. According to the 11th century Persian historian, Al-Thaalibi, Chinese prisoners captured at the Battle of Talas introduced paper manufacturing to Samarkand [11, p. 58; 12, p. 29–36]. According to Al-Nadim, a writer in Baghdad during the 10th century, Chinese craftsmen made paper in Khorasan [3, p. 8–10, 42–45].

In 2021, we visited a modern Samarkand paper factory, obtaining a wide range of contemporary papers for our laboratory. It's noteworthy that the factory still produces paper using medieval technologies. We witnessed the entire production cycle.

3. *The process of restoring archaeological papers* requires not only skill but also the application of advanced technologies. Each stage of restoration is a carefully planned step aimed at preserving the artifact and providing the opportunity for the complete reconstruction of ancient texts.

Currently, there are several conservation techniques for archaeological paper that combine traditional approaches with new technologies:

- gentle Cleaning. Using soft brushes, low-power vacuum cleaners, and rubber erasers to remove dust and contaminants without damaging the paper is one of the most common and gentle conservation methods;
- chemical Conservation. Involves the use of chemical substances, such as cellulose solutions, to strengthen and stabilize the paper, preventing further deterioration;
- specialized Gels and Polymers. Using gels and polymers to remove stains, contaminants, and control humidity during the restoration process, or for additional fixation of damaged areas;

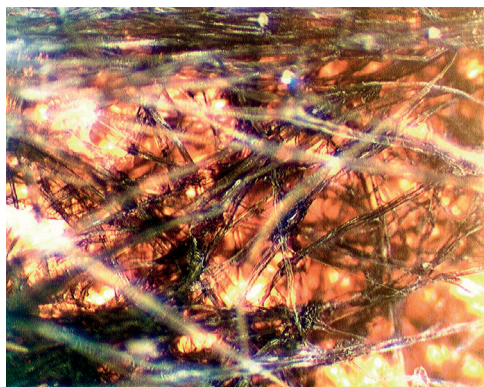

Fig. 7. Examination of archaeological paper fibers in transmitted light (90x magnification)

– digital Reconstruction. A crucial modern method involves using computer technologies to create digital copies of archaeological documents, helping to preserve information and make it accessible for further research.

These methodologies are developed with a careful consideration for the materials and the maximum preservation of the original information on archaeological paper [10, p. 37–57; 6, p. 33162–33169; 13, p. 1–10].

The question of preserving and conserving archaeological organic materials is one of the most relevant issues in global restoration practice. Our selection of cleaning methods was guided by the criteria of gentle interaction with the object of work and the safety of the preparation for humans and the environment.

Based on the condition and current tasks, our work algorithm included:

– *gentle Cleaning*. Using soft brushes and microscalpels to remove visible humic contaminants. Dry cleaning was performed in this case;

– *gentle Cleaning with Microscopy*. Utilizing soft brushes, microscalpels, and a microscope to remove invisible humic contaminants between paper fibers. In this case, we employed the method of drop-wise moistening with distilled water and then the application of a drop-wise moistening with a solution of the «L.O.C.» preparation (manufacturer: «AMWAY»).

To clean the paper, we applied a 3% aqueous solution of «L.O.C.» to treat the object on a glass surface. During this process, part of the contaminants were washed away by the solution, and part was removed with a soft brush and micro-scalpels.

Fig. 8. Final preparation of archaeological paper for duplication on a reinforcing base

This allowed us to gently remove contaminants from the object while simultaneously unfolding the paper and eliminating deformations (fig. 4).

The process of such cleaning took us a considerable amount of time, but it was justified.

At the final stage of this process, we obtained clean paper with a minimally traumatized inscription, consisting of two fragments that seamlessly connect with each other.

Each stage of this cleaning process concluded with natural drying. This allowed us to have better control over both the condition of the artifact itself and the degree of cleanliness. All these procedures were repeated several times until complete cleaning.

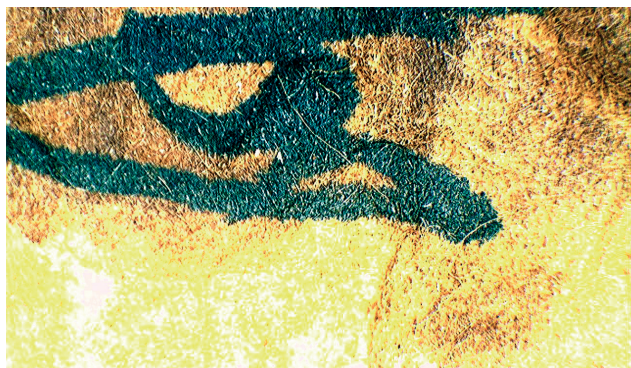
During the process, we confirmed that the paper fibers are stable.

To reduce their dehydration and partially restore plasticity, we applied the cleaning and plastification method that we have been using for many years with archaeological textiles: a water solution of the «L.O.C.» preparation (manufacturer: «AMWAY»).

The unique feature of this preparation, which we have been using for cleaning and plastification of archaeological textiles since 2003, is its gentle impact on fibers, stabilization, and effective cleaning. This methodology was developed by us for cleaning silk fabric from the excavations of the «Veselaya Mogila» on the Kharkiv region [17, p. 165–168].

As known, products from this manufacturer are already used for various types of historical objects [19, p. 127–129].

According to the manufacturers, the preparation consists of fresh coconut oil with the addition of amino acids. The presence of oil base undoubtedly contributes to the plastification of organic materials. Amino acids are well-known as the «building material» for the synthesis of specific tissue proteins, enzymes, peptide hormones, and other physiologically

Fig. 9. Working shot of one of the fragments to create a digital copy of the found inscription in the Ili-Balyk burial ground (5x magnification)

active compounds. Amino acids are natural components of any protein compounds. Therefore, the observed effect of primary plastification (as we called the partial restoration of tissue plasticity as a result of washing) is the result of the influence of both coconut oil, which is part of the preparation, and undoubtedly amino acids [17, p. 165–168].

It should be noted that the manufacturers claim that their preparation has bactericidal properties. This was confirmed by the studies of E.V. Astakhova [15, p. 10–11].

After achieving a positive result in restoring the external appearance of this archaeological find, we proceeded to the duplication procedure. Duplication was carried out using a solution of “Paraloid B72” (10%) in ethylene.

We had to choose between strengthening the old paper with polymer and duplicating the artifact onto a new base with polymer (fig. 13). Instead of two procedures, we opted for one, selecting the most gentle polymer solution.

As mentioned earlier, we had modern Samarkand papers at our disposal.

However, different physical and chemical properties of old (degraded) and new papers could lead to material conflicts.

This posed the challenge of altering the properties of the paper and approximating them to the properties of the paper found in Ili-Balyk.

We solved this problem through wet-heat and mechanical processing of modern paper. This allowed us to soften the paper to the

Fig. 10. Final view of the conservation of archaeological paper from the Ili-Balyk burial ground (right side)

maximum extent. By treating it with distilled water, we partially washed out the sizing from the paper.

Heat treatment led to partial degradation of the fibers of modern paper and a change in color (fig. 5). The paper became even softer.

Multiple mechanical interventions resulted in the physical degradation of the paper, shortening the length of paper fibers. This also softened the future base for duplication.

Of course, for duplication, we could have chosen modern specialized and narrowly profiled restoration papers. However, after studying those selected at the factory in Samarkand, Uzbekistan, and ensuring that the sizes of their fibers were virtually identical (for example, the difference in fiber length was 0.02 microns; (see fig. 6, 7), we decided to use a similar paper for duplication. Without having a professional aging chamber at our disposal, we had to solve the problem of changing physical and chemical properties in a different way.

The result of the manipulations we described above was a soft, flexible base for duplication, closely approximating the properties of the archaeological paper found (fig. 8).

4. Preservation and Accessibility. The final stage of restoration is to create stable conditions for the preservation of these restored artifacts.

Digital archives and museum exhibitions not only ensure preservation but also enhance the accessibility of these ancient manuscripts for researchers and society as a whole. We conducted a

digital reconstruction of the discovered fragment of archaeological paper (fig. 9).

However, the primary goal was to ensure the continued preservation of the object and its potential museum display.

Typically, this problem is addressed by creating specialized packaging. We tackled this problem based on our experience and understanding of the peculiarities of museum storage of similar objects in Kazakhstan. Unfortunately, in post-Soviet Central Asia, this is a significant issue linked not only to the absence of modern scientific schools in the region but also to the availability of specific equipment in the country's museums.

To ensure additional stable storage, we placed the preserved paper in a frame. However, to provide stability to the archaeological paper duplicated onto a modern base, we further reinforced it with an additional barrier «sandwich» made of chemically neutral plastic covered with silk.

This additional reinforcing «sandwich» was designed to facilitate natural ventilation.

For this purpose, we made several rows of holes in the chemically neutral plastic.

To protect the duplicated artifact from direct contact with plastic and dust, the plastic was additionally covered with natural, equally strong restoration silk. Note that silk is the only covering material used for protection.

Having extensive experience in studying and preserving archaeological textiles, we further strengthened the chosen natural silk for barrier protection through its tannin dyeing.

Engaged in many years of studying natural textile dyes, we are familiar with the bactericidal properties of some of them [4, p. 442–446]. This is confirmed by the dissertation of M. B. Dmitrieva [16]. We participated in the Academic Council during the defense of this dissertation in 2017.

Therefore, we chose tannin for silk dyeing.

The entire construction was then non-adhesively secured in the frame (fig. 10).

In this way, we created all possible conditions at our disposal for further preservation. For packaging for further storage, we chose a plastic food box, emphasizing as a mandatory condition for ensuring continued storage – mandatory visual monitoring at least once every three months. In case of force majeure circumstances in the storage location, priority removal and comprehensive unscheduled monitoring are recommended.

5. Conclusion. The restoration and study of archaeological manuscripts are not only about overcoming time but also about recreating

a connection with the rich history of the region where such findings were made. Ensuring the preservation of such findings is an extremely complex issue, always requiring an individual approach and resources.

Often, the researcher's capabilities are limited, as was the case in ours. Therefore, we chose the above-described method as our approach, which does not contradict the principles of modern preventive restoration: minimal intervention in the preserved object and maximum reversibility of the applied methods. We hope that further study of this artifact will allow us to uncover historical secrets of modern Kazakhstan and the larger, yet understudied by historians, region – post-Soviet Central Asia.

Reference

1. Albertin F., Astolfo A., Stampanoni M., Peccenini E., Hwu Y., Kaplan F., Margaritondo G. Ancient administrative handwritten documents: X-ray analysis and imaging. *Journal of Synchrotron Radiation*. 2015. Vol. 22. P. 446–451.
2. Bieler L. Palæography and spiritual tradition. *Studies: An Irish Quarterly Review*. 1940. Vol. 29, № 114. P. 269–280.
3. Bloom J. Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World. New Haven ; London, 2001.
4. Dubankova N. P., Kobrakov K. I., Pavlov N. N., Platova T. E., Stankevich G. S., Terent'eva V. A., Dmitrieva M. B. Bioprotective properties of fabric made of polycapramide treated with inorganic and organic reagents. *Journal of Fibre Chemistry*. 2003. Vol. 35, № 6. P. 442–446.
5. Hamilton D. L. Methods of conserving archaeological material from underwater sites. *Rev. I. Texas A&M University*, 1999. URL: <https://www.njscuba.net/wp-content/uploads/artifacts/pdf/conservationmanual.pdf> (дата звернення: 10.01.2026).
6. Wang J., Hu D., Xing H., Qi Y., Li Y. Facile and scalable conservation of Chinese ancient paintings using water-borne fluoropolymer. *ACS Omega*. 2020. Vol. 5. P. 33162–33169. DOI: <https://doi.org/10.1021/acsomega.0c04827>.
7. Kayumova S. Old paper mill near Samarkand. Samarkand tour. URL: http://www.samarkandtour.com/en/tours/kuda_eshche_shodit/starinnaya_bumazhnaya_fabrika_pod_samarkandom.html (дата звернення: 10.01.2026).
8. Lettner M., Sablatnig R. Multispectral imaging for analyzing ancient manuscripts. *Proceedings of the 17th European Signal Processing Conference (EUSIPCO 2009)*. Glasgow, 2009. P. 1200–1204.
9. Li X., Guan C., Yan H., Shi M., Yang W., Ding Q., Zuo X. Analysis on viscosity and stability of Chinese ink nanofluids. *IOP Conference Series: Earth*

- and Environmental Science*. 2020. Vol. 555, iss. 1. P. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.1088/1755-1315/555/1/012121>.
10. Lourenço M. J., Zarazúa Astigarraga I., Dias J. P. Conservação de um conjunto de pinturas e caligrafias chinesas da colecção de Camilo Pessanha. *Conservar Património*. 2011. № 13/14. P. 37–57.
  11. Meggs P. B. *A History of Graphic Design*. New York, 1998.
  12. Quraishi S. A survey of the development of papermaking in Islamic countries. *Bookbinder*. 1989. № 3. P. 29–36.
  13. Ren W., Cao N. Traditional conservation and storage methods for ancient Chinese painting and calligraphy on silk manuscripts. *Arts*. 2021. Vol. 10, № 34. P. 1–10. DOI: <https://doi.org/10.3390/arts10020034>.
  14. Swider J. R., Hackley V. A., Winter J. Characterization of Chinese ink in size and surface. *Journal of Cultural Heritage*. 2003. Vol. 4. P. 175–186.
  15. Астахова Е. В. Микробиологическая экспертиза археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы». *Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток* : тези доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2005. С. 10–11.
  16. Дмитриева М. Б. Разработка технологии биозащиты волокнистых материалов музейного назначения и методов ее оценки : дис. ... д-ра техн. наук. Москва, 2017.
  17. Крупа Т. Н. Методика консервации археологического текстиля XII в. из раскопок «Веселой могилы». *Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток* : тези доп. V Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2005. С. 165–168.
  18. Лихачев Д. С. *Текстология : краткий очерк*. Москва, 2006. 174 с.
  19. Ляшенко М. М. Пошуки нешкідливих для фарбового шару матеріалів у реставрації живопису. *Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток* : тези доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 1999. С. 127–129.
  20. Рейсер С. А. *Основы текстологии*. Ленинград, 1978. 177 с.

Тетяна КРУПА,

Павлодарський педагогічний університет
імені А. Маргулана,
Інститут археологічних досліджень,
Міжнародна лабораторія консервації та реставрації
культурної спадщини «УМАІ».
м. Павлодар, Казахстан

Дослідження та консервація археологічного паперу з розкопок середньовічного могильника Ілі-Балик у Казахстані

Анотація. Територія сучасного Казахстану органічно вписана в історичний ландшафт Центральної Азії та є багатим джерелом для археологічних відкриттів. Серед цих знахідок особливе місце посідають археологічні пам'ятки, що містять давні рукописи, які виступають цінними свідками минулого. У цій статті ми зосередимося на процесі дослідження одного з таких ключових археологічних артефактів і представимо наш алгоритм його консервації.

Ключові слова: Казахстан, археологія, археологічний папір, Ілі-Балик, консервація археологічного паперу.

1. Вступ. Коли мова заходить про стародавні рукописи глобального значення, отримані внаслідок археологічних пошуків, історики й археологи добре усвідомлюють їх унікальність – вони є цінними артефактами світової історії. Ось деякі з найвідоміших прикладів:

– сувої Мертвого моря, знайдені в прибережних печерах; містять тексти Старого Завіту та інші документи, дають унікальне уявлення про єврейську релігійну думку та культуру між III ст. до н. е. та I ст. н. е.;

– бібліотека Наг Хаммаді – колекція гностичних текстів, знайдена в Єгипті в 1945 році. Рукописи містять релігійні та філософські тексти, включаючи апокрифічні Євангелія;

– кодекси майя – стародавні рукописи, написані народом майя, які є цінними джерелами для вивчення цієї цивілізації. Дрезденський кодекс і Пополь Вух є одними з найвідоміших;

Рис. 1. Стан археологічного паперу на момент передання на реставрацію

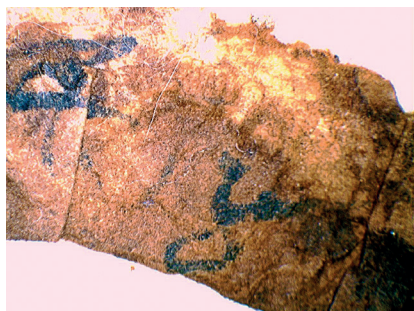

Рис. 2. Чорнильний напис під мікроскопом (5-кратне збільшення)

Кумранські рукописи – колекція єврейських релігійних текстів, знайдених у печерах біля Мертвого моря. Включає понад 900 рукописів, що містять унікальні відомості про традиції та вірування євреїв періоду Другого храму.

Усі ці рукописи (та інші наративні археологічні джерела) є не лише ключовими документами для розуміння історії та культури різних цивілізацій, вони також пропонують унікальні можливості для дослідження та розкриття стародавніх технологічних знань.

Подібні археологічні знахідки на території сучасного Казахстану є винятковою рідкістю. Ми вважаємо, що це пов'язано з агресивними об'єктивними умовами археологічного середовища (такими як різкі температурні коливання, специфічний водний і кислотно-лужний баланс казахстанських ґрунтів та інші фактори, важливі для збереження).

Важливо відзначити ще один суб'єктивний фактор для подальшого збереження – мається на увазі надзвичайна відсталість методів археологічного видобутку на пострадянському просторі. Не минула ця проблема і знахідку з Ілі-Балицького некрополя: артефакт потрапив до нас у 2021 році від археологів ТОВ «Археологічна експертиза» (Алмати, Казахстан) у вкрай поганому стані. Генеральний директор і автор розкопок – д-р Д. Воякін. Артефакт зазнав механічного впливу (затиснутий між пластинами оргскла, стягнутих болтами), що автоматично збільшило його крихкість (рис. 1).

Проте, на цьому «польові консерваційні методи» не закінчилися – «сендвіч» з боків ретельно був заклеєний полімерною стрічкою, що автоматично порушувало вологісний і температурний режими та призводило до природної активації мікробіологічного фону.

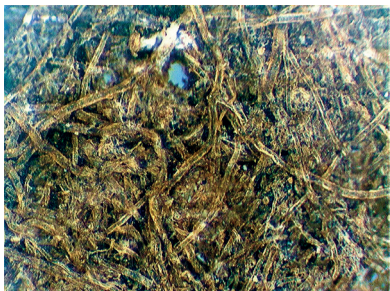

Рис. 3. Середньовічний археологічний папір під мікроскопом (90-кратне збільшення)

Рис. 4. Проміжний результат м'якого очищення археологічного паперу на скляній підкладці з одночасним усуненням деформацій

Ми провели ретельний візуальний огляд знахідки за допомогою УФ-випромінювання та виявили активні мікробіологічні колонії.

Важливо розуміти, що археологізація будь-якого органічного матеріалу – це завжди суттєве порушення його фізико-хімічних властивостей [5], і додаткове погіршення стану зазвичай відбувається через відсутність у археологів спеціальних практичних навичок. Маючи великий практичний досвід археолого-реставраційних робіт, можемо додати, що це поширена проблема на всьому пострадянському просторі, де польові археологічні методи залишилися (здебільшого) на рівні середини 1980-х років.

Таким чином, перед нами як досвідченими археологами і реставраторами постала проблема збереження, що і стало головною умовою подальшого алгоритму наших дій – він передбачав оперативне виконання всіх необхідних заходів для забезпечення подальшого повного збереження такого унікального артефакту.

2. Передреставраційні дослідження завжди передують будь-яким діям зі збереження. В усталеному академічному розумінні дослідження рукописів передбачає широкі спільні зусилля фахівців з різних галузей, об'єднані спільною метою дешифрування та тлумачення текстів. Лінгвісти, історики, археологи й мистецтвознавці співпрацюють, щоб повністю відтворити не лише зміст текстів, але й контекст їх створення.

Існує кілька методів вивчення рукописів, що охоплюють як традиційні, так і сучасні технологічні підходи. Деякі з них включають:

– текстовий аналіз. Передбачається вивчення тексту, його лексичних і граматичних характеристик, виявлення варіантів і змін у різних рукописних примірниках. Це допомагає реконструювати

Рис. 5. Підготовка нової основи для процедури тиражування. Крайній праворуч – сучасний самаркандський папір, спеціально оброблений нами для тиражування. Поряд (ліворуч) – один із фрагментів паперу, знайденого у могильнику Ілі-Балик. Інші зразки сучасного самаркандського паперу на різних етапах підготовки як основа для тиражування

історію тексту та ідентифікувати зміни, внесені переписувачами [20, с. 82–103; 18, с. 85–97];

– палеографію. Вивчає структуру і стиль письма, а також різні графічні елементи тексту для датування й визначення походження рукописів. Це допомагає встановити часові рамки створення рукопису та його походження [2, с. 269–280].

Хоча наведені типи наукового аналізу не є предметом цього дослідження, майбутні завдання можуть передбачати застосування таких методів:

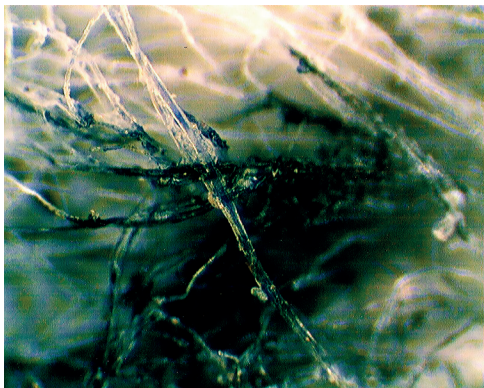
– мультиспектральна або інфрачервона фотографія. Дозволяє дослідникам виявляти приховані деталі, тексти й зображення на поверхнях рукописів за допомогою різних спектрів світла [8, с. 1200–1204];

– рентгенівська візуалізація (радіографія). Використовується для вивчення внутрішньої структури рукописів, виявлення шарів і прихованих елементів, допомагає розкрити додаткові деталі та зміни в структурі рукопису [1, с. 446–451].

Наші конкретні завдання були спрямовані на об'єктивне оцінювання збереження артефакту та отримання результатів, які б скеровували майбутню методологію збереження, а також сприяли розумінню технологічних особливостей відкриття.

Ми зосередилися на вивченні туші та паперу, починаючи з дослідження середньовічного чорнила.

Через невеликі розміри артефакту (розміри: 11,0×2,5 см) масштабні дослідження було визнано недоцільними. Ми обмежилися мі-

Рис. 6. Дослідження волокон археологічного паперу у відбитому світлі (90-кратне збільшення)

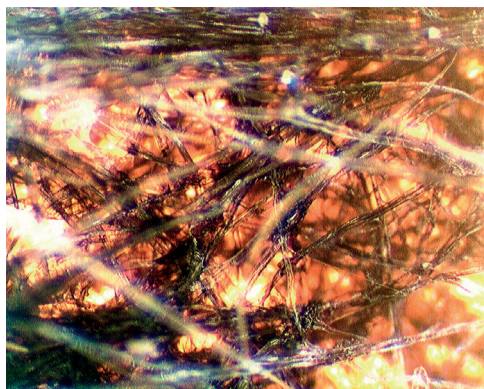
кроскопією, використовуючи як відбите, так і прохідне світло (бінокулярний мікроскоп Altami PC-T-II та цифровий фотоапарат DCM Score 130 з оригінальним програмним забезпеченням). Досліджували волокна старовинного паперу, визначаючи ступінь їх деградації.

Невеликий текст було перевірено на розтікання туші, підтверджено його стабільність і відсутність витоку. Це дозволило нам використовувати спеціальний метод зволоження паперу для майбутнього очищення.

Провівши первинний огляд артефакту перед консервацією та спираючись на власний практичний досвід, ми дійшли висновку, що маємо справу з одним із варіантів східного паперу з написами, виконаними китайською тушшю (або Chinesische Tusche).

Мікроскопія виявила дрібні частинки подрібненої туші, що вказує на високоякісну китайську туш для каліграфії, відому також як «брусову туш» (рис. 2). Середньовічна китайська туш/чорнило (або Chinesische Tusche) має багату історію та різноманітний склад. Залежно від епохи й регіону використовувалися різні формули і технології виробництва. Загальні компоненти часто включають:

- сажу; зазвичай виготовляється з дерева, що надає чорнилу чорний колір і характерний блиск;
- в'язівники; сполучною речовиною можуть слугувати різні рослинні екстракти;
- додаткові інгредієнти; дослідники відзначають, що деякі рецепти можуть містити додаткові інгредієнти для певних характеристик туші, наприклад – для аромату можна додати мед або аро-

Рис. 7. Дослідження волокон археологічного паперу в прохідному світлі (90-кратне збільшення)

матичні речовини. Дослідження припускають, що як стабілізатор і зволожувач у китайському чорнилі міг використовуватися агар-агар [14, р. 175–186; 9, р. 1–6].

Рецепти передавалися від покоління до покоління, і кожен художник міг пристосувати формулу до своїх уподобань. Для визначення складу туші можна використовувати різні хімічні аналізи, такі як інфрачервона спектроскопія (ІЧ), рідинна хроматографія (ВЕРХ), газова хроматографія (ГХ) або мас-спектрометрія (МС). Однак ці передові методи потребують спеціального обладнання, якого нам бракує.

Розмір і структура волокон (рис. 3) дозволили ідентифікувати папір як шовковий папір, що зазвичай виготовлявся в середньовічній період у Самарканді.

Як зазначає Саїда Каюмова (провідний науковий співробітник відділу історії та етнографії Самаркандського державного музею-заповідника), на початку IX ст. важливою галуззю ремесла в Самарканді було виготовлення паперу для письма. Самаркандський папір на початку і в кінці середньовіччя домінував на східних і західних ринках. Різні сорти цієї продукції протягом тисячі років, з VIII по XIX ст., були відомі не лише в Середній Азії, а й на Близькому Сході та в Європі – Іспанії, Франції й Німеччині. Значна частина перських і арабських рукописів IX–X ст. була виконана на самаркандському папері [7].

Папір використовувався в Центральній Азії до VIII ст., але його походження невідоме. За словами перського історика XI ст. Аль-Тхаалібі, запровадили виробництво паперу в Самарканді ки-

Рис. 8. Остаточна підготовка археологічного паперу до тиражування на армулючій основі

тайські полонені, захоплені в битві при Таласі [11, с. 58; 12, с. 29–36]. За словами Аль-Надіма, багдадського письменника X ст., китайські майстри виготовляли папір у Хорасані [3, с. 8–10, 42–45].

У 2021 р. ми відвідали сучасну Самаркандську паперову фабрику, отримавши широкий асортимент сучасного паперу для нашої лабораторії. Примітно, що на фабриці досі виготовляють папір за середньовічними технологіями. Ми спостерігали весь виробничий цикл.

3. Процес реставрації археологічних документів вимагає не тільки майстерності, але й застосування передових технологій. Кожен етап реставрації – це ретельно спланований крок, спрямований на збереження артефакту і забезпечення можливості повного реконструювання стародавніх текстів.

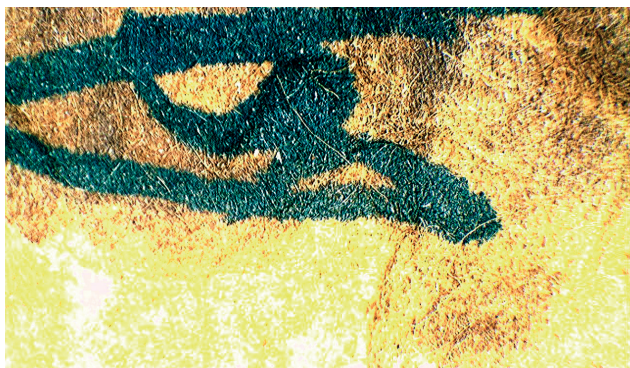
Наразі існує кілька методів консервації археологічного паперу, які поєднують традиційні підходи з новими технологіями:

– делікатне очищення. Використання м'яких щіток, малопотужних пілососів і гумових гумок для видалення пилу й забруднень, не пошкоджуючи папір; є одним із найпоширеніших і щадних методів збереження;

– хімічна консервація. Передбачає використання хімічних речовин, таких як розчини целюлози, для зміцнення та стабілізації паперу, запобігання подальшому псуванню;

– спеціалізовані гелі та полімери. Використовуються для видалення плям, забруднень, контролю вологості в процесі реставрації або додаткової фіксації пошкоджених ділянок;

– цифрова реконструкція. Важливий сучасний метод, передбачає використання комп'ютерних технологій для створення цифрових копій археологічних документів, що допомагає зберегти інформацію та зробити її доступною для подальших досліджень.

Рис. 9. Робочий знімок одного з фрагментів для створення цифрової копії напису, знайденого в могильнику Ілі-Балик (5-кратне збільшення)

Ці методики розроблено з ретельним урахуванням матеріалів і максимальним збереженням оригінальної інформації на археологічному папері [10, с. 37–57; 6, р. 33162–33169; 13, р. 1–10].

Питання збереження та консервації археологічних органічних матеріалів є одним із найактуальніших у світовій реставраційній практиці. При виборі методів очищення ми керувалися критеріями дбайливої взаємодії з об'єктом праці та безпеки препарату для людини і навколишнього середовища. Виходячи з умов і поточних завдань, наш алгоритм роботи включав:

- делікатне очищення: використання м'яких щіток і мікроскальпелів для видалення видимих гумінових забруднень. У цьому випадку було проведено хімчистку.

- делікатне очищення за допомогою мікроскопії: використання м'яких щіток, мікроскальпелів і мікроскопу для видалення невидимих гумінових забруднень між волокнами паперу. У цьому випадку застосовано метод краплинного зволоження дистильованою водою з подальшим застосуванням краплинного зволоження розчином препарату «L.O.C.». (виробник «AMWAY»).

Для очищення паперу ми застосували 3% водний розчин «L.O.C.», обробляли об'єкт на скляній поверхні. Під час цього процесу частину забруднень було змито розчином, а деякі видалено м'якою щіткою та мікроскальпелями. Це дозволило акуратно видалити забруднення з об'єкта, одночасно розгортаючи папір і усуваю-

Рис. 10. Остаточний вигляд законсервованого археологічного паперу з могильника Лі-Балик

чи деформації (рис. 4). Процес такого очищення забрав у нас чимало часу, але виправдав себе. На завершальному етапі ми отримали чистий папір з мінімально травмованим написом, що складається з двох фрагментів, плавно поєднаних між собою.

Кожен етап процесу очищення завершувався природною сушкою, що дозволило нам краще контролювати стан самого артефакту і ступінь чистоти. Всі ці процедури повторювалися кілька разів до повного очищення.

Під час процесу очищення ми підтвердили, що волокна паперу стабільні. Щоб зменшити їх дегідратацію та частково відновити пластичність, ми застосували метод очищення та пластифікації, який практикуємо для археологічного текстилю з 2003 р., – водний розчин препарату «L.O.C.» (виробник «AMWAY»). Унікальною особливістю цього препарату є щадний вплив на волокна, стабілізація та ефективне очищення. Така методика була розроблена нами для очищення шовкової тканини з розкопок «Веселої Могили» на Харківщині [17, с. 165–168]. Як відомо, продукція цього виробника вже використовується для різних видів історичних об'єктів [19, с. 127–129]. За словами виробників, препарат складається зі свіжого кокосового масла з додаванням амінокислот. Наявність масляної основи, безсумнівно, сприяє пластифікації органічних матеріалів. Амінокислоти відомі як «будівельний матеріал» для синтезу специфічних тканинних білків, ферментів, пептидних гормонів та інших фізіологічно активних сполук. Амінокис-

лоти є природними компонентами будь-яких білкових сполук. Отже, спостережуваний ефект первинної пластифікації (так ми назвали часткове відновлення пластичності тканини внаслідок промивання) є результатом впливу як кокосової олії, що входить до складу препарату, так і, безсумнівно, амінокислот [17, р. 165–168]. Слід зазначити, що виробники стверджують, нібито їх препарат має бактерицидні властивості. Це підтверджено дослідженнями Є. В. Астахова [15, с. 10–11].

Після досягнення позитивного результату у відновленні зовнішнього вигляду цієї археологічної знахідки ми приступили до процедури тиражування. Дублювання проводили розчином «Паралоїд В72» (10%) в етилені.

Довелося вибирати між зміцненням старого паперу полімером і дублюванням артефакту на нову полімерну основу. Замість двох процедур, ми зупинилися на одній, підібравши максимально щадний полімерний розчин.

Як було сказано раніше, ми мали у своєму розпорядженні сучасні самаркандські папери, однак різні фізичні та хімічні властивості старого (деградованого) і нового паперів могли призвести до матеріальних конфліктів. Це поставило завдання: змінити властивості сучасного паперу та наблизити їх до властивостей паперу, знайденого в Ілі-Балику.

Ми вирішили цю проблему шляхом вологісно-теплової та механічної обробки сучасного паперу, що дозволило максимально розм'якшити папір. Обробивши його дистильованою водою, ми частково вимили проклеюку з паперу. Термічна обробка призвела до часткової деградації волокон сучасного паперу та зміни кольору (рис. 5). Папір став ще м'якшим. Численні механічні втручання призвели до фізичної деградації паперу, скорочення довжини паперових волокон, що також пом'якшило майбутню базу для тиражування.

Звісно, для тиражування можна було обрати сучасні спеціалізовані та вузькопрофільні реставраційні папери, однак після вивчення відібраних на фабриці в Самарканді (Узбекистан) і переконавшись, що розміри їхніх волокон практично ідентичні (наприклад, різниця в довжині волокон становила 0,02 мікрона; див. рис. 6, 7), ми вирішили використовувати подібний папір для тиражування. Не маючи в своєму розпорядженні професійної камери старіння, нам довелося по-іншому вирішувати проблему зміни фізико-хімічних властивостей.

Результатом маніпуляцій, які ми описали вище, стала м'яка, гнучка основа для копіювання, дуже наближена за властивостями до знайденого археологічного паперу (рис. 8).

4. Збереженість і доступність. Заключним етапом реставрації є створення стабільних умов для збереження цих відновлених артефактів.

Цифрові архіви та музейні виставки забезпечують не лише збереження, але й доступність стародавніх рукописів для дослідників і суспільства в цілому. Ми провели цифрову реконструкцію виявленого фрагмента археологічного паперу (рис. 9), однак першочерговою метою було забезпечити подальше збереження об'єкта і його потенційну музейну експозицію.

Як правило, ця проблема вирішується шляхом створення спеціалізованої упаковки. Ми спиралися на свій досвід і розуміння особливостей музейного зберігання подібних предметів у Казахстані. На жаль, у пострадянській Центральній Азії це суттєва проблема, пов'язана не лише з відсутністю в регіоні сучасних наукових шкіл, а й із наявністю специфічного обладнання в музеях країни.

Щоб забезпечити додаткове стабільне зберігання, ми помістили збережений папір у рамку. Щоб забезпечити стійкість дубльованого на сучасну основу археологічного паперу, ми підсилили його додатковим бар'єрним «сендвічем» із хімічно нейтрального пластику, покритого шовком, щоб полегшити природну вентиляцію. Для цього ми зробили декілька рядів отворів у хімічно нейтральному пластику.

Щоб захистити тиражований артефакт від прямого контакту з пластиком і пилом, пластик додатково вкрили натуральним, не менш міцним реставраційним шовком. Зауважимо, що шовк – єдиний покривний матеріал, який використовується для захисту.

Маючи великий досвід у вивченні та збереженні археологічного текстилю, ми ще більше зміцнили обраний натуральний шовк для бар'єрного захисту завдяки фарбуванню таніном. Протягом багатьох років досліджуючи природні текстильні барвники, ми знаємо, що деякі з них мають бактерицидні властивості [4, с. 442–446], що підтверджує дисертація М. Б. Дмитрієва [16]. Ми брали участь у вченій раді під час захисту цієї дисертації у 2017 р. Тому для фарбування шовку ми обрали танін. Потім всю конструкцію закріпили без клею в рамі (рис.10).

Таким чином, ми створили всі можливі умови для подальшого збереження. Для пакування артефакту ми обрали пластикову

харчову коробку. Підкреслили обов'язкову умову забезпечення подальшого зберігання – обов'язковий візуальний контроль не менше, ніж раз у три місяці. У разі виникнення форс-мажорних обставин у місці зберігання рекомендували насамперед вилучення та комплексний позаплановий моніторинг.

5. Висновок. Реставрація і вивчення «археологічних» рукописів – це не лише подолання часу, а й відтворення зв'язку з багатю історією регіону, де такі знахідки було зроблено. Забезпечення збереження таких артефактів – надзвичайно складне питання, яке завжди потребує індивідуального підходу та ресурсів.

Часто можливості дослідника обмежені, як у наведеному випадку. Тому як підхід ми обрали описаний вище метод, що не суперечить принципам сучасної превентивної реставрації: мінімальне втручання в законсервованій об'єкт і максимальна оборотність застосовуваних методів. Сподіваємося, що подальше вивчення цього артефакту дозволить нам розкрити історичні таємниці сучасного Казахстану і навіть ширшого регіону, поки що мало дослідженого істориками, – пострадянської Середньої Азії.

УДК 930.2:001.891]:027.7.021(477.83-25):025.17:090.1:32-051]
(450+410)"17/18"

Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу рукописних, стародрукованих
та рідкісних книг Наукової бібліотеки
Львівського національного університету
імені Івана Франка.
м. Львів, Україна

**Кодекс «Regum memorandarum libri quatuor»
Франческо Петрарки з колекції
Наукової бібліотеки Львівського національного
університету ім. І. Франка та проблема
встановлення його власників**

Колекція рукописів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, що зберігається у відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф. П. Максименка (далі НБ ЛНУ ім. І. Франка; відділ РСРК), містить кодекс із твором Франческо Петрарки «Regum memorandarum libri quatuor» («Про достопам'ятні речі»)¹. Ця праця є авторською спробою Петрарки переосмислити твір Валерія Максима «Factorum ac dictorum memorabilium libri IX» («Достопам'ятні вчинки і вислови в дев'яти книгах»). «Про достопам'ятні речі» – це збірник про низку чеснот, побудований на прикладах, визбраних із творів античних авторів. Головні теми цієї праці – розсудливість і справедливість, мужність і поміркованість, дозвілля і самотність, навчання і знання. У численних прикладах фігурують відомі поети, письменники, вчені, полководці та політики стародавніх Греції та Риму, а також окремі постаті епохи самого Петрарки.

Короткий опис кодексу. Титульного аркуша (аркуша з титулом) – немає. У верхньому полі першого збереженого аркуша розміщено дві назви книги: 1) «Petrarchi variae annotationes» (чорнилом,

---

¹Інші варіанти назви: «De rebus memorandis», «Res memorandae»

ймовірно XVIII ст.); 2) «Libri quatuor rerum memorandarum» (простим олівцем), див. рис. 1.

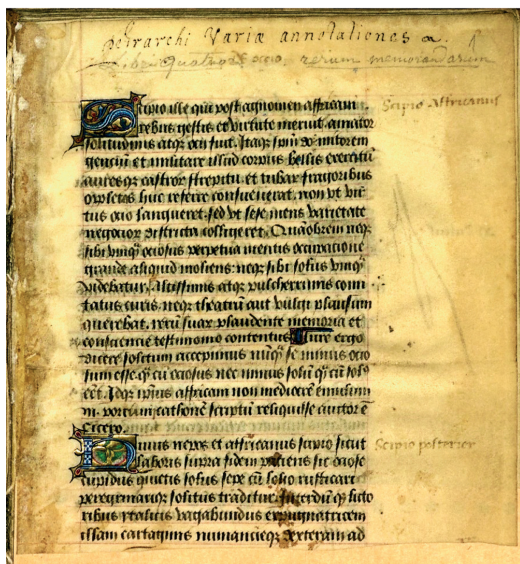

Рис. 1. Назви кодексу на верхньому полі аркуша

Манускрипт написаний на тонкому, делікатному пергаменті високої якості з відтінком від світло-бежевого до білого. Цей пергамент відомий як «дівоча шкіра». Він імітує велін і виготовляється зі шкіри дуже молодих козенят [5, р. 25]. Первісна фоліація здійснена чорнилом у XV ст.; до нашого часу в оправі збереглося 159 пронумерованих аркушів, з яких у процесі побутування пам'ятки 6 втрачено; фоліація – простим олівцем з помилками; всього збережених аркушів книжкового блоку – 153. Текст переписаний в одну колонку, на аркуші 25 рядків. Формат – 16"; розмір аркуша після підрізання під час оправлення – 110-115×158-160 мм; лінування олівцем і чорнилом. Книжковий блок складається з 16 зошитів.

Манускрипт міг бути переписаний на теренах Франції або Італії в XV ст. вишуканим готичним письмом – бастардою; ініціали в тексті ілюміновані листовим золотом лазуровою, червоною, зеленою барвами, які й донині зберігають свій насичений колір. Всі ініціали маленького розміру (0,8/0,9×12/13 мм), що підкреслює ювелірну техніку виконання (див. рис. 1-2). Збереглося всього 156 ініціалів. Золотом оздоблені також знаки параграфа.

Рис. 2. Ініціал А

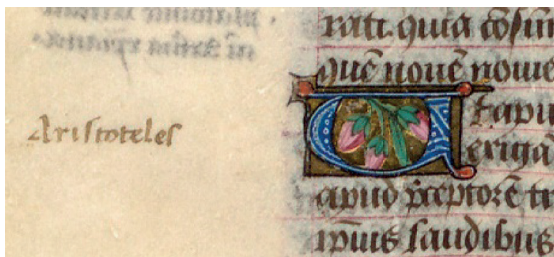

Рис. 3. Ініціал U

У створенні манускрипту брали участь декілька осіб: писар (ймовірно один), рубрикатор-редактор (два), ілюмінатор. На полях кодексу фігурують класичні рубрики, коментарі, покликання на інших авторів чи праці, вставки пропущених слів, незначні виправлення або й усунення зайвого тексту. Значущі, важливі фрагменти тексту редактор виділив словом «nota» або іншими графічними символами – хрисмон, фігурна дужка. Ця рукописна копія є важливою ланкою в процесі реконструкції рецепції гуманізму та показує «translation studii» творчості Петрарки.

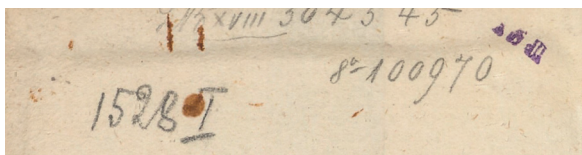

Рис. 4. Каталожні номери (зверху) та шифр кодексу

Власницькі записи. На форзацному аркуші, приклеєному до верхньої кришки оправи, розміщено три записи простим олівцем: 1) LV XVIII 304545; 2) 8a 100970; 3) 1528 I. Перші два, найімовірніше, є номерами з аукціонних каталогів, котрих до сих пір не вдалося ідентифікувати (див. Рис. 4). Власницький запис спотворений: чорним чорнилом по первинному записі дописано нові елементи літер,

в окремих місцях нанесено так густо й щільно, щоб не прочитувалося або читалося по-новому (див. Рис. 5). Прочитати вдається лише частину: «[...] anno Domini 1560 ora pro bene factore ossenderet .IV.R.» (арк. 25 зв.). «A humble» (олівцем червоного кольору, арк. 121 зв.).

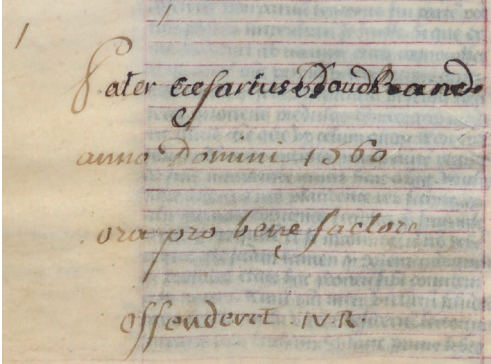

Рис. 5. Спотворений власницький запис 1560 р.

Пошук голки в копиці сіна (пошуки інших власників). Із попередньої частини стає зрозуміло, що жодних фактів, які можуть вказувати на попередніх власників, немає, адже втрачено аркуші, де така інформація могла б міститися. Залишається стратегія пошуку за аукціонними та власницькими каталогами, не завжди доступними ані у фізичному, ані в електронному форматі. Навіть бази даних рукописів та електронні бібліотеки не завжди можуть задовільнити наявний попит. З огляду на наявність в колекції рукописів відділу РСРК примірників із бібліотеки відомого англійського бібліофіла сера Томаса Філліппса (1792–1872), який зажив слави власника чи не найбільшої на той час колекції цінних манускриптів [4, р. 119–130], ми вирішили перевірити ймовірність походження кодексу з його книгозбірні.

У каталозі бібліотеки рукописів Т. Філліппса 1837 р. під номером 14080 фігурує опис кодексу такого змісту: «Petrarcha De rebus memorandis. 8 vo. V. s. XV. russ[o]. (Apparently Ex Bibl[iotheca] Celotti)» [2, р. 261]. Формат схожий (кодекс НБ ЛНУ нагадує 8°); матеріал – велін (V), століття і колір оправи – «russ.», тобто «russo» чи «russio» також підходять. «Russus,-a,-um» перекладається як «червоний, коричневий, ржавий». Звісно, що визначення «коричневий», «ржавий» нам пасуватиме, але відкидати червоний, досить поширений колір оправ, було б грубою помилкою.

Інформацію про кодекси «Rerum memorandumum» можна віднайти на ресурсі «Schoenberg Database of Manuscripts» (SDBM). База даних щодо рукописів Шенберга містить описи рукописних пам'яток із понад 14 000 аукціонних і розпродажних каталогів, інвентарів, каталогів інституційних і приватних колекцій, а також інших джерел, що документують продажі та місцезнаходження книг з усього світу. На жаль, як пізніше з'ясувалося, в описах кодексів має місце плутана і навіть подекуди хибна інформація; провенієнційна приналежність дуже часто дублюється і присвоюється тим пам'яткам, яких не було в книжкових колекціях Челотті, герцога Сассекса чи Філіппса. Атрибуція кодексу НБ ЛНУ як примірника Філіппса неможлива! Цей примірник точно ідентифікується за відповідним записом – його придбала в 1971 р. Національна центральна бібліотека у Римі [6]. Італійські колеги, так само як і автори SDBM, пов'язують кодекс № 14080 з бібліотекою абата Луїджі Челотті (1759–1843), оскільки сам Філіппс припускав таку можливість.

У березні 1825 року Челотті продав на Sotheby's комплект рукописів на івриті, грецькій та латині. Цей продаж був зареєстрований як перший відомий спеціалізований аукціон колекції середньовічних рукописів у Лондоні. На рисунку № 6 наводимо фрагмент із каталогу абата Челотті [3, р. 15].

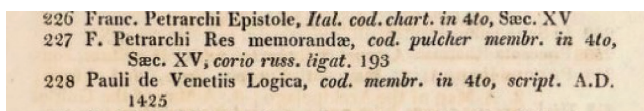

Рис. 6. Каталог абата Челотті, фрагмент

Наш примірник відрізняється від точно ідентифікованого кодексу Філіппса форматом. Про колір оправы, згаданий в описі, ми можемо лише гіпотетично припускати: коричневий або червоний. Беручи до уваги формат, кодекс Челотті має відповідати примірнику, що фігурує в посмертному аукціонному каталозі книгозбірні Августа Фредерика Сассекського (1773–1843) [1, р. 28]. Укладач каталогу Сассекса вказав точний розмір манускрипта – 8×5¼ дюйма (203×133 мм), див. рис. № 7. Однак цей кодекс також не можна ідентифікувати як кодекс НБ ЛНУ, оскільки формат і розміри інші.

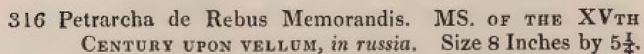

Рис. 7. Каталог Сассекса, фрагмент.

Перевірка робочої гіпотези щодо потенційних власників кодексу НБ ЛНУ хоча й не увінчалася успіхом на цьому етапі, проте допомогла виявити додаткові зачіпки на шляху подальших пошуків. По-перше, рукописні копії «*Rerum memorandarum*» побутували на антикварному ринку Лондона від першої чверті XIX до другої чверті XX ст. (англійський слід підтверджує також одна з нотаток червоним олівцем); по-друге, описи каталожних аукціонів можуть містити помилки, неточності чи факти, які неможливо однозначно підтвердити чи спростувати без фізичного огляду пам'ятки; по-третє, помилки і неточності прокралися і до сучасних баз даних, інформація в них також потребує комплексної перевірки.

Список використаних джерел

1. Bibliotheca Sussexiana. The extensive and valuable library of his royal highness the late Duke of Sussex, k.g. &c &e. part II. manuscripts. London, 1844.
2. Catalogus librorum manuscriptorum in Bibliotheca D. Thomae Phillipps. Bart., 1837.
3. Celotti manuscripts. A catalogue of the Hebrew, Greek, and Latin antient manuscripts ... Containing many Greek and Latin classics ... Hebrew Bibles ... illuminated missals ... Which will be sold by... Mr. Sotheby ... March 14, [London], 1825.
4. De Ricci Seymour. English collectors of books and manuscripts (1530–1930) and their marks of ownership. Bloomington, 1960.
5. Maniaci M. Terminologia del libro manoscritto. Milano, 1996.
6. Roma, Biblioteca nazionale centrale, Vittorio Emanuele, Vitt. Em. 1445. URL: <https://manus.iccu.sbn.it/risultati-ricerca-manoscritti/-/manus-search/cnmd/68983?> (дата звернення: 01.02.2026).
7. SDBM_ 268741. URL: <https://sdbm.library.upenn.edu/entries/268741> (дата звернення: 01.02.2026).

Юлія ПЕТРОВА,

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу
Близького та Середнього Сходу Інституту
сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України.
Київ, Україна

Арабомовні стародруки у бібліотеці Священного Синоду Румунської патріархії

Бібліотека Священного Синоду Румунської патріархії є найбільшим книгосховищем Румунської Православної Церкви. Початок синодальній бібліотеці було покладено в 1872 р., невдовзі після об'єднання Дунайських князівств в одну державу і проголошення автокефалії Румунської Церкви. З 1912 р. бібліотека функціонує на території монастиря Всіх Святих (більш відомого під назвою «монастир Антим» – на честь його ктитора, св. Антима Іверського) у м. Бухаресті, в якому на прохання Св. Синоду Міністерство культів збудувало «синодальний палац» для розміщення архіву й бібліотеки [2, с. 212–213].

1959 року патріарх Юстиніан (1948–1977) реорганізував бібліотеку на наукових засадах. Основою її фонду стала колекція митрополита Нифона, яка містила 4 тис. томів. Згодом до неї додали фонди старої бібліотеки Митрополії, які зберігалися в Центральній семінарії та в гуртожитку богословського факультету Бухарестського університету, а також численні книги із середньовічних приватних бібліотек, що належали відомим бібліофілам. Першому директору, священнику і професору Думитру Фечіору, було доручено зібрати десятки тисяч видань, рукописів та архівних документів [1, с. 133–134].

Фонд стародруків нараховує кілька тисяч видань різними мовами [5]. Серед книг, які фахівці вважають особливо цінними, є кілька стародруків арабською мовою. Вони надійшли до Бібліотеки у складі книжкових фондів Центральної семінарії у м. Бухаресті, які до 1868 р. належали бібліотеці Бухарестської митрополії. Зна-

чна кількість рукописів і друкованих видань була вилучена Румунською академією 1901 р., а решту було переміщено 1948 р. до Бібліотеки Священного Синоду, оскільки за правління комуністів було закрито низку релігійних навчальних закладів, у т. ч. Центральну семінарію. Попри те, що держава привласнила частину старої бібліотеки Бухарестської митрополії, кілька тисяч книг збереглися до наших днів у власності Румунської Православної Церкви [3, с. 8].

У Бібліотеці зберігаються такі видання арабською мовою¹:

1) Послання до Римлян (інв. № I 3927) – м. Лейден, 1615 р., 24 арк. (Pauli Apostoli Ad Romanos Epistola, Arabice. Ex Bibliotheca Leidensi. Leidae, In Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium, 1615); видання містить також Послання до Галатів (Pauli Apostoli Epistola Ad Galatas);

2) Новий Заповіт (інв. № I 689) – м. Лейден, 1616 р., 648 с. + 24 арк. (Novum D. N. Iesu Christi Testamentum Arabice. Ex Bibliotheca Leidensi. Edente Thoma Erpenio. Leidae: In typographia Erpeniana Linguarum Orientalium, Anno 1616);

3) П'ятикнижжя (інв. № I 673) – м. Лейден, 1622 р., 458 с. + 9 арк. (Id est PENTATEUCHUS MOSIS Arabice. Lugduni Batavorum Ex Typographia Erpeniana Linguarum Orientalium. Prostant apud Iohannem Maire, 1622);

4) Катехизис Католицької Церкви (інв. № D 57506/266) – м. Рим, 1613 р., 171 с. + 10 арк. (Doctrina christiana. Nunc primum ex Italico idiomate in Arabicum, iussu S.D.N. Pauli V. Pont. Max. translata. Bellarmin, Robert, SJ. Rome, Ex Typographia Sauariana, 1613);

5) Притчі Лукмана (інв. № I 452) – м. Берлін, 1850 р., 71 с. (Fables de Loqman le Sage..., par J. Derenbourg, Berlin & Londres, 1850).

Перші три видання побачили світ у відомій друкарні Томаसा Ерпеніуса (1584–1624) – голландського сходознавця, професора Лейденського університету, автора першої в Європі наукової арабської граматики (1613). Це дуже цінні примірники ранніх європейських стародруків арабським шрифтом.

Слід зазначити, що друкування арабською мовою було започатковано в Італії у XVI ст.; першою у світі арабографічною книгою став Часослов, виданий 1514 р. у м. Фано (Італія) за ініціативою папи Льва X. Згодом подібні друкарні були засновані в Нідерландах, Франції, Німеччині, Англії, Швейцарії, Швеції. Їхня продукція являла собою переважно християнські тексти і була орієнтована на діяльність католицьких (згодом і протестантських) місіонерів на Сході; рідше з'являлися видання для навчально-наукових цілей.

¹ Ἰσαακῆνῆαίῳ ὁ ἱεὺς πῶτα εἰ ἡαεεεαεὶ σα πῶδεῦίῳ ἀεδαεὶοῖδα, ἀδο³ι. Ἰη³εαδῖα Ἐ³οεεῆαεό.

Друкували переважно видання трьох типів: богословські твори, біблійні тексти, богослужбові книги [4, с. 174–175].

Друкарня Т. Ерпеніуса, заснована 1615 р., першою стала випускати арабомовну продукцію для протестантського середовища, а вищезгаданий Новий Заповіт (1616) став першим у світі друкованим виданням цієї книги арабською. Ці книги вирізнялися якісним друком і компактним форматом, до того ж вони не мали паралельних текстів латиною (на відміну від багатьох католицьких видань), що зумовило попит на них і на Сході. Так, Константинопольський патріарх Кирило Лукаріс, який у протистоянні з єзуїтами спирався на підтримку протестантських держав, замовив велику партію голландських видань біблійних текстів для безкоштовної роздачі арабомовним православним священникам [4, с. 177–178]. Видання друкарні Т. Ерпеніуса мають характерну палітурку, схожі титульні аркуші, оформлення і шрифт. Книговидавці тих часів намагалися наслідувати арабській рукописній традиції, що можна спостерігати на прикладі басмали (у християнських текстах – тринітарна формула), колофонів, кустод, декоративних елементів.

Наразі ми не маємо відомостей, яким чином зазначені арабомовні європейські стародруки потрапили до книжкових зібрань Румунії (не мають екслібрисів або власницьких записів). Очевидно, вони належали приватним колекціям у Волощині, звідки потрапили до Митрополичої бібліотеки, а згодом – до бібліотеки колишньої Центральної семінарії Бухареста, про що свідчать штампи останньої. Сподіваємося, що заплановане дослідження (спільно з директором Синодальної бібліотеки архімандритом Полікарпом Кіцулеску) і підготовка кодикологічного опису зазначених книг допоможуть пролити світло на історію побутування цих цінних арабографічних видань на румунських землях.

Це дослідження здійснено в рамках проекту, який фінансується Європейською дослідницькою радою за програмою Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Horizon 2020» (грантова угода № 883219-AdG-2019 – проект TYPARABIC).

Список використаних джерел

1. Chițulescu P., Arhim. Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Sfântului Sinod (I). *Studii Teologice*. 2015. No. 12. P. 133–145.
2. Chițulescu P., Arhim. Biblioteca Sfântului Sinod. Istorie și actualitate. *Librăria. Studii și cercetări de bibliologie*. 2013. Vol. 12. P. 208–225.

3. Chițulescu P., Arhim. Cărți din bibliotecile medievale românești păstrate în Biblioteca Sfântului Sinod. Bucharest : Biblioteca Sfântului Sinod, 2011. 80 p.
4. Roper G. Arabic Biblical and Liturgical Texts Printed in Europe in the 16th–18th Centuries. Lucrările simpozionului internațional “Cartea. România. Europa”. Ediția a II-a – 20–24 septembrie 2009. Bucharest : Editura Biblioteca Bucureștilor, 2010. P. 174–186.
5. Despre noi. Biblioteca Sfântului Sinod. URL: <https://bibsinos.ro/despre-noi>

subsequent publishing's, Georgian-Italian dictionary and the popular prayer to the virgin Mary of Loreto – “The Litany of Loreto”.

The first books published in Rome were of utmost importance to the history and development of the Georgian culture. As late as 19th century the western scientific community were familiarizing themselves with the Georgian language with the help of these very books. Moreover, there was political basis to the publishing's, which was directed towards breaking from the influence of neighboring Muslim countries and the desire to reconnect with the western Christian civilization.

Ever since the first book was published in Rome in Georgian, the Georgian Kings never stopped planning to establish a printing house on the territory of Georgia. This was a big dream of the King Archil of the kingdom of Kartli. He himself was a poet and intellectual and was well aware how important it was to found a printing house in Georgia. Due to a very complicated political situation during his rule in Kartli, he was unable to fulfill this dream. He himself was forced to leave Georgia, give up his crown and resettle to Moscow. There he embarked on a mission to manufacture the Georgian fonts. The King's dream was only fulfilled in the first decade of the 18th century, when his nephew King Vakhtang VI ascended the throne. He founded a publishing house in Tbilisi; however, this house was destroyed during the military attacks by Agha Mohammed Khan on Tbilisi in 1795. This attack left the publishing house destroyed and it took almost 40 years to had it reestablished. In 1836, the Georgian printing house was reestablished.

Printing house of King Vakhtang VI

About three centuries ago the first printing house was founded, first of a kind in Georgia and the whole of Caucasus. This mainly was due to King Vakhtang the VI. The publishing house mainly published religious books, as well as the scientific breakthroughs regarding publishing achievements, science and educational books. The publishing house is also credited with publishing the very first edition of Shota Rustaveli's timeless poem – “knight in the Panther's Skin”.

The distinctiveness of the first publishing house is also attributed to a distinctive and quality paper, the highly artistry of the text placement. Each page published by Vakhtang's Printing House represents a very original work of art, and the design, as well as decorations of the publication stood at the same level as the books printing in the same era in Europe.

There would have been many much less pieces from Vakhtang's Printing House that have survived the many political and military

confrontations that have plagued Georgia all through its long history, if not for the group of voluntarists named “Society for spreading Literacy Among Georgians”.

These groups have a priceless contribution in protecting the cultural heritage of Georgians, which nowadays represent a unique cultural foundation of the Georgians.

GOSPEL BOOK (“Sakhareba”) King Vakhtang VI’s print house, 1709

This is the first book printed by the first Georgian print house. The publication was carried out by an invited European master Mikhail Ishtvanovich (“son of Stephan”) from Hungro-Walachia, an apprentice of Anthimus of Iberia. According to Mikhail Ishtvanovich’s “Address”, which appears on the title of the book, he established a printing house in Tbilisi and worked with inexperienced Georgia apprentices as his assistants. The editor of the publication, Nikoloz Orbeliani – who was the brother of Sulkhan-Saba Orbeliani – compared the Georgian version of the Gospels with the original Greek text and prepared it for printing.

The publication is formatted in two columns throughout and includes engravings of the Evangelists at the beginning of the main chapters. It concludes with a portrait of King Vakhtang VI. The text is elaborately decorated, and the paragraphs are distinguished by illuminated initials.

KONTAKION (“Kondaki”) King Vakhtang VI’s print house, 1710
Kontakion (based on the interpretation of the Holy Liturgy by Philotheos) is rightfully considered a masterpiece by Mikhail Ishtvanovich (“son of Stephan”) from Hungro-Walachia and in terms of the workmanship is only paralleled by works of European printers. The book uses various bold, regular and thin Nuskhuri, Asomtavruli and Mkhedruli Georgian typefaces as well as Greek ones.

The book was discovered by Dimitri Bakradze in the house of Svimon Abashidze in 1878. At the time, the history of Georgian printing was almost unknown to most Georgian intellectuals, and it was with the discovery of this book that an interest in the history of Georgian book printing and publishing was rekindled. The wider public learned about the Kontakion from the Droeba newspaper in 1875. David Tsereteli, a brother of famous Georgian writer Akaki Tsereteli, wrote a short essay on the Kontakion and published a Wallachian poem written in the Georgian script.

The Kontakion proved interesting not only for Georgian, but also foreign scholars, among them D. Bakradze, A. Tsagareli, A. Khakhanashvili, É. Picot, H. Schuchardt and M. Gaster.

THE KNIGHT IN THE PANTHER'S SKIN – Tbilisi, King Vakhtang VI's print house, 1712 In 1712, *The Knight in the Panther's Skin* was printed in Tbilisi typography, which is the first independent work by Georgian print-worker Michael. *The Knight in the Panther's Skin* is the independent work of Georgian publishers and the first original Georgian printed edition. The book is beautifully designed and decorated. The edition contains the picture of Vakhtang VI the king of Kartli, the coat of arms of the Bagrationi dynasty and the explanations by Vakhtang VI. The text consists of 1587 strophes, it is printed in black; the headings and the first words of the strophes are in red.

The Knight in the Panther's Skin printed in Vakhtang VI typography is a bibliographical rarity. This edition is thought to be persecuted and destroyed by certain individuals. The number of printed copies is unknown; only twenty copies have survived up-to-date five copies of which are preserved at the National Library.

AYAT OR THE BOOK OF KNOWLEDGE (“Aiatu anu kmnulebis tsodnis tsigni”) Tbilisi, King Vakhtang VI's print house, 1721 The book is printed using a Mkhedruli typeface and can be categorized as a scholarly work on astronomy and cosmography comprised of two parts, one being an astrological treatise, the other outlining some topics in geometry. While in captivity at the court of the Shah of Iran since 1712, King Vakhtang VI translated some scholarly works from Persian, though he was only able to publish *Ayat*. The book is prefaced with a lengthy introduction by the king, in which he elaborates on his intent to print the book so that the Georgian youth “could learn and discover the appeal of philosophy, and eagerly commenced philosophizing in the Georgian language”. Due to the flawed printing process, the pages of the book are partly blank. In most copies, the blank areas are covered in black and red drawings.

Interestingly, in 1712, when *Ayat or the Book of Knowledge* was printed in Tbilisi, the Persian original had not been published yet.

The history of Book Museum dates back to 1934, when the first Rare Editions Depository in the Soviet Union was opened at the State Public Library. This initiative was spearheaded by the renowned librarian and public figure Victor Brosset, who was executed in 1937. The Rare Editions Depository was closed in 1956, but in 1984 reopened it and created Rare Editions Department, which later became the foundation for the Book Museum, officially established in 2017.

The National Library of Georgia regularly acquires rare publications and artifacts including those in private collections in order to preserve the unique cultural heritage of Georgia. It is these important publications that we are telling you about today.

PSALTER (“Davitni”) Moscow, State Print House, 1705 The first-ever printed Georgian Psalter was published by Moscow State Print House in 1705. It contains 286 pages and was printed in 600 copies using Nuskha-Khutsuri (“ecclesiastical”) script. It is the first Georgian book printed in Russia. The publication was organized by exiled King Archil II of Georgia. The typeface was commissioned to the famous Hungarian punch-cutter Miklós (Nicholas) Tótfalusi Kis who lived in Amsterdam in 1687. However, in 1703, Aleksandre Batonishvili (“the Prince”, Archil’s son and a friend to the Russian Emperor Peter I), who was jailed by Swedes, also commissioned a Georgian typeface to be made in the print house of Kaiser Heinrich III, in Stockholm. Actually, neither of the typefaces reached the clients and it is still unknown what typeface was used in the Psalter published by Moscow Synodal Print House. The Psalter is the first book printed in the Georgian language using movable type, unlike the books printed in Rome. The only copy owned by the NPLG is incomplete. A complete copy with a bilingual title page is owned by the library of Moscow Synodal Print House.

BYZANTINE ENAMELS / N. Kondakov (Византийские эмали) Saint Petersburg, 1894 Byzantine enamels is regarded as one of the most precious rare editions in the history of Russian book publishing. The publication was financed by patron of arts A. V. Zvenigorodsky. On his travels to Europe and the Near East, A. Zvenigorodsky collected numerous pieces of 10th-11th-century European and Georgian enamelwork. He invited renowned Byzantinist N. P. Kondakov to compile an inventory of the collection. N. Kondakov devoted several years to this work and traveled to Europe and Georgia. The lavishly gilded leather-bound book illustrated by celebrated engraver Vasily Mate (Mathé) was printed in 600 copies (200 in Russian, 200 in French and 200 in German). The book was not for sale, but was distributed gratuitously. F. G. Shilov, a well-known Russian bibliophile, recalls that it was virtually impossible to get the book and a handful of copies put up for sale were priced at 1000 gold rubles.

In 2017, the Rare Collections Department became the inspiration to establish the first book museum in Georgia and the largest in Transcaucasia, a permanent display of the rich history of Georgian printed book. One hall is devoted entirely to Shota Rustaveli’s *Knight in the Panther’s Skin*, which puts on display each and every publication of the poem from all over the world and in every language it has been published to, including the most prominent publication which has been illustrated by Mikhaly Zichy, famous Hungarian painter.

The Book Museum holds a unique collections of items, including private libraries of Ilia Chavchavadze, Dimitri Bakradze, Giorgi Chubinashvili, the recently recovered book collections of Grand Duke Michael Nikolaevich Romanov and Brothers Zubalashvili, as well as books with signatures of Ilia Chavchavadze, Ivane Machabeli, Victor Hugo, Dimitri Mendeleev and Antonie-augustin Renouard.

Today it's the largest and most comprehensive library in Georgia, which is committed to evolving in line with centuries-old traditions, continues to collect unique materials, both Georgian and foreign.

Саната БУЛІЯ,

магістр «Європейських студій»,

Національна бібліотека Грузії.

Тбілісі, Грузія

Унікальні видання Грузії та друкарня Вахтанга VI

Анотація. Унікальна грузинська писемність, яка входить до списку нематеріальної спадщини ЮНЕСКО, має кількатисячолітню історію, натомість історія грузинських друкованих видань є порівняно молодою, проте вона має значні пам'ятки, які збагачують грузинську культуру і слугують основою сучасної грузинської ідентичності. Заснування друкарні короля Вахтанга VI стало знаковим фактором у кодифікації грузинської ідентичності та культури. Ця доповідь присвячена історії рідкісних друкованих матеріалів, що зберігаються в Національній бібліотеці Грузії, з акцентом на видання друкарні короля Вахтанга VI та на роботу, що проводиться наразі для збору і збереження цих матеріалів з метою підтримання давніх традицій.

Перша книга, опублікована грузинською мовою, датується 1625 роком, проте вона була надрукована не в Грузії, а в Італії, у вічному місті Римі. Це грузинсько-італійський словник, який містить 3 804 слова. Словник був укладений Стефано Піоліні за допомогою Ніцефоро Ірбачі, посла Грузії в західних країнах при царі Теймуразі. Словник має побудову у три стовпці: у першому стовпці наведено слова грузинською мовою; другий стовпець – транслітерація грузинських слів італійською мовою з відповідними наголосами; третій – італійські слова, що відповідають грузинським словам із першого стовпця.

Грузинсько-італійський словник був надрукований видавництвом, що належало духовній спільноті, і призначався для місіонерів, які збиралися проповідувати в Грузії католицизм. Слід зазначити, що ця книга зберігається в Національній бібліотеці Грузії.

У 1629 році було опубліковано два такі видання: грузинський національний алфавіт, який став ефективним практичним посіб-

ником, і популярна молитва до Діви Марії з Лорето – «Лоретонська літанія».

Перші книги, опубліковані в Римі, мали надзвичайно важливе значення для історії та розвитку грузинської культури. Аж до XIX століття західна наукова спільнота знайомила з грузинською мовою за допомогою саме цих книг. Крім того, видання мали політичне підґрунтя – прагнення звільнити Грузію від впливу сусідніх мусульманських країн і відновити її зв'язки із західною християнською цивілізацією.

Від моменту виходу в світ у Римі першої книги грузинською мовою грузинські королі планували створити друкарню на території Грузії. Це стало великою мрією короля Архіла з королівства Картлі. Він сам був поетом та інтелектуалом і добре усвідомлював, наскільки важливо заснувати друкарню в Грузії. Він не зміг здійснити цю мрію через дуже складну політичну ситуацію в Картлі під час його правління. Був змушений покинути Грузію, відмовитися від корони і переселитися до Москви. Там Архіл приступив до створення грузинських шрифтів. Мрія короля здійснилася лише в 1709 році, коли на престол зійшов його племінник король Вахтанг VI. Він заснував видавництво у Тифлісі (тепер Тбілісі), проте це видавництво було зруйновано під час військових нападів Ага Мохаммеда Хана на Тифліс у 1795 році. На відновлення грузинського видавництва знадобилося майже 40 років – воно відкрилось у 1836 році.

Друкарня короля Вахтанга VI

Близько трьох століть тому було засновано першу друкарню, першу не лише в Грузії, а й на всьому Кавказі. Це сталося передусім завдяки королю Вахтангу VI. Видавництво публікувало здебільшого релігійні книги, а також наукові відкриття, що стосувалися досягнень у видавничій справі, науці та освіті. Цьому видавництву також належить заслуга першого видання безсмертної поеми Шота Руставелі «Легенда про Зоркана».

Особливість першого видавництва полягає у використанні високоякісного паперу та у високій майстерності розміщення тексту. Кожна робота, опублікована видавництвом Вахтанга, є оригінальним витвором мистецтва, а дизайн і оздоблення видань відповідають рівню книг, надрукованих у той самий період у Європі.

Якби не група волонтерів з «Товариства поширення грамотності серед грузин», то збереглося б набагато менше творів із

друкарні Вахтанга VI, які пережили численні політичні та військові конфлікти, що охоплювали Грузію протягом її довгої історії. Ці волонтери зробили неоціненний внесок у збереження культурної спадщини грузин, яка сьогодні є унікальним культурним фундаментом грузинського народу.

ЄВАНГЕЛІЄ («Сахарєба»). Друкарня короля Вахтанга VI, 1709 рік. Це перша книга, надрукована в першій грузинській друкарні. Видання здійснив запрошений європейський майстер Михайло Іштванович (син Стефана) з Угорської Валахії, учень Антіма Іберійського. Згідно зі «Зверненням» Михайла Іштвановича, розташованим на титульній сторінці книги, він заснував друкарню у Тифлісі і працював з недосвідченими грузинськими учнями як зі своїми помічниками. Редактор видання Ніколоз Орбеліані, брат Сулхана-Сабі Орбеліані, порівняв грузинську версію Євангелія з оригінальним грецьким текстом і підготував її до друку.

Видання має двоколонковий формат і містить гравюри євангелістів на початку основних розділів. Воно завершується портретом короля Вахтанга VI. Текст ретельно оздоблений, абзаци виділені ілюмінованими ініціалами.

КОНТАКІОН («Кондак»). Друкарня короля Вахтанга VI, 1710 р. Контакіон (за інтерпретацією Святої Літургії Філотеоса) справедливо вважається шедевром Михайла Іштвановича («сина Стефана») з Угорської Валахії, за майстерністю виконання він може зрівнятися лише з творами європейських друкарів. У книзі використовуються звичайні, жирні й тонкі грузинські шрифти «Нусхурі», «Асомтаврулі» та «Мхедрулі», а також грецькі шрифти.

Книгу виявив Дмитро Бакрадзе в будинку Свімона Абашидзе в 1878 році. На той час історія грузинського друкарства була майже невідома більшості грузинських інтелектуалів, і саме з відкриттям цієї книги відродився інтерес до історії грузинського книгодрукарства та видавничої справи. Широка громадськість дізналася про «Контакіон» із газети «Дроеба» в 1875 році. Давид Церетелі, брат відомого грузинського письменника Акакі Церетелі, написав короткий нарис про «Контакіон» і опублікував валашську поему, написану грузинською абеткою.

Контакіон виявився цікавим не тільки для грузинських, а й для зарубіжних науковців, серед яких Д. Бакрадзе, А. Цагарелі, А. Хаханашвілі, Е. Піко, Г. Шухардт і М. Гастер.

ВИТЯЗЬ У ТИГРОВІЙ ШКУРІ. Тифліс, друкарня короля Вахтанга VI, 1712 р. У 1712 році у тифліській друкарні було надруковано поему «Витязь у тигровій шкурі» – перша самостійна робота грузинського друкаря Михайла і водночас перше оригінальне грузинське друковане видання. Книга має прекрасний дизайн і оздоблення, містить зображення короля Картлі Вахтанга VI, герб династії Багратіоні та пояснення Вахтанга VI. Текст складається з 1587 строф, надрукований чорним кольором; заголовки та перші слова строф надруковані червоним кольором.

«Витязь у тигровій шкурі», виданий друкарнею Вахтанга VI, є бібліографічною рідкістю. Вважається, що це видання зазнало переслідувань і знищувалося певними особами. Кількість надрукованих примірників невідома; до наших днів збереглося лише двадцять примірників, п'ять з них – у Національній бібліотеці.

АЯТ, АБО КНИГА ЗНАНЬ («Aiati anu kmnulebis tsodnis tsigni»).
Тифліс, друкарня короля Вахтанга VI, 1721 р.

Книгу надруковано шрифтом «Мхедрулі», вона може бути віднесена до наукових праць з астрономії та космографії. Складається з двох частин: одна є астрологічним трактатом, друга – викладом деяких тем із геометрії. Перебуваючи в полоні з 1712 року при дворі шаха Персії (тепер Іран), король Вахтанг VI переклав кілька наукових праць з перської мови, але опублікувати вдалося лише «Аят». Книга містить широку передмову короля, в якій він детально описує свій намір надрукувати її, щоб грузинська молодь «могла вивчати і відкривати для себе привабливість філософії, а також щоб з ентузіазмом почала філософствувати грузинською мовою». Через недосконалість друкарського процесу сторінки книги частково порожні. У більшості примірників порожні ділянки заповнені чорними та червоними малюнками.

Цікаво, що в 1712 році, коли «Аят, або Книга знань» вийшла друком у Тифлісі, перська оригінальна версія ще не була опублікована.

ПСАЛТИР («Давітні»). Москва, Державна друкарня, 1705.

Перший друкований грузинський Псалтир був виданий Московською державною друкарнею в 1705 році. Він має 286 сторінок, був надрукований накладом 600 примірників із використанням шрифту «Нусха-хуцурі» («церковний»). Це перша грузинська книга, надрукована в Росії. Видання було організоване вигнаним королем Грузії Архілом II. Шрифт замовляли у відомого угорського шрифто-

вика Міклоша (Миколи) Тотфалусі Кіса, який в 1687 році мешкав у Амстердамі. Однак у 1703 році Олександр Батонішвілі («князь», син Архіла і друг російського імператора Петра I), який був ув'язнений шведами, також замовив грузинський шрифт, котрий мав бути виготовлений у друкарні кайзера Генріха III у Стокгольмі. Насправді жоден із шрифтів не дійшов до замовників, і досі невідомо, який шрифт було використано в Псалтирі, виданому Московською синодальною друкарнею. Псалтир – це перша книга, надрукована грузинською мовою за допомогою рухомого шрифту, на відміну від книг, надрукованих у Римі. Єдиний примірник, що належить НБГ, є неповним. Повний примірник із двомовним титульним аркушем зберігається в бібліотеці Московської синодальної друкарні.

ВІЗАНТІЙСЬКІ ЕМАЛІ. Санкт-Петербург, 1894. «Візантійські емалі», укладені Н. Кондаковим, вважаються одним із найцінніших рідкісних видань в історії російського книговидавництва. Видання профінансував меценат мистецтв А. В. Звенигородський. Під час своїх подорожей Європою та Близьким Сходом А. Звенигородський зібрав численні зразки європейської та грузинської емалі X–XI століть. Він запросив відомого вченого-візантолога Н. П. Кондакова скласти опис колекції. Н. Кондаков присвятив цій роботі кілька років і подорожував Європою та Грузією. Розкішно оздоблена золотом книга в шкіряній палітурці, ілюстрована відомим гравером Василем Мате (Mathé), була надрукована накладом 600 примірників (200 російською, 200 французькою і 200 німецькою мовами). Книга не продавалася, а розповсюджувалася безкоштовно. Відомий російський бібліофіл Ф. Г. Шилов згадує, що дістати цю книгу було практично неможливо, а кілька примірників, виставлених на продаж, коштували 1000 золотих рублів.

Історія Книжкового музею бере свій початок у 1934 році, коли в Державній публічній бібліотеці Грузії було відкрито перше в Радянському Союзі сховище рідкісних видань. Ініціатором цього проекту став відомий бібліотекар і громадський діяч Віктор Броссе, страчений у 1937 році. Сховище рідкісних видань закрили в 1956 році, але в 1984 його знову відкрили і створили відділ рідкісних видань, який згодом став основою для Музею книги, офіційно заснованого в 2017 році.

У 2017 році відділ рідкісних колекцій став основою для створення першого в Грузії і найбільшого в Закавказзі музею книги, де

представлена постійна експозиція, присвячена багатій історії грузинської друкованої книги. Один зал повністю присвячений поемі Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», там представлені всі видання поеми з усього світу та на всіх мовах, на яких вона була опублікована, включаючи найвідоміше видання, ілюстроване Міхалом Зічі, відомим угорським художником.

Музей книги зберігає унікальні колекції предметів, серед яких приватні бібліотеки Ілії Чавчавадзе, Дмитра Бакрадзе, Георгія Чубінашвілі, нещодавно відновлені колекції книг великого князя Михайла Миколайовича Романова та братів Зубалашвілі, а також книги з автографами Ілії Чавчавадзе, Іване Мачабелі, Віктора Гюго, Дмитра Менделєєва та Антуана-Огюстена Ренуара.

Національна бібліотека Грузії регулярно купує рідкісні видання та артефакти, у тому числі з приватних колекцій, з метою збереження унікальної культурної спадщини Грузії.

Сьогодні це найбільша і найповніша бібліотека Грузії, яка прагне розвиватися відповідно до багатовікових традицій і продовжує збирати унікальні матеріали – як грузинські, так і іноземні.

Ольга САК,

бібліотекар відділу рідкісних видань і рукописів

Одеської національної наукової бібліотеки.

Одеса, Україна

Печерський патерик як артефакт родової пам'яті: з колекції кириличних видань Одеської національної наукової бібліотеки

Патерик Печерський, збірник творів з історії Києво-Печерської лаври та житій її перших подвижників, складений ченцями лаври, – одна з найстаріших пам'яток української агіографії, хронологічна глибина першоджерел якої сягає XI століття. Текстологічне вивчення Патерика, передусім його ранніх варіантів – рукописних копій, проводилося не одним поколінням релігієзнавців, істориків, літературознавців і книгознавців. І донині збережені примірники цієї християнської агіографічної пам'ятки слугують предметом наукового натхнення для багатьох дослідників вітчизняної культурної спадщини. Свого часу ємне та образне визначення Патерика надав засновник української наукової історіографії М. С. Грушевський, назвавши його «Золотою книгою українського письменного люду» [1] та розглядаючи його як продукт національного самоусвідомлення. Книга є своєрідною добіркою зразкових настанов і постулатів християнської мудрості щодо повсякденного людського буття і призначалася для домашнього читання вголос.

Сюжетною основою Патерика стало листування між єпископом Володимиро-Суздальським Симоном (помер 1226) та печерським ченцем Полікарпом, що згодом доповнювалося іншими текстами, утворюючи цілісний збірник, котрий ще на початку свого існування набув широкої популярності, оскільки написаний живою розмовною мовою.

Тексти Патерика, чимало разів «редаговані» переписувачами книг і побожним людом, дійшли до своїх перших досліджувачів лише в рукописних копіях XV–XVII ст. Перші оригінальні рукописи час не зберіг. А більш пізніх, перероблених і доповнених варіантів

відомо науковій спільноті близько двохсот. Серед них найбільш відомі: Арсеніївський (1406), створений Тверським єпископом Арсенієм; Перший Касіянівський (1460) і Другий Касіянівський (1462), упорядковані уставщиком Києво-Печерського монастиря Касіяном. Саме текст Другої Касіянівської редакції є найбільш популярним варіантом Києво-Печерського патерика. Ця фундаментальна праця є релігійним, історичним, літературним і культурним спадком, а також типовим зразком української книжкової справи доби Гетьманщини. Науковці різних епох відзначали багатогранність і різнобічність пам'ятки, зокрема як визначного суспільного явища колективної праці.

У XVII ст. друкарня Києво-Печерської лаври започаткувала створення друкованих редакцій Патерика: у 1635 р. – митрополитом Сильвестром Косовим (бл. 1600–657) польською мовою («Patericon»), а згодом, у 1658 р., архімандритом Йосипом Тризною (?–1655 або 1656) («Патерикон Києво-Печерській...»). Обидва автори долучали до текстів «житій» факти тогочасних історичних подій і подавали таким чином подвиги святих в історичному контексті. У тих умовах це служувало свідченням автентичності «житій». У 1661 р. «по благословенію» архімандрита Інокентія Гизеля (бл. 1600–1683), який очолив лавру після смерті Йосипа Тризни і опікувався нею майже три десятиріччя, Патерик був надрукований церковнослов'янською мовою, наближеною до тодішньої розмовної української. На думку сучасних українських науковців, саме варіант 1661 року завершив остаточне формування тексту Патерика [2]. Слід відзначити, що роботу друкарні за Гизеля науковці оцінюють як найпродуктивнішу протягом двох століть. Наступне друковане видання книги – «второе тѣпомъ ѱзѡбражѣнь» [3] – вийшло у 1678 році, але воно, з деякими відмінностями, майже повністю повторювало попереднє. Значущим для української книгознавчої науки став також Патерик 1702 року через своє художнє оформлення, але структурно він теж розглядався на рівні редакції 1661 року. Усього впродовж XVII–XIX ст. у лаврській друкарні побачило світ 30 видань Патерика [4]. Завдяки своїй популярності ця агіографічна праця неодноразово перевидавалась і за межами України.

У колекції кириличних стародруків Одеської національної наукової бібліотеки зберігаються 5 примірників Патерика, що вийшли друком упродовж XVII–XIX ст.: у 1678, 1702, 1837, 1843 та 1847 роках. Зважаючи на наявні провенієнції, видання 1678 року виявилось найцікавішим. Старовинний фоліант, хоча й щедро позначений

прикметами часу, що вказують на його активне використання в минулому, зберіг ознаки колишньої ошатності. Навіть ушкоджена шашілем палітурка та підпалини від свічок не можуть приховати красу візерунчастих смужок, що вигадливим бордюром обрамляють оправу раритету. Конгревом тиснений середник «Розп'яття з пристоячими» прикрашає верхню палітурну кришку. Фрагменти мідних застібок на палітурці збереглися частково, але все ще спроможні утримувати і сам книжковий блок, і цупку дерев'яну оправу, обтягнуту шкірою, тим самим захищаючи книгу від загроз навколишнього середовища.

Форта привертає увагу пишністю гравійованого зображення Печерського вертограду (саду): засновники монастиря (преподобні Антоній і Феодосій) зображені на фоні Успенського собору, від якого відходять в'юнкі пагінці виноградної лози із зображеннями погрудь лаврських ченців, закомпонованими в квіти. Цей образ – не лише своєрідний живописний гімн святості та благочинності лаврських ченців, а й уславлення Києво-Печерської обителі як центру духовності України. Подібні сюжети звеличання Печерської обителі через символ вертограду як процвітанню християнського благочестя стали традиційними для іконопису та книжкової графіки того часу. Видання вирізняється багатим декоруванням і великою кількістю ілюстрацій: має сюжетні дереворити (47), заставки (11), кінцівки (25), численні ініціали. Гравюри органічно поєднують в собі сакральну ілюстрацію з побутовою, так званою світською. Вони яскраво ілюструють текстовий ряд: знайомлять з портретами лаврських ченців, відображають історію монастиря, його архітектурні пам'ятки, краєвиди, побутові епізоди. Візуалізація тексту однозначно сприяла спрямованості друку на широку читацьку аудиторію. Переважну більшість дереворитів до книги у стилі народного лубка створив відомий на ту пору український гравер Ілля (р. н. і р. с. невідомий). Він одним із перших в українському мистецтві гравюри став позначати авторство своїх робіт, ставив підписи: «іюла ља», «иліа», «иліа анакзно...z», «иліл анак», «іліл а», «Helias. а», «hel, иліл с» та інші [5]. Подібні підписи можна побачити на книжкових мініатюрах і нашого бібліотечного Патерика. Поряд з гравюрами Іллі в оформленні видання 1678 р. використано й роботи іншого гравера, ім'я якого, на жаль, не встановлено.

Порівнюючи описи пам'ятки у книгознавчих розвідках українських науковців [6] з нашим примірником, можна відзначити, що він практично повторює попереднє видання 1661 року, але має біль-

ший формат. Площина друкованого аркуша становить 23,5 см у висоту, 14 см завширшки. В середньому на сторінці розміщується від 27 до 32 рядків. Пагінація нерегулярна, у підсумку складає 306 аркушів. Майже всі ілюстрації – барокова арка на титульному аркуші, зображення Успіння Богородиці на фронтиспісі, Вінець Пресвятої Богородиці із зірками в кінці твору, більшість заставок і виливних прикрас, за винятком декількох ілюстрацій та планів печер, які відсутні у нашому примірнику, тотожні художнім прикрасам видання 1661 року. Подальші передруки Патерика, що здійснювалися друкарнею лаври впродовж XVIII–XIX ст., зокрема Патерик 1702 року, виходили вже у новому художньому оформленні – у виконанні іншого талановитого майстра-мідеритника Леонтія Тарасевича (1650 – бл. 1703). Науковці зазначають, що вже за самими ілюстраціями всіх видань Патерика можна досліджувати як історію Києво-Печерської лаври, так і розвиток мистецтва української графіки та українського друкарства [4].

Тривалим був шлях досліджуваного примірника Патерика до нашої книгозбірні: у далекому травні 1878 р. його купив Новоросійський університет (нині Одеський національний ун-т імені І. І. Мечникова) для історико-філологічного факультету разом з іншими книжковими цінностями (всього 40 книг) у селянина Данила Подлегаєва [7], який свого часу придбав це зібрання у одеського чиновника Олександра Тихоцького (1806 – після 1870) – відомого в місті колекціонера стародруків. У збереженій інвентарній книзі бібліотеки університету можна побачити запис, зроблений 6 травня 1878 р.: *«Куплені у временно-обязанного крестьянина Данила Подлегаєва (а он приобрел их от Тихоцакого)»*. За описом славнозвісного шанувальника старовини та знаного бібліографа XIX – початку XX ст. естонця Уго Іваска, приватна бібліотека Тихоцького мала хоч і нечисленну колекцію стародруків, але *«незрівнянну за своєю рідкістю»* [8]. При реорганізації одеських бібліотечних установ та їхніх фондів у 30-х роках XX століття Патерик разом з іншими рідкісними виданнями надійшов до Одеської публічної бібліотеки (нині Одеська національна наукова), де зберігається дотепер. Книга цінна не лише як пам'ятка давнього літописання та зразок українського друку другої половини XVII ст.: старовинний фоліант через наявні автографи несе на собі сліди приналежності представникам знаного козацького роду Максимовичів-Васильківських [9, с. 297] і поєднує в часопросторі долі декількох непересічних членів славетної родини.

Перші згадки про рід Максимовичів можна знайти в документах періоду Гетьманщини, коли на українських землях існувала

Українська козацька держава. Рід Максимовичів досить численний і розгалужений. Паралельно роду Максимовичів-Васильківських існують інші роди Максимовичів [10], що мають козацьке, священницьке або міщанське походження і подарували Україні чимало визначних особистостей, які склали славу як роду, так і країні. Засновником роду вважається шляхтич Максим Васильківський (1625–1698), орендар лаврського Печерського містечка в межах монастиря. За місцем свого проживання був відомий також під ім'ям Максима Печерського. Завдяки винайму монастирської землі та прибуткам від побудованих ним греблі і млинів накопичив багаті статки. Як активний прибічник гетьмана Івана Мазепи та «товариш військовий» гетьманської оборони (1688–1690) отримав гетьманський універсал на придбані у різний час будівлі, хутори, млини, земельні угіддя. Як тоді водилося, його діти за іменем батька успадкували прізвище Максимовичів. Під цим прізвищем згадуються вони в гетьманських універсалах і всіх офіційних документах [11, с. 22]. Гетьман Мазепа протегував Максиму Печерському та його синам. І сам Максим, і семеро його синів здобули освіту в Києво-Могилянській академії. Шестеро синів служили хорунжими, писарями, сотниками, а старшому доля уготувала інший шлях.

Первісток Максима Васильківського згодом став найвідомішим у родині: Іван Максимович (1651–1715) здобув собі славу на ниві духовності та просвітництва. Його чернече ім'я – Іоанн, пострижений Києво-Печерського монастиря, згодом ігумен Брянського Свенського монастиря, архієпископ Чернігівський та Новгород-Сіверський, митрополит Тобольський, засновник Чернігівського колегіуму, водночас особистий приятель гетьмана Мазепи [12]. Як церковний та освітній діяч, мислитель, поет, перекладач і духовний письменник він провадив активну просвітницьку, видавничу та місіонерську діяльність, опікувався створенням в епархії духовно-освітнього центру, так званого «Олімпу Чернігівського» (Collegium Archiepiscopo Maximoveitano Czernihoveiae), слов'яно-латинської школи в Тобольську, а також сприяв заснуванню духовної місії в Китаї. За всі свої чесноти та благі діяння у 1916 році був канонізований (пам'ять 10 червня) [11, с. 25–40].

Як виявилось, до нащадків старовинного роду Максимовичів-Васильківських також належить видатний український вчений XIX ст., перший ректор університету Святого Володимира (нині Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка) Михайло Олександрович Максимович (1804–1873), чий автограф можна побачи-

ти на титульному аркуші бібліотечного примірника Патерика: «В дар... [далі нрзбрл.] ... *Михайла Максимовича*». Михайло Олександрович значиться у переліку роду Максимовичів у «Малоросійському родословнику» Модзалевського [9, с. 316]. Походив він від другого сина Максима Васильківського (Печерського), Василя, наказного переяславського полковника (помер 1698). Фактично Михайло Олександрович є представником сьомого покоління за чоловічою лінією роду цієї гілки [11, с. 43–65].

Видатний учений, науковець-енциклопедист широкого профілю, перший історик стародавнього Києва, дослідник старовини, фольклорист і літературознавець, Михайло Максимович неодноразово обирався почесним членом декількох університетів (зокрема й Новоросійського), а також багатьох наукових і літературних товариств. Активно співпрацював з Одеським товариством історії та старожитностей. Додатковим свідченням взаємодії Михайла Олександровича з науковими інституціями Одещини є факт дарування книги (назву не вказано) бібліотеці Одеського національного університету. Максимович зазначений у переліку дарувальників університету [13].

У своїй автобіографії [14], опублікованій у часопису «Киевская старина» за 1904 рік (випуск повністю присвячений 100-річчю від дня його народження), Максимович згадує Одесу та Крим, але переважно як місця відпочинку, де в 1836 році впродовж чотирьох місяців Михайло Олександрович змушений був оздоровлюватися. Зважаючи на неймовірну працездатність і розгалуженість наукових інтересів професора, можна припустити, що період його перебування у Південній Пальмірі не обмежувався лише відпочинком. При університеті діяло історико-філологічне товариство, яке активно вивчало писемні та інші джерела з метою дослідження місцевої історії. Велася пошукова робота у відомчих установах Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній та Бессарабії. До цієї діяльності був дотичний і сам Михайло Олександрович, віддаючи багато сил науці, освіті й культурі. Перу Максимовича належить близько 260 наукових праць. За його редакцією побачив світ перший том документів під назвою «Пам'ятники». Він зібрав чимало матеріалів з історії визвольної війни в Україні під проводом Богдана Хмельницького, щодо гайдамацького руху та козацтва, українською мовою переклав поему «Слово о полку Ігоревім» (1857) тощо.

Подальше обстеження бібліотечного примірника Патерика показало, що Михайло Олександрович був не єдиним і не пер-

шим його власником. Дрібна в'язь слів церковнослов'янською мовою на передостанніх сторінках раритету знайомить ще з однією володаркою книги: «*Сей патерикъ Господжи Ігуменіі Пятницького Митра Черниговского Всечестной Фотиніі*». Виявилося, що ігуменя теж належить до нащадків старовинного роду Максимовичів. У списку роду, що міститься у «Малоросійському родословнику» [9, с. 338], поряд зі Святителем Іоанном Максимовичем, науковцем Михайлом Максимовичем та багатьма іншими представниками знаного роду значаться і «*Фотинія Максимовичевна, ігуменья монастиря Пятницького панянського Черниговского (май 1712) та Софія Максимовичевна...*», але з припискою, що вони не увійшли до жодного розпису. На жаль, встановити точну ступінь спорідненості ігумені з членами роду Максимовичів-Васильківських доволі складно. Непрямі дані можуть слугувати підставою вважати її сестрою самого святителя Іоанна Максимовича [15], тобто це друге покоління роду. Проте в науковому середовищі існують й інші версії, за якими «...*Фотинія, ігуменія Чернігівського монастиря*», до постригу могла бути дружиною Івана Антоновича [Максимовича?], бунчукового товариша [16]. На жаль, світське ім'я Фотиніі встановити не вдалося. Більш детальні відомості про неї як управительку жіночого монастиря можна знайти на сторінках «*Історико-статистичного нарису Чернігівської єпархії*» (Чернігів, 1873), де йдеться, що певний час ігуменією П'ятницького Чернігівського монастиря була Фотинія Максимовичівна ([?] – [1712] – 1754) [17]. Її діяльність у монастирі припала на першу половину XVIII ст., починаючи з 1712 року. В описі монастиря зазначено, що за часи служіння ігумені Фотиніі в обителі були створені вельми сприятливі умови для існування, а насельниці були забезпечені всім необхідним для життя. Сама ж ігуменя характеризувалася виключно позитивно: «*Це була чудова ігуменя вже й за багаторічним правлінням своїм: вона правила обитель до 40 років. Вона ж придбала для обителі багато орних земель, сінокосів, лісів, будівель, лише на 2000 золотих та 517 талярів*» [17, 18]. Сорокарічне сумлінне та плідне правління монастирем завершилось у серпні 1754 року, коли поважна Фотинія через поганий стан здоров'я отримала дозвіл доживати віку на спокої у Київській єпархії. Тож, провела вона свої останні дні черницею Києво-Вознесенського Флорівського монастиря. Була похована біля Києво-Печерської лаври, а ім'я її увійшло до синодика Успенського собору. Ігуменя Фотинія залишила по собі в Україні добру пам'ять не лише за сумлінне служіння та добродієність. Збереглися прекрасні гаптовані роботи за її

підписом, що підтверджують її талант як майстрині-вишивальниці та дають уявлення про широке коло пам'яток декоративного мистецтва тогочасного монастиря як центру шитва і гаптування [19].

Розквіт жіночих монастирів на теренах України припав на добу Гетьманщини. Монастирі того періоду були важливими осередками духовності й освіти, при них нерідко діяли школи й бібліотеки, працювали друкарні. Засновниками монастирів часто ставали українські гетьмани та заможні представники козацької старшини, а поміж насельниць монастирів було багато представниць знаних родів – Мазеп, Скоропадських, Киселів, Максимовичів та інших. Згідно з гетьманськими універсалами, монастирям належали землі, млини, сінокоси, щоб забезпечити їх існування. Якщо доходів було недостатньо, то в монастирях займались іконописом і шитвом, пряли й ткали.

Широкого розвитку набуло гаптарство. Цей унікальний вид мистецтва тісно пов'язаний з народною творчістю і є традиційним українським ремеслом. Одним із провідних осередків розвитку гаптарства у XVII ст. був Києво-Вознесенський Печерський жіночий монастир за часів ігуменства Марії Магдалени Мазепиної (1624–1707), матері гетьмана Івана Мазепи, але в XVIII ст. пальма першості перейшла до старовинного, заснованого ще за часів Київської Русі, Чернігівського П'ятницького монастиря. Ці ремесла, зокрема шитво і гаптування, разом із черницями своєї обителі опанувала, плекала та розвивала ігуменія Фотинія в період служіння у монастирі, досягнувши в цьому високого рівня майстерності.

Відомі українські мистецтвознавці, досліджувачі скарбів вітчизняної народної творчості, такі як Т. В. Кара-Васильєва та В. В. Зайченко, у своїх фундаментальних працях, присвячених гаптуванню та літургійному шитву минулих століть (гаптування золотими і срібними нитками предметів релігійного культу – ікон, плащаниць, покровців, різноманітного одягу священнослужителів), відзначали досконалість і унікальність робіт, виконаних Фотинією. Гаптовані роботи, виготовлені черницями різних монастирів Чернігівщини, зберігаються нині в Чернігівському історичному музеї, там можна побачити і шитво нашої ігумені. До Любецької ікони Божої Матері в 1728 р. вона вклала так званий «воздух» (покривець, що використовується при проведенні літургії): *«Року. 1728 дня... госпожа Фотиния Максимовичевна игуменя монастыря сватого Пятницкого Черниговского дала сей дар до монастыря Любецкого за отпущение грехов»* [20]. Ще один твір із колекції музею – пара поручів із зображенням св. Ам-

вросія серед рослинного орнаменту – має напис: «Коштом ігумені Фотинії». Характерною особливістю її робіт було застосування техніки складного подвійного шва, коли смуги металевих ниток прокладалися по застеленому кольоровим шовком тлу. Постійно зростаючий інтерес суспільства до національного культурного спадку не дає канути в забуття ані самому виду цього мистецтва, ані тим, хто його практикував і удосконалював.

Як бачимо, тривалий шлях давньої книжкової пам'ятки у просторовому й хронологічному вимірах, її власна історія незримо, але нерозривно пов'язана з історією нашої країни, з розвитком її культури, мистецтва, літератури, друкарства, науки, освіти й просвітництва. За кожним досягненням у будь-якій сфері життя, за кожним досвідом, за всім нашим історичним минулим, сьогоденням і майбутнім завжди стояла, стоїть і стоятиме Людина як особистість, як представник Роду з його духовними та моральними чеснотами. А культурний спадок, залишений нащадкам, не має зникнути в непам'яті. Як відзначав український історик, громадський і державний діяч Михайло Грушевський (1866–1934), лише завдяки історичній пам'яті людина стає особистістю, народ – нацією, а країна – державою. Сьогоднішня реальність має безпосередні корені в колективному минулому, а історичний досвід, безумовно, формує дійсність. Отже, наше завдання – зберегти історичну пам'ять заради майбутнього, тому ми вивчаємо, досліджуємо і актуалізуємо наш культурний спадок, наше духовне багатство – наші фонди, наші книжкові пам'ятки.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. С. Історія української літератури : в 6 т., 9 кн. / [упоряд. В. В. Яременко ; авт. прим. С. К. Росовецький]. Київ, 1993. Т. 3. С. 106. (Серія «Літературні пам'ятки України»).
2. Ісиченко, І., архієпископ. Києво-Печерський патерик у літературному процесі кінця XVI-початку XVIII ст. в Україні. Вид. 2-ге. Харків, 2015. 248 с.
3. Патерик Печерський = Патерик, или Отечник Печерській. 2-ге вид. Київ : Друкарня Печерської лаври, 1678. [306] арк.
4. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII-XVIII) : монографія. Київ : Нац. Києво-Печерський іст.-культур. заповідник, 2005. С. 188-442.
5. Фоменко В. М. Видання «Києво-Печерського патерика» 1661 і 1702 років та їх ілюстратори / [відп. ред. М. П. Кодак] ; АН УРСР, Ін-т філософії, від. наук. інформації з сусп. наук. Київ, 1990. 25 с.

6. Титов Ф. Приложения к первому тому изследования «Типография Киево-Печерской лавры : ист. очерк (1606–1616–1721)». Киев, 1918. С. 400.
7. Савельева Е. Українські кириличні стародруки у фондах університетської бібліотеки: до історії формування колекції. *Історія України в книжкових пам'ятках XVI–XVII ст.* : з колекцій Наук. б-ки ОНУ : зб. наук. пр. / упоряд.: О. В. Полевщикова, Є. В. Бережок, О. Л. Ляшенко. Одеса, 2011. С. 143.
8. Иваск У. Г. Частные библиотеки в России. Санкт-Петербург, 1912. Ч. 2. С. 55. (Прил. к «Рус. библиофилу»).
9. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник : [в 4 т.]. Киев, 1912. Т. 3 : Л-О. С. 297-340.
10. Мицик Ю. А. Максимовичі. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2009. Т. 6 : Ла-Мі. С. 462.
11. Максимович И. Сборник сведений о роде «Максимович». Рига, 1897. 123 с.
12. Гумилевский Д. Г. Историко-статистическое описание Черниговской епархии : в 7 кн. Чернигов, 1873. Кн. 1 : Общий обзор. 1873. С. 63-68.
13. Дарители научной библиотеки Одесского (Новороссийского) университета, 1865-1920: материалы к истории Одесского национального университета им. И. И. Мечникова / науч. ред.: проф. В. А. Смынтына, библиогр. ред.: М. А. Подрезова ; сост.: Е. В. Бережок, Е. В. Полевщикова, Е. В. Савельева, В. В. Самодурова. Одесса, 2005. С. 120.
14. Киевская старина : ежемес. ист. журн. Киев, 1904. Т. 86 (Сентябрь). С. 322–356.
15. Зайченко В. В. Гаптарство на Чернігівщині. *Осередки гаптування. Скарбниця української культури* : зб. наук. праць. Чернігів, 2012. Вип. 14. С. 228–238.
16. Кривошея В. В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк : [монографія] : у 2 т. / Кривошея В. В. ; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ, 2012. Т. 1. С. 59.
17. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 4 : Женские и закрытые монастыри. С. 122.
18. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / под ред. Н. П. Василенко. Чернигов, 1908. Вып. 3 : Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729–1730 г. С. 465-466.
19. Кара-Васильева Т. Гаптарство у сіверських жіночих монастирях. *Сіверський літопис*. 1996. № 1. С. 60–67.
20. Кара-Васильева Т. Літургійне шитво України XVII-XVIII ст. Іконографія, типологія, стилістика. Львів, 1996. С. 189-190.

Тетяна МЯСКОВА,

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.
Київ, Україна

**Колекції, сформовані за мовною ознакою,
у фонді відділу бібліотечних зібрань та історичних
колекцій Інституту книгознавства НБУ
імені В. І. Вернадського**

Термін «колекція» має латинське походження: «collectio» – зібрання якихось предметів або творів мистецтва (у т. ч. книг, листівок, гравюр, мідних дощок та ін.), однорідних або об'єднаних однією тематикою [1, с. 588].

Бібліотечна колекція – це штучно організований за певним принципом або ознакою фонд, наприклад: за видами документів (листівки, образотворчі поштівки, журнали); за способом відтворення (рукописи, літографія або, скажімо, видання, надруковані кириличним, тобто старослов'янським шрифтом); за предметно-тематичними, хронологічними, мовними та видовими ознаками; за культурологічною цінністю [1, с. 555].

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) бібліотечні колекції штучно сформовані за певними критеріями, а не за випадковим наповненням. Особливо цінними є фонди спеціалізованих відділів Інституту книгознавства (ІК), де зберігається значна кількість штучно створених колекцій рідкісних і цінних видань. Фаворитом є відділ стародруків та рідкісних видань, колекції якого сформовано за хронологічною ознакою – інкунабули (видання XV ст.) та палеотипи (видання першої половини XVI ст.) частково зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій); за хронологічною та шрифтовою ознакою – колекція кириличних стародруків (церковнослов'янським шрифтом) XVI–XVIII ст., колекція іноземних стародруків XVI–XVIII ст., колекція українських стародруків (твори, ви-

дані на території сучасної України у період з 1574 р. до 1830 р. включно); за унікальністю збережених примірників – колекції рідкісних видань; за форматом – колекції мініатюрних видань та ін.

Зовсім по-іншому побудовано штучно сформовані колекції відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій (ВБЗІК) ІК НБУВ. Незважаючи на те, що основний масив документів історико-культурного фонду відділу складається з історичних бібліотек навчальних закладів, духовних установ і приватних книгозбірень, у цьому структурному підрозділі наявні штучно створені колекції періодичних і продовжуваних видань (як світських, так і релігійних журналів), а також колекції іноземних видань, сформовані за мовним принципом.

Величезний масив видань західноєвропейської літератури XVIII – поч. XX ст. формувався в обмінно-резервних фондах (ОРФ) упродовж усього періоду існування НБУВ. Цей фонд є унікальним за сукупністю видів видань, універсальним за своєю тематикою, а за хронологічними рамками охоплює період з XVIII ст. до 1919 р.

У 1992 р. історико-культурні фонди Філії та видання з ОРФ, де і знаходилися книги та періодичні видання західноєвропейськими мовами, були перевезені з будинку на Подолі до приміщенні по вул. Володимирській, 62, як частина фондів відділу ОРФ. Звідти вони і були поступово передані до складу ВБЗІК. Бібліотечне опрацювання такого фонду та введення інформації до наукового обігу було покладено на сектор організації фонду іноземної літератури, згодом перейменованого на сектор наукового опрацювання фондів (до 2005 р. сектор очолювала Р. С. Кириченко, з 2005 і до об'єднання секторів у рамках ВБЗІК – А. М. Беба).

У травні 2000 р. було передано 15 000 од. зб. німецької книги та 1 000 франкомовної періодики (всього 25 тис. од. зб.). У першій половині 2001 р. із відділу ОРФ прийнято 206 984 од. зб. іноземних документів (кінець XVIII –початок XX ст.), серед яких 55 668 од. зб. німецькомовного фонду (21 906 од. зб. книг та 33 762 од. зб. періодики), 52 680 од. зб. франкомовного фонду (33 473 од. зб. книг та 19 207 од. зб. періодики), 90 983 прим. польськомовного фонду (90 924 од. зб. книг та 59 од. зб. періодики), іншими мовами – 7 653 од. зб. Усього впродовж 2000–2001 років прийнято 231 984 од. зб. З метою прискорення прийняття польськомовного фонду співробітники сектора переглянули цей фонд (70 000 од. зб.), у результаті відібрано 4 000 документів, виданих після 1917 року, які й повернуто у відділ ОРФ.

У вересні-жовтні 2014 р. із відділу наукової організації основних фондів НБУВ було отримано близько 80 000 од. зб., які за профілем

комплектування належали до фондів ВБЗІК. Частина книг, які не мали власницьких знаків, але вийшли друком до 1917 р. включно, були влиті за мовним принципом у вже наявні колекції іноземних видань.

Фонд літератури іноземними мовами XVIII–XX ст. вимагає особливого підходу до його опрацювання через унікальність за сукупністю зібраних видів, типів видань, універсальною тематикою та інформаційною цінністю. Він поділений не лише за мовним принципом: книги було відокремлено від періодики.

Розстановка книжкового фонду ґрунтується на трьох формальних ознаках: мовній, форматній і нумераційній.

Розстановка всередині кожного масиву (німецькомовного, англomовного та ін.) здійснюється за форматним принципом (А, В, С, Д) у поєднанні з нумераційною розстановкою, коли кожна книга отримує номер, який вказує на її місце серед інших книг (незалежно від інвентарних номерів). Таке поєднання трьох розстановочних ознак виправдовує себе з огляду на економію площі, технічну простоту і зручність для внутрішнього використання та для обслуговування читачів.

Розстановка періодичних видань – алфавітно-хронологічна, тобто назви видань подаються в алфавітному порядку, а в рамках кожної назви – за роками.

Наразі колекції друкованих видань іноземними мовами є частиною основного фонду Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Польськомовний фонд до 1919 р. нараховує 90 983 од. зб. книг і 17 500 од. зб. періодики. Франкомовний фонд до 1919 р. – 62 472 од. зб. книг і 29 256 од. зб. періодики. Німецькомовний фонд до 1919 р. – 70 768 од. зб. книг і 33 762 од. зб. періодики. Також є фонд англomовних видань. До електронного каталогу НБУВ співробітниками ВБЗІК вже частково введено бібліографічний опис книг іноземними мовами.

Слід зауважити, що набутий досвід роботи з фондом іноземної літератури наштовхнув на новий підхід у роботі – обов'язковим є науковий аналіз фонду з метою виявлення видань, які мають інформаційну цінність: довідково-бібліографічні видання, зарубіжна українська, видання із розпорощених колекцій іноземними мовами для їх реконструкції.

Список використаних джерел

1. Ковальчук Г. І. Книжкові пам'ятки (рідкісні та цінні книжки) в бібліотечних фондах. Київ, 2004. 644 с.

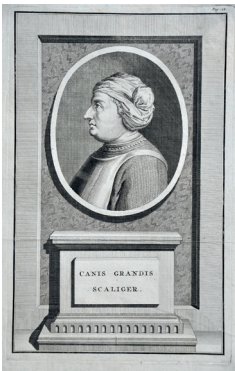
Ірина ГЛЕБОВА,

заступник директора Одеського музею
західного і східного мистецтва з наукової роботи,
лауреатка італійської премії «Золоте яблуко»
імені Маріси Беллісаріо.
Одеса, Україна

**Атрибуція серії портретних гравюр XVII – початку
XVIII ст. із колекції Одеського музею західного
і східного мистецтва**

У фондах музею зберігається понад 4,5 тисячі експонатів західноєвропейської графіки XVI–XX століть, із них близько 3,5 тисячі становлять старовинні гравюри, більшість з яких є унікальною частиною культурної світової спадщини, що знаходиться в Україні. Однак не всі вони атрибутовані. До подібних належать і шість гравюр із портретами відомих правителів, учених і військових Західної Європи: короля Іспанії Філіпа II, італійського кондотьєра Франческо Сфорца, філософа Гійома Постеля та інших. Однакові розміри,

*Портрет Кангранде I
делла Скале, XIV ст.,
Італія*

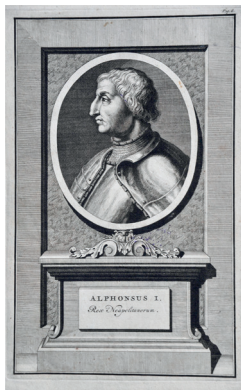
*Портрет Цезаря Борджіа,
XVI ст., Італія*

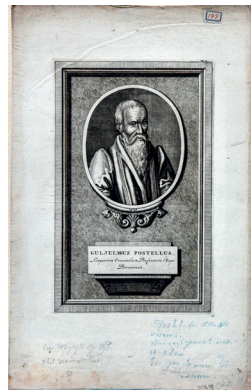
*Портрет Франческо
Сфорца, XV ст., Італія*

*Портрет короля Філіппа II,
XVI ст., Іспанія*

*Портрет Альфонсо I,
короля
Неаполітанського*

*Портрет Вільгельма
Постеля, XVI ст.
Франція*

техніка гравюр (різець, доповнений офортом), а також композиції вказують на приналежність їх до однієї серії та одного автора. Усі вони походять із колекції Максима Прокопова, художника та колекціонера з Харкова, який у 1935 році продав їх музею.

Метою дослідження було з'ясувати художню школу, авторів гравюр і оригіналів, з яких вони були зроблені, а також видавців; визначити, з якою метою вони були видані. За допомогою пошуків аналогічних гравюр у найбільших графічних зібраннях світу, музейних і бібліотечних, а також шляхом вивчення спеціальних словників художників вдалося досягти поставленої мети та атрибутувати всі шість гравюр.

Було встановлено, що вони належать до меморіального жанру, були видані відомим голландським видавцем і книготорговцем Пітером ван дер Аа (1674–1733) у Лейдені в період з 1596 по 1723 роки. Портрети були включені до книг, присвячених знаменитим людям минулого, і ці книги через обмежений тираж становлять наразі виняткову цінність. Дослідження встановило і автора цих творів – це гравер і малювальник Хіллебранд ван дер Аа (1660–1721), рідний брат видавця.

Отже, у відділі голландського мистецтва нашого Музею з'явилися нові прізвища митців, авторів серії старовинних меморіальних гравюр, що мають статус важливих історичних документів, і всі вони тепер введені в науковий обіг.

Людмила КРАСИЛЬНІКОВА,

бібліотекар відділу науково-дослідної
роботи з рідкісними і цінними виданнями
Миколаївської обласної універсальної
наукової бібліотеки.
м. Миколаїв, Україна

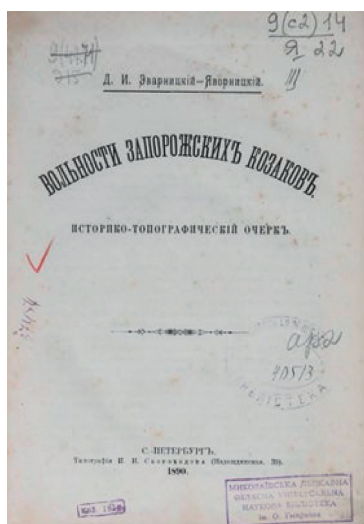
**Рідкісні видання творів Д. І. Яворницького
у фонді Миколаївської обласної універсальної
наукової бібліотеки
(до 170-річчя від дня народження)**

Миколаївська обласна універсальна наукова бібліотека – одна з найстаріших книгозбірень південного регіону. Протягом 144 років вона посідає важливе місце в освітньому, культурному, духовному розвитку міста й області. До її заснування та початку діяльності були причетні найкращі представники краю, які вважали за честь і обов'язок для себе піклуватися про примноження фонду бібліотеки.

Фонд рідкісних і цінних видань бібліотеки – універсальний за змістом, налічує понад 50 тис. творів друку XVIII – поч. XX століття. Становлять інтерес перші та прижиттєві видання творів вітчизняних (М. Костомарова, М. Грушевського, П. Куліша, Лесі Українки, І. Франка та ін.) та зарубіжних (Е. Золя, О. Дюма) письменників, рідкісні наукові праці видатних діячів науки (В. І. Вернадського, І. І. Мечникова), книги друкарів минулих століть.

Ім'я академіка Дмитра Івановича Яворницького сьогодні є одним із найвідоміших в Україні як ученого, котрий детально вивчав історію запорозького козацтва. Його обґрунтовано вважають «енциклопедистом козаччини», «Нестором» Запорозької Січі та неперевершеним збирачем пам'яток старовини.

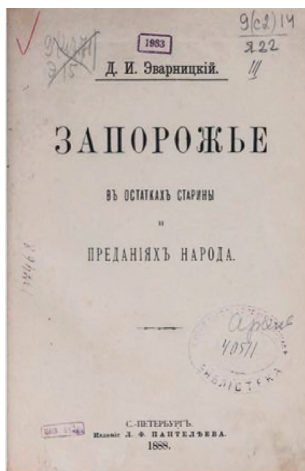
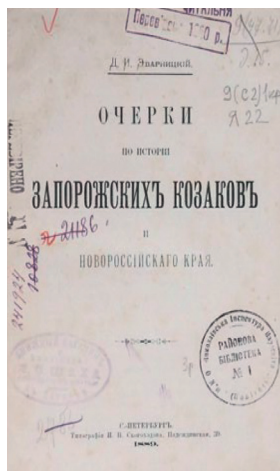
У фонді Музею книги Миколаївської УНБ зберігаються 5 примірників творів Д. Яворницького, що були надруковані в XIX – на поч. XX ст., за життя вченого, а також два подарункових видання, що є зразками сучасної поліграфії. Це книги з історії України.

Серед прижиттєвих видань привертає увагу видання «Источники для истории запорожских козаков», надруковане в 1908 році у м. Володимирі-Волинському. У книзі представлено 900 окремих документів, що були зібрані вченим із різних архівів протягом двадцяти років. Вони охоплюють період 1651–1788 рр. і є багатим матеріалом з історії козацтва.

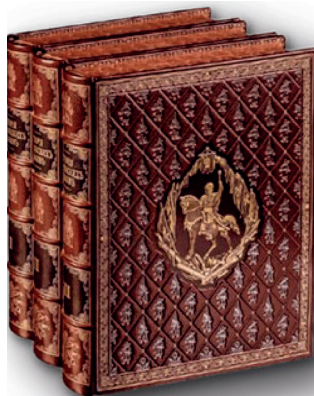
Становить інтерес тритомне видання «История запорожских козаков», що вийшло у 1892–1897 рр. у Санкт-Петербурзі. У фундаментальній праці зібрано найбільш повне дослідження історії запорозького козацтва. Автор використав документи, літописи і хроніки – козацькі та польські. Це детальна розповідь про історію Війська Запорозького від часу створення Січі до її знищення в 1775 р. Книга доповнена численними літографіями, гравюрами, картинами того часу, а також картами походів і замальовками. У виданні були вміщені документи з державних і приватних архівів Одеси, Києва, Катеринослава, Харкова. Гортаючи сторінки книги, читач занурюється в цінні джерела вітчизняної історії, культури, мови та традицій.

Зберігаємо у фонді також історико-топографічний нарис «Вольности запорожских козаков», надрукований у 1890 році в Санкт-Петербурзі. У цій праці вчений описував землі запорозьких козаків: кордони, річки, пороги, острови, броди, ліси тощо. Доповнюють видання дві мапи.

У видання «**Очерки по истории запорожских козаков**» (1889, Санкт-Петербург) увійшло 12 творів, що стосуються історії Запорозького краю. Частину нарисів було надруковано раніше у вигляді журнальних і газетних статей. У книзі дослідник описує одяг та озброєння козаків, процедуру обрання військових старшин, судові процеси, покарання тощо.

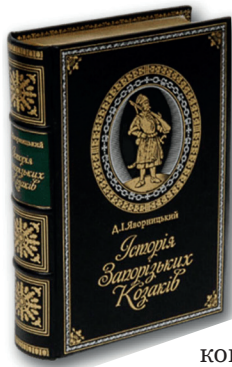
Цінним є двотомне видання «**Запорожье в остатках старины**», що вийшло в 1888 р. у Санкт-Петербурзі. Це детальне дослідження Запорозького краю та його унікальної історичної спадщини, яка переносить читачів у часи козацтва, розповідаючи про події, легенди та народні перекази, що уособлюють силу і велич українського народу.

Перевидання книги Д. І. Яворницького «**История запорожских козаков**» (2009) київського видавця Корбуша є зразком сучасного поліграфічного мистецтва. Палітурку виготовлено з французької шкіри «шагрень атлас» із комбінованим тисненням, корінець закруглений, зі вставками шкіри іншого кольору.

В усіх томах збережено первісний авторський правопис із характерними українізмами. Видання доповнено ілюстраціями: від

класичних творів Миколи Самокиша, Афанасія Сластьона і Сергія Васильківського – до робіт сучасної художниці Оксани Тернавської.

Не залишить байдужим справжнього поціновувача книжкового мистецтва стильно оформлене видання «Історія запорізьких козаків» видавництва О. М. Стебеляк, надруковане в 2018 році у Києві. Обкладинку виконано з натуральної шкіри з комбінованим тисненням на верхній кришці книжкового блока, корінець – закруглений, бинтовий, зі вставками шкіри іншого кольору. Обрізи прикрашені золотим тисненням.

Ознайомитися з представленими книжковими виданнями можна в Музеї книги бібліотеки, що був створений у 2020 році на базі відділу науково-дослідної роботи з рідкісними і цінними виданнями. Це єдиний в Миколаївській області Музей книги, що на професійному рівні комплектує колекції унікальних старовинних видань, займається їх дослідженням і популяризацією.

Академік Д. І. Яворницький залишив світові понад 200 праць про українську історію, що представляють науковий інтерес для сучасних дослідників.

Список використаних джерел

1. Наука України у світовому інформаційному просторі / НАН України ; редкол.: Я. С. Яцків та ін. Київ : Академперіодика, 2011. Вип. 4 : Вчені України – лауреати міжнародних премій і нагород / В. Абліцов. 190 с. : іл.
2. Портнов А. Історії істориків: обличчя й образи укр. історіографії ХХ ст. Київ : Критика, 2011. 237 с. : іл.
3. Світленко С. І. Дмитро Яворницький: вчений та педагог в українському інтелектуальному співтоваристві : монографія. Дніпропетровськ : Ліра, 2015. 312 с.
4. Шаповал І. М. В пошуках скарбів : док. оповідання. Київ : Дніпро, 1983. 327 с.
5. Дмитро Іванович Яворницький / АН УРСР ; вступ. ст. І. М. Гапусенка ; уклад. І. М. Гапусенко ; відп. ред. К. Г. Гуслистий. Київ : Наук. думка, 1969. 59 с.

Ніна ХІВРЕНКО,

бібліотекар Національної історичної
бібліотеки України.
Київ, Україна

**Українські літературні альманахи
та збірники ХІХ–ХХ ст.
(із колекцій Національної історичної
бібліотеки України)**

*Різні за змістом та художнім оформленням,
українські альманахи безперечно є книжковими пам'ятками
і дають багато матеріалу для дослідження української книги.
А. В. Бондарчук*

Середина ХІХ – початок ХХ століття – один із найцікавіших і найскладніших періодів в історії української культури. Літературний процес цього періоду науковці називають «літературою зламів». Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876) забороняли друк українською мовою художніх творів і текстів для нот, а також україномовні театральні вистави, концерти, викладання українською мовою у школах. Однак незважаючи на заборони, літературний рух в Україні ознаменувався появою низки високохудожніх творів. Значну роль у поширенні та популяризації прозових, поетичних, публіцистичних творів українських авторів цього періоду відіграли літературні альманахи та збірники. Ці популярні види видань мають довгу історію та багаті традиції. Перші згадки про альманахи сягають середньовіччя, в Україні вони стали популярними у ХVІІІ столітті. У другій половині ХІХ століття поряд із терміном «альманах» досить часто використовувалася назва «збірка». Літературні альманахи мають різну структуру, але зазвичай вони складаються з декількох розділів: поезія, художні твори, наукові статті та бібліографічні матеріали. Важливим джерелом вивчення цього виду друків є праця бібліографа І. З. Бойка «Українські літературні альманахи і збірники ХІХ – початку ХХ ст.» (1967). У покажчику подається зміст понад 200 збірників і альманахів, що виходили до 1917 року українською і російською мовами як в Україні, так і на москов-

ських теренах. До історії виникнення україномовних альманахів та кож неодноразово зверталися провідні вітчизняні літературознавці – М. С. Возняк, М. Й. Євшан, Л. В. Куценко, Л. Ю. Луців, І. В. Немченко, Н. М. Шумило, Т. І. Ткаченко.

Розглянемо десять рідкісних видань альманахів і збірників того періоду, серед яких унікальні примірники з автографами видатних українських діячів науки та культури, що зберігаються в колекціях Національної історичної бібліотеки України.

XIX століття

1. Молодик на 1843 год : укр. лит. сб. Ч. 1 / изд. И. Бецким. – Харьков : Унив. тип., 1843. – 348 с.

У чотирьох частинах альманаху друкувалися художні твори відомих українських письменників, історичні та літературні матеріали, переклади творів зарубіжних авторів. Високий фаховий рівень «Молодика» відзначає науковиця Т. І. Ткаченко: *«Українознавчі випуски альманаху стали прикладом української фахової періодики європейського рівня, засвідчивши самостійність і повноцінність національної культури»* [6, с. 25].

2. Хата, 1860 : [альманах]. – 1-ше вид. – Петербург : Друк. П. А. Куліша, 1860. – XXII, 215 с.

Літературний альманах, виданий двома випусками в 1860 році, містить твори Т. Г. Шевченка, оповідання Марка Вовчка і Ганни Барвінок, драму П. О. Куліша, добірку байок Є. П. Гребінки та твори інших українських письменників. Привертає увагу зворушлива передмова П. А. Куліша: *«Вмовчана правда краща від голосної брехні, хоть би нехай хто вигравав брехню на золотих гусях. Се дарма, панове браття, що ми вряди-годи появимо невеличку книжку, як отся “Хата”, аби була в ній щира правда народня. Аби ми своє діло щирим серцем зробили, а вже наше слово дасть плод свой во время свое»*.

3. Киевлянин, издаваемый Михаилом Максимовичем : [альманах]. Кн. 3. – Москва : Унив. тип., 1850. – 218 с.

«“Киевлянин” – найпомітніший серед альманахів, виданих М. Максимовичем. Це видання займає помітне місце в історії української видавничої справи, незважаючи на незначну кількість випусків (всього лише три)» [4, с. 23]. В НІБУ зберігаються два рідкісні примірники, які мають певні особливості – дарчі записи: перший – «Пармену Петровичу Пичугину в память от Максимовича»; дру-

гий — «Его Высокопреподобию Господину Наместнику Печерской Лавры отцу Иоанну, в знак истинного уважения и сердечной памяти от Михайла Максимовича. 6 генваря 1857. Михайлова Гора». Бібліографічний і книгознавчий опис цих примірників подано в друкованому каталозі «Видання з автографами українських діячів науки і культури» [3, с. 250].

4. Зоря галицкая яко альбум на год 1860 : [альманах] / [видав Б. А. Дідицький]. – Львов : Типом Ин-та Ставропигійського, 1860. – XXII, [2], 560 с.

Альманах, який за визначенням І. Я. Франка є «першим галицьким літературним альманахом великого масштабу», був підготовлений письменником та видавцем Б. А. Дідицьким і присвячений інтронізації митрополита Григорія Яхимовича. Має сім розділів: поезія, церковні та мирські історії, географічні та мовознавчі нариси, белетристика. Серед найбільш відомих авторів – М. С. Шашкевич, О. В. Духнович, Я. Ф. Головацький, І. Ф. Головацький, М. Л. Устиянович, І. М. Гушалевиц.

5. Галичанин : лит. сб., изд. Я. Ф. Головацким и Б. А. Дедицким. Кн. 1, вып. 1-4. – Львов : Тип. Ин-та Ставропигійського, 1863. – 694 с.

Вагоме місце у чотирьох випусках збірника посідають наукові та науково-популярні праці історичної тематики, географічно-краєзнавчі матеріали, художні твори. У другому випуску надруковано працю Я. Ф. Головацького «Библиография Галицко-русская с 1772–1848 года», в якій подано опис 127 книг і брошур. На титульній сторінці примірника із фонду НІБУ зберігся власницький запис видатного історика В. Б. Антоновича. Пізніше книга зберігалася в бібліотеці відомого українського мовознавця Є. К. Тимченка, про що свідчить шрифтовий екслібрис «Бібліотека Євгена Тимченка». Нарис про книжкові раритети з книгозбірні Тимченка, виявлені у фонді НІБУ, представлено на сторінках книгознавчого проекту «Неповторні риси книг» і в однойменному електронному виданні.

https://nibu.kyiv.ua/projects/nepovtorni_rysi_knig/z_osob_bibl_Tymchenka/

<https://omeka.nibu.kyiv.ua/modules/UniversalViewer/asset/vendor/uv2/app.html?isHomeDomain=true&isOnlyInstance=true&manifestUri=https%3A%2F%2Fomek>

6. Рада : укр. альм. на 1883 рок. Ч. 1 / вид. М. Старицького. – Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицького, 1883. – 470 с.

У двох випусках альманаху (1883, 1884) надруковано віршові та прозові твори українських письменників XIX століття, «Бібліографічний покажчик нової української літератури (1798–1883)» М. Ф. Комарова та два додатки: «Найголовніші спільні писання про українську мову, літературу і про українське питання» і «Якого року скільки книжок було надруковано (окрім того, що було в збірниках та журналах)».

XX століття

7. Вік (1798–1898). Т. 1. Українська поезія від Котляревського до останніх часів. – 2-ге вид. зі споминами й додатками. – Київ : Друк. П. Барського, 1902. – 494, XI с. : іл.

Тритомна антологія нової української літератури «Вік», присвячена 100-річчю виходу поеми І. П. Котляревського «Енеїда», належить до категорії книжкових пам'яток і є зразком якісної змістовної української книги. Видання вирізняється вишуканим зовнішнім виглядом, майстерним підбором ілюстрацій.

8. Акорди : антол. укр. лірики від смерті Шевченка / І. Франко. – Львів : Наклад Укр.-рус. вид. спілки, 1903. – 316 с. : іл.

Збірка, укладачем якої є І. Я. Франко, містить кращі зразки поезій 88 поетів Східної України, Галичини й Буковини. Її художнє оформлення має особливу мистецьку цінність: форзаці й заставки з рослинними мотивами, віньєтки та кінцівки з мініатюрними краєвидами, побутовими сценами, орнаментами. Твори письменників ілюстровані роботами видатного українського живописця Ю. І. Панькевича, рідкісними світлинами. Книгознавець Б. З. Якимович характеризує це видання як «шедевр українського книговидання XX ст.» та «книжку, що випередила свій час».

9. Дубове листя : альм. на згадку про П. О. Кулиша / упоряд.: М. Чернявський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко. – Київ : Друк. П. Барського, 1903. – 276 с.

Альманах, присвячений вшануванню пам'яті П. О. Кулиша, представляє різні жанри його літературної творчості: оповідання, поезії, переспіви, ноти, бібліографічний покажчик творів П. О. Кулиша, укладений краєзнавцем А. М. Баликою. Видання прикрашають чотири портрети письменника, ілюстрації відомого українського художника-графіка А. А. Ждахи, світлини Кулишевої хати на хуторі Мотронівка (тепер у складі с. Оленівки, Ніжинського району, Чер-

нігівської області). В НІБУ зберігаються два примірники альманаху, кожен з яких має свої особливості: перший містить інскрипт українського поета, педагога і громадського діяча М. Ф. Чернявського: «Шановному І. В. Тарасенку на спомин від М. Чернявського. 1903.VI.20» та власницький запис «З книгозбірні І. Тарасенка»; другий – шрифтовий екслібрис «Библиотека С. Л. Дроздова» [3, с. 355, 358–359].

10. На вічну пам'ять Котляревському : літ. зб. – Київ : Друк. Петра Барського, 1904. – 510, X с. : портр.

Збірник, надрукований у 1904 році видавництвом «Вік» з нагоди відкриття в Полтаві пам'ятника І. П. Котляревському, містить твори найвідоміших українських письменників XIX століття та «Бібліографічний покажчик видань Котляревського, творів та писань про його», складений М. Ф. Комаровим. Видання ілюстровано роботами відомих українських живописців: О. Г. Сластіона (портрет І. П. Котляревського), В. О. Корнієнка (ілюстрації до поеми «Енеїда»), Л. В. Позена. Обкладинку оформив відомий художник і графік Ф. С. Красицький.

Список використаних джерел

1. Бойко І. З. Українські літературні альманахи і збірники XIX – початку XX ст. : бібліогр. покажч. / АН УРСР, Центр. наук. б-ка ; відп. ред. О. І. Дей. Київ : Наук. думка, 1967. 369, [2] с.
2. Бондарчук А. В. Українські альманахи XIX ст. в колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як книжкові пам'ятки. URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/260>
3. Видання з автографами українських діячів науки і культури : кат. колекції Національної історичної бібліотеки України. Вип. 1 / уклад. Н. О. Горська. Київ : Вид. дім «Вініченко», 2018. 416 с.
4. Волкотруб Л. М. Видавнича діяльність М. Максимовича. *Сторінки історії* : зб. наук. праць. 2009. Вип. 28. С. 20–27.
5. Тимошик М. Альманахова література Буковини тоталітарної доби (40–60-ті роки XX ст.): організація, редакційна політика, проблематика. URL: <https://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads>
6. Ткаченко Т. І. Українські альманахи першої половини XIX століття : посібник. Київ : КиМУ, 2011. 433 с. : 8 л. іл.

Галина НЕЛИПА,

головний бібліотекар відділу рідкісних і цінних книг
Національної бібліотеки України
імені Ярослава Мудрого.
м. Київ, Україна

**Українські літератори та книгознавці
як перекладачі шедеврів світової класики у фонді
рідкісних і цінних книг Національної бібліотеки
України імені Ярослава Мудрого**

Порозуміння між різними народами завжди було нагальною потребою. Переклад усного мовлення або письмового тексту з однієї мови на іншу – це справжнє мистецтво. Професійні перекладачі забезпечують взаєморозуміння між країнами, підтримують гармонію спілкування і цілісність світосприйняття нашої цивілізації. В Україні з 1999 р. діє Всеукраїнська громадська організація «Асоціація перекладачів України».

Українська школа художнього перекладу почала формуватися давно, коли активізувалися культурні та духовні зв'язки українців з іншими народами, передусім за часів поширення християнства. Для історії України це був надзвичайно важливий чинник розвитку, умова долучення її до загальноєвропейського культурного процесу. У давні часи ченці Києво-Печерської лаври перекладали богослужбову літературу візантійського та західного походження. Найвизначнішим перекладом Святого Письма українською мовою стало Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). У XVIII ст. особливого значення набувають переклади й переспіви Г. Сковороди творів Овідія та Горація. Одним із перших українських письменників, який переклав свої твори іншими мовами, став Гр. Квітка-Основ'яненко.

Деякі з українських поетів і письменників, літературознавців і книгознавців були водночас перекладачами. Їхні високохудожні переклади не лише дали можливість широкому загалу ознайомитися з шедеврами світової класики, а й збагатили вітчизняну літературу.

Ганебний Валуєвський циркуляр (1863) Російської імперії обмежив друкування творів українською мовою, значно погіршив умови для розвитку художнього перекладу. Він втратив чинність після оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., тоді ж почалася «друга хвиля» перекладацької діяльності вітчизняних майстрів пера.

Виникнення нової української літератури вплинуло на подальший розвиток художнього перекладу. Переклади зарубіжної класики у першій половині ХХ ст. відіграли важливу роль у формуванні української літературної мови, а також у збагаченні культурного простору України. Короткий період «українізації» в УРСР у 20–30-х роках сприяв розвитку української культури, зокрема перекладу. У той час українські перекладачі знайомили читачів з творами видатних європейських і американських авторів. Не завжди перекладацьку діяльність здійснювали суто професіонали: переклади часто виконувалися поетами й письменниками, серед яких чимало славетних імен. Вони вкладали в текст всю свою художню майстерність. Тим самим формувалася універсальний літературний простір, де українська – мова не лише оригінальної, а й перекладної літератури.

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) був письменником, публіцистом, етнографом, істориком, літературним критиком. Крім того, він відомий як талановитий перекладач, якому належить значний внесок в українську літературу. Він перекладав твори В. Шекспіра, Дж. Байрона, Й. В. Гете, Ф. Шиллера, разом з Ів. Нечуєм-Левицьким та Ів. Пулюєм завершив перший повний український переклад Біблії. Творчо опрацьовуючи твори світової літературної еліти, П. Куліш часто використовував художні форми, які були традиційними для європейської літератури, але новаторськими для української. П. Куліш є однією з ключових постатей українського національного відродження ХІХ–ХХ століть. Його перекладацьку манеру взяли за зразок і майстерно продовжили українські «неокласики» вже у ХХ столітті.

Іван Якович Франко (1856–1916), поет, прозаїк і драматург, перекладач і літературний критик, історик і теоретик літератури, театру, мистецтва; публіцист, філософ, фольклорист, мовознавець, етнограф та економіст, уславився як автор майже шести тисяч літературних, публіцистичних і наукових творів; він робив переклади з 14 мов, у тому числі східних. Незважаючи на те, що англійську мову Ів. Франко вивчив доволі пізно, він протягом усього творчого

шляху неодноразово повертався до питання про необхідність видання творів В. Шекспіра українською мовою. Він переклав кілька сонетів В. Шекспіра, п'єсу «Венеціанський купець», уривки з «Бурі» і «Короля Ліра». Найвагомішою працею Ів. Франка як перекладача є «Фауст» Й. В. Гете.

Борис Дмитрович Грінченко (1863–1910) увійшов в історію, культуру, літературу України як оборонець її надбань, інтересів, європейської перспективи розвитку. Це був великий просвітитель українського народу: педагог, письменник, перекладач, літературознавець, учений, мовознавець, етнограф, лексикограф. Б. Грінченко був відомим перекладачем, який звертався до творів європейських письменників, перекладаючи їхні твори українською мовою. Серед найвідоміших авторів, чиї твори Б. Грінченко перекладав, Йоганн Вольфганг Гете, Генріх Гейне, Віктор Гюго, Фрідріх Шиллер. Своїми перекладами він відкривав українському читачеві світ європейської літератури. Водночас ці переклади були частиною його праці з утвердження української мови та культури, збагачення вітчизняної літератури.

Марія Миколаївна Грінченко-Загірня (1863–1928), письменниця, поетеса і педагог, разом з чоловіком або одноосібно переклала п'єсу Г. Ібсена, два томи «Казок Андерсенових», «Дядькову Томову хату» Г. Бічер-Стоу, твори К. Гольдоні, А. Доде. Її переклади відзначаються високою художністю, чудовою літературною мовою.

Поета **Миколу Костьовича Зерова (1890–1937)** називають патроном українського перекладу. Він перекладав з білоруської, польської, російської, італійської та французької мов, але найбільше – з латини: Горація, Вергілія, Лукреція, Овідія, Каттула, Ювенала, Намаціана. У 1918 р. він надрукував свій перший переклад – «Четверту еклогу» Вергілія. У житті й творчій долі М. Зерова 1920-й рік став знаменним: він одружився із Софією Лободою, того ж року були опубліковані його книги «Антологія римської поезії» і «Нова українська поезія». М. Зеров вважається майстром сонету – переклав чимало сонетів зарубіжних поетів. У його доробку є переклади Шарля Бодлера, Франческо Петрарки, П'єра де Ронсара, Жоашена дю Белле, Жозе-Марія де Ередія й Адама Міцкевича.

Окреме місце у творчості М. Зерова посідають переклади слов'янської літератури – з польської, російської та білоруської мов. Особливе місце належить перекладу польської трагедії «Мазепа» Юліуша Словацького, призначеної для театру. Найбільшою пере-

кладацькою працею М. Зерова називають повний варіант «Енеїди» Вергілія, доля якого, на жаль, залишилася невідомою.

Дмитро Юрійович Загул (1890–1944) – поет-символіст, літературознавець, критик, публіцист, перекладач, педагог, громадський діяч. Як і багато зі згаданих тут особистостей, – жертва сталінського терору. Автор талановитих віршів, він відомий і численними перекладами творів західноєвропейських авторів. У цій царині працював багато й плідно: практично завершив переклад усієї поетичної спадщини Г. Гейне українською мовою; йому ж належить і незрівнянний переклад «Фауста» Й. В. Гете.

Валер'ян Петрович Підмогильний (1901–1937) – один із найвидатніших прозаїків «Розстріляного Відродження», перекладач і філолог, автор роману «Місто», визначеного як перший український урбаністичний роман. Він вважається майстром психологічної прози, бо аналіз людської психіки був його головним художнім завданням. Водночас Підмогильний – суворий аналітик своєї доби: за його творами легко уявити далекі від нас теперішні 20-ті роки ХХ ст., бо він умів відтворити свій час з блискучою й неперевершеною правдивістю. Разом з тим Валер'ян Підмогильний – один із найвідоміших українських перекладачів французької літератури. Він мав хист і до гуманітарних, і до технічних наук, самостійно вивчив французьку, а потім і англійську мови. Був організатором, редактором і перекладачем багатотомних видань Гі де Мопассана (10 томів), Оноре де Бальзака (із запланованого багатотомного видання встиг вийти лише перший том у 1934 р.) та Анатолія Франса (25 томів). За своєю стилістичною адекватністю та мовною віртуозністю його переклади творів Анатолія Франса, Оноре де Бальзака, Гі де Мопассана, Стендаля, Гельвеція, Вольтера, Дідро, Альфонса Доде, Проспера Меріме, Гюстава Флобера, Віктора Гюго, Жоржа Дюамеля вважаються неперевершеними й нині; охоче перевидаються багатьма українськими видавництвами.

Максим Тадейович Рильський (1895–1964), поет, перекладач, публіцист, громадський діяч, мовознавець, літературознавець, академік АН УРСР, славетний насамперед своїми власними віршами. Однак починаючи з 20-х років минулого століття вийшло кілька видань його поетичних перекладів, зокрема поема Адама Міцкевича «Пан Тадеуш» (1927). У списку перекладів Максима Рильського понад 50 книжок, що охоплюють близько 30 літератур і понад 20 авторів. Як перекладач він об'єднав український досвід і багатовікові європейські традиції перекладу. Він дотримувався думки, що пере-

клад – це співтворчість автора оригінального твору та перекладача, який, передаючи особливості стилю іноземного автора, не повинен губити власну індивідуальність.

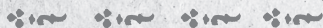
У фонді відділу рідкісних і цінних книг Національної бібліотеки імені Ярослава Мудрого досить широко представлені переклади згаданих вище видатних представників національного культурного простору.

Список використаних джерел

1. Коломієць Л. В. Український художній переклад та перекладачі 1920–30 х років : матеріали до курсу «Історія перекладу» : навч. посіб. / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ : ВПЦ «Київ. ун-т», 2013. 559 с. : іл.
2. Наука своєю мовою – нездоланна твердиня : зб. матеріалів відкр. Пулюївських читань / М-во освіти і науки України, Нац. ун-т «Львів. політехніка». Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2019. 215 с. : іл., портр.
3. Прокопчук Ю. П. Дмитро Загул – літературознавець і перекладач. Чернівці : Букрек, 2020. 230 с.
4. Стріха М. В. Український переклад і перекладачі: між літературою і націєтворенням. Київ : Дух і літера, 2020. 519 с.
5. Стріха М. В. Український художній переклад: між літературою і націєтворенням. Київ : Факт : Наш час, 2006. 342 с. (Висока полиця).
6. Хоптяр А. О. Перекладацька діяльність Бориса Грінченка та її роль в українському літературному процесі кінця XIX – початку XX ст. / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. Кам'янець Подільський : Зволейко Д. Г., 2017. 270, [5] с. : іл.
7. Ярема Кравець : біобібліогр. покажч. / М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Наук. б-ка ; [уклад.: У. Романюк, І. Дарчук ; авт. передм. О. Кравець]. Львів : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2021. 262, [3] с., [7] арк. іл., портр. (Українська біобібліографія. Нова серія. Біобібліографія вчених університету ; число 35).

СЕКЦІЯ 3

**КНИЖКОВА КУЛЬТУРА
І ВИДАВНИЧІ ТРАДИЦІЇ: КОЛЕКЦІЇ,
ПЕРСОНАЛІЇ, ДОСЛІДНИКИ
ТА ЦИФРОВА ВІЗУАЛІЗАЦІЯ**

Лідія ПОПЕРЕЧНА,

головний бібліотекар
сектору енциклопедичних досліджень
науково-дослідного відділу Національної бібліотеки
України імені Ярослава Мудрого.
Київ, Україна

**Бібліографування друків для дітей
в епістолярному діалозі Ярослава Стешенка
з Костянтиною Малицькою**

Видання дитячих книжок і часописів є невід'ємним складником української культури, а їх бібліографування та репрезентація – важливий чинник збереження національної спадщини. Попри численні спроби налагодити бібліографічну реєстрацію українського друку для дітей, повного реєстру цих видань досі не створено і бібліографія дитячої літератури залишається одним із найменш досліджених напрямів українського бібліографознавства.

Перші інституційні наміри щодо створення такого реєстру припадають на міжвоєнний період, коли українська культурна спільнота переживала інтенсивне книговидавниче й бібліографічне піднесення. Саме тоді в Києві та Львові формувалися наукові осередки, що працювали над розвитком книгознавства, і завдяки співпраці наддніпрянських та галицьких учених воно поступово досягало європейського рівня. Одним із яскравих проявів цієї співпраці є епістолярний діалог київського книгознавця й бібліографа Ярослава Стешенка з галицькою літераторкою й педагогом Костянтиною Малицькою. Цей факт, донедавна невідомий широкій науковій спільноті, засвідчує зародження ідеї національного репертуару українського дитячого друку, напрацювання його методологічних засад. Уперше увагу до цього листування привернула дослідниця Андріана Бойко (2012) [1], проте, з огляду на педагогічну спрямованість її дослідження, бібліографічний аспект взаємодії Малицької та Стешенка залишився поза фокусом бібліотекознавчих студій. Нагода звернутися до цього важливого епізоду

в історії бібліографії випала вдруге – поява видання «Ярослав Стещенко. Епістолярний монолог» (упорядник Є. Пшеничний, 2020) [9] активізувала науковий інтерес до постаті молодого бібліографа та його інтелектуальних контактів, зокрема з К. Малицькою. Життєписи цих діячів, позначені талантом, жертівністю та трагічними обставинами епохи, нині гідно представлені в Українській бібліотечній енциклопедії [3,7].

Листування К. Малицької з Я. Стещенко охоплює період з 22 лютого 1928 по 2 липня 1929 року. Наразі відомо про 11 листів Я. Стещенко [1]; відповіді Малицької, на жаль, не збереглися. У статті розглянуто передумови виникнення цього діалогу, його зміст і значення для історії української бібліографії.

1920-ті роки позначені як доба розвою Українського наукового інституту книгознавства (УНІК) – однієї з головних інституцій, що формували наукову думку про книгу. УНІК, за визначенням бібліофіла Є. Пшеничного, став «криницею для спраглих до знань з історії української книги... прихистком для тих небагатих інтелектуалів, які не побоялися в тодішнє “врем’я люто і плача достойно” згуртуватися навколо благородної ідеї служіння Україні» [9, с. 25]. Саме тут працював у 1923–1928 роках молодий та надзвичайно обдарований Я. Стещенко – нащадок відомої родини Старицьких-Лисенків-Стещенко. Його коротке життя обірвалося трагічно в колимському концтаборі, куди його заслали за проукраїнські переконання.

Сенсом життя Ярослава була бібліографія. Попри свій молодий вік, він поставив перед собою завдання, які, за словами Н. Стрішенець, «були фундаментальними для бібліографів не лише того часу. Вони актуальні до сьогодні...» [8, с. 251]. Однією з його мрій було створення національного репертуару українського друку. Цей намір, до втілення якого натхненний бібліограф доклав чималих зусиль, так і не став реальністю. Підготовлені ним ґрунтовні праці не були опубліковані, доля більшості з них невідома: «всю мерзенність епохи» Ярославу довелося відчувати на собі [9, с. 9].

У рамках роботи над національним репертуаром Стещенко задумав створити збірник «Українська дитяча книга», що мав охопити історію, мистецтво й бібліографію дитячих видань. До реалізації цього задуму Я. Стещенко залучив київських діячів: історика-книгознавця О. Левицького, фахівця в галузі дитячої книжки й організації дитячого читання, директора Центральної державної бібліотеки для дітей та юнацтва м. Києва Г. Марголіну та художника-графіка А. Середу. Для бібліографічної репрезентації західноукраїнського

й зарубіжного друку запросив львів'янку К. Малицьку. Вибір був не випадковим. К. Малицька – письменниця, авторка творів для дітей, педагог, активна діячка УПТ «Рідна школа», редакторка дитячого часопису «Дзвінок», авторка критичних і бібліографічних статей – була одним із найавторитетніших знавців дитячої літератури Галичини. Її програмна стаття «Видавництва для дітей і молодіжі» (1909) [5], за визначенням ідеолога нової української літератури для дітей Б. Гошовського, була першою спробою скласти огляд української дитячої літератури в контексті світової й пропонувала широкі начерки її розвитку: «І дарма, що спроба ця скромна, принагідна, все ж вона започатковує дослідження нашої дитячої літератури і як така заслуговує на окрему увагу» [2, с. 128]. Свою фаховість К. Малицька продемонструвала в публікації «Книжка в діточому світі» (1925), що мала ознаки бібліографічного огляду видань української та зарубіжної літератури, призначеної дітям.

На початку 1928 року К. Малицька отримала листа від О. Левицького (УНІК), який просив підготувати короткий огляд дитячих книжок Галичини та Буковини після 1909 року. Невдовзі до неї звернувся і Я. Стещенко – вже з конкретним проханням скласти бібліографію галицького й буковинського дитячого друку «за весь час його існування». А вже в березні Стещенко писав І. Кревецькому: «Малицька погодилася спільно зі мною скласти бібліографію української дитячої книги» [9, с. 218]. Так розпочався професійний діалог двох бібліографів-ентузіастів, який тривав майже два роки і заклав підґрунтя найповнішої на той час концепції бібліографії українського дитячого друку.

Обираючи за мету зберегти для історії надбаня всього українського письменства, Я. Стещенко мислив глобально: «Бібліографія має охопити весь дитячий друк українською мовою... Це є бібліографія реєстраційно-історична...» [1, дод. 8]. Він планував задокументувати весь друк дитячих видань з радянської України, Галичини, Буковини, Підкарпаття, Європи та Америки. Окрім бібліографічної інформації збірник мав містити історичний огляд розвитку дитячої літератури, а також розділ про тогочасний стан українського дитячого книговидавництва.

При обговоренні методології формування реєстру дитячих друку важливим було питання критеріїв їх відбору. У листі від 8 березня 1928 р., відповідаючи на поставлені Малицькою запитання, Стещенко формулює програму роботи й окреслює чіткі межі: реєстр має охоплювати видання, безпосередньо адресовані дітям, крім на-

вчальної та придатної для дитячого читання «дорослої» літератури; об'єктом бібліографування мають стати книжки, ноти, календарі, періодика, публікації дитячих відділів у виданнях для дорослих – всі без винятку видання для дітей, навіть ті, що були заборонені чи переслідувані, задля того, аби повно й об'єктивно відтворити картину українського дитячого друку, показати еволюцію дитячої книжки – від першої спроби до новітніх часів.

У поміч К. Малицькій Я. Стещенко надсилає інструкцію з книгоопису – «Правила карткографії» Ю. Ковалевського, радить послуговуватися ними при складанні бібліографічних описів. Водночас, з огляду на специфічні особливості дитячих видань він чітко окреслює правила їх описування за принципом *de visu*; прописує послідовність надання бібліографічних відомостей і докладно зупиняється на окремих деталях; підкреслює вимогу фіксувати псевдоніми, імена ілюстраторів та оздоблювачів видання, розписувати зміст часописів і наповнення серій, подавати всі відомості за правописом оригіналу. Бібліограф інформує про намір групувати записи в хронологічному порядку, а для зручності користування вмістити чотири допоміжні покажчики – систематичний, авторський (авторів, перекладачів, редакторів), художників, видавництва і серій. Цінуючи досвід і міркування Малицької, звертається до неї за порадою: «Дуже хотів би почути Ваші зауваження щодо накресленого мною плану цієї роботи». Це поживає дискусію, у Стещенко виринають нові ідеї – він просить Костянтину Іванівну «...додатково скласти реєстр літератури про дитячу книгу (бібліографія бібліографії дитячої книжки – реєстраційної, рекомендаційної та комерційної; дитячі бібліотеки, видавництва для дітей, автори дитячої книги, психологія дитячого читання, мистецький бік дитячих видань і т. п.), що з'явилася поза межами Наддніпрянської України».

Багато уваги бібліографи приділяють описуванню дитячих часописів, усвідомлюючи, що реєстрація й розкриття змісту дитячої періодики «для такої спеціальної бібліографії дуже важлива річ». Малицька готує покажчик змісту часопису «Дзвінок», який свого часу редагувала.

На початку серпня 1928 року Стещенко отримав від Малицької перші рукописи галицької бібліографії. Втішений цим здобутком, учений вдається до його прискіпливого аналізу, вносить корективи в роботу й відповідає колезі розлогим листом, окреслюючи нові завдання: підготувати реєстри буковинського й закарпатського друку, взявши до уваги бібліографію Підкарпатської України за 1916–

1926 роки, яку уклав А. Животко; повідомляє, що отримати бібліографію закордонних видань сподівається від С. Сірополка. Стешенко вмовляє Малицьку зробити короткий історичний огляд розвитку дитячого друку в Західній Україні, вважаючи, що саме вона зможе якнайкраще виконати цю роботу: «Я переконаний, що крім Вас, ніхто не зможе подати пристойного огляду історії галицької укр. дитячої книги... Ви є одинокий знавець цієї справи на Західній Україні». Утім, через негаразди зі здоров'ям Малицька була змушена відмовити. Стешенко був у розпачі – робота не завершена, але покластися було ні на кого: «Я не сподівався, що так інертно поставляться наші культурні робітники до такої... надзвичайно важливої справи, як вивчення українського дитячого друку». Попри це, співпраця тривала, і вже у квітні 1929-го Я. Стешенко констатує: «...zareєстровано переважну більшість українського дитячого друку», а завершення роботи мають здійснити майбутні покоління бібліографів.

З листування довідуємося, що К. Малицька не лише уклала реєстр дитячого друку, а й була посередником між львівськими видавничими інституціями й київськими бібліологами та бібліотеками. Вона надсилала Стешенку потрібні йому книжки і часописи, книговидавничі каталоги; сприяла збиранню видань для виставки українського дитячого друку 1917–1928 років, яку готувала Центральна державна бібліотека для дітей та юнацтва в Києві.

Епістолярний діалог Я. Стешенка й К. Малицької – це не лише наукова комунікація, а й взірць високої культури фахового спілкування, взаємної поваги та інтелектуальної співпраці у справі вивчення «занедбаной у нас дитячої книги». Звертаючись до своєї старшої колеги, Ярослав підкреслює: «Ви власне єдина людина, що зрозуміла велику вагу цієї справи та допомогла мені так багато в її зреалізуванні», цінує її «колосальну роботу» та виняткову компетентність.

Попри надзусилля Я. Стешенка та величезну «жертвну і безцінну» роботу К. Малицької, їхній омріяній праці судилася доля «нещасливої бібліографії» – вона так і не вийшла друком. У 1946–1947 роках, уже на схилі літ, працюючи бібліографом у Львівській філії Бібліотеки АН УРСР (нині ЛННБ імені В. Стефаника), К. Малицька продовжила розпочате: створила картотеку українського дитячого друку від найдавніших часів до 1946 року (майже 3 тис. карток) і покажчик художників-ілюстраторів, мріяла «зладити реєстр письменників і перекладачів для дітей і юнацтва». Однак і ці її напруження не збереглися, їхня доля невідома [4, с. 88].

Незважаючи на те, що спроби створити репертуар українського дитячого друку виявилися невдалими, розглянутий епістолярій – цінне першоджерело історії української бібліографії. У ньому – методологічні засади, професійні стандарти та гуманістична місія бібліографів 1920-х років. Повернення цього спадку в науковий обіг дає змогу глибше усвідомити внесок Я. Стешенка і К. Малицької в розвиток українського книгознавства та бібліографії дитячої літератури. Їхня спільна подвижницька праця – хоча й втрачена – є важливим моральним і професійним дороговказом для сучасних бібліографів і вагомим стимулом до створення національного репертуару українського дитячого друку.

Список використаних джерел

1. Бойко А. Т. Педагогічні погляди та освітня діяльність Костянтини Малицької (1872–1947) : дис. ...канд. пед. наук : 13.00.01. Тернопіль, 2012. 235 с. Додаток В. 8. Листи до К. Малицької від Я. Стешенка.
2. Гошовський Б. Українська дитяча література: спроба огляду і проблематика. *Ми і наші діти. Дитяча література, мистецтво, виховання*. Торонто; Нью-Йорк, 1965. Зб. 1. С. 128.
3. Ковальчук Г. І. Стешенко Ярослав Іванович. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://surl.li/ikcqxv>
4. Кострова М. Костянтина Малицька у видавничому русі Львова кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника*. 2006. Вип. 14. С. 75–89.
5. Малицька К. Видавництва для дітей і молодіжі. *Пропам'ятна книга. Перший український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством «Просвіта» в сорокалітє заснованя у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року*. Львів, 1910. С. 126–151.
6. Малицька К. Книжка в диточому світі. *Бібліотечний порадник*. 1925. Рік 1, ч. 2. С. 36–40; Рік 1, ч. 3. С. 67–69; Рік 1, ч. 4. С. 97–106.
7. Поперечна Л. А. Малицька Костянтина Іванівна. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://surl.li/qzyuvo>
8. Стрішенець Н. Ярослав Стешенко: бібліограф із родини Старицьких-Лисенків-Стешенків. *Інформаційне, інтелектуальне та духовне життя суспільства крізь призму біографічних досліджень діячів бібліотечної, книжкової та видавничої справи* : матеріали ІV Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Ужгород, 15–16 листоп. 2022 р.). Ужгород, 2022. С. 260–263.
9. Ярослав Стешенко: епістолярний монолог. Дрогобич, 2020. 440 с.

Євгеній ГОДОВАНИЙ,

кандидат історичних наук,
незалежний дослідник.

с. Крижопіль, Вінницька обл., Україна,

Олег ДЬОМІН,

доктор історичних наук, професор,
головний бібліотекар науково-методичного відділу
Одеської національної наукової бібліотеки.

м. Одеса, Україна

**Особиста бібліотека Д. К. Заболотного
(за фондами музею-садиби Д. К. Заболотного)**

Ім'я видатного українського епідеміолога академіка Данила Кириловича Заболотного (1866–1929) широко відоме не тільки на Батьківщині, але й у світовій науці. Його теоретичні й практичні роботи слугували дороговказом ученим і практикуючим медикам, а життя, аж до самопожертви, стало прикладом відданості науці. Та разом із тим, значення його діяльності є значно ширшим – вона спрямовувалася до всього світового загалу людей, бо в центрі світосприйняття Д. К. Заболотного завжди, починаючи з юнацьких студентських років, стояла людина.

Особа науковця знайшла відображення в десятках публікацій про його життя та діяльність. Тільки за дванадцять років (1976–1987) бібліографи нарахували тридцять таких позицій [3, с. 39–42]. Проте, незважаючи на широкий огляд життєвого шляху вченого, все ще залишаються певні питання, які потребують подальшого розгляду. Так, у переважаючій частині численної літератури про Д. К. Заболотного, як правило, згадується про меморіальний музей-садибу Д. К. Заболотного в с. Заболотне, Крижопільської громади, Вінницької області (раніше с. Чоботарка, Ольгопільського повіту, Подільської губернії), а також про наявність в ньому особистої бібліотеки академіка. Але окрім загальної оцінки книжок, як скажімо, зауваження одного з авторів, що «У шафах один до одного тиснуться і “книжки-копійки”, і розкішні видання на кшталт гоголівських “Мертвих душ”» [4,

с. 276], бібліотека спеціально не вивчалася науковцями. Таким чином, існує необхідність дослідження її щодо комплексу питань безпосередньо історичного та бібліотечного спрямування.

Запропонований текст подає попередні зауваження щодо історії бібліотеки музею та перспективи її вивчення. Сучасний стан музею і бібліотеки багато в чому обумовлений переданням музею в 1985 р. до складу Інституту мікробіології та вірусології Національної академії наук України. Це сприяло поліпшенню матеріального стану музею, а також його входженню до українського наукового простору [1; 6].

Одним із найперших завдань дослідження цієї бібліотеки є визначення часу її створення та шляхів комплектування. Це вимагає не тільки нових архівних розшуків, але й встановлення її повного складу з урахуванням можливих втрат, скажімо, в роки Другої світової війни. Визначаючи її кількість, необхідно брати до уваги й питання про включення до бібліотеки документальних матеріалів архівного характеру. Особливу зацікавленість викликають збережені Д. К. Заболотним конспекти студентських лекцій часів його навчання в Новоросійському університеті (Одеса). Вони містять надзвичайно інформативні матеріали щодо історії духовного зростання молодого Данила Заболотного і потребують спеціального вивчення. Так само подальшого дослідження потребують численні маргіналії на сторінках книжок – вони різноманітні за формою, характером та мотивами їх появи. Це насамперед сліди авторського читання тексту: підкреслювання олівцями різного кольору один чи два рази, маркування літерами, примітки побутового характеру тощо.

Іншим типом маргіналій виступають дарчі автографи, які представлені двома варіантами: перший – у книжках, подарованих власнику бібліотеки, другий – на книжках самого Д. К. Заболотного. Останні, внаслідок невідомих причин, про які можливо тільки догадуватися, не були вручені чи передані адресатам і залишились у автора.

Трапляються й приписки до тексту побутового характеру. Одним із найбільш інформативних за змістом і можливістю історичного наповнення подій життя Д. К. Заболотного є запис, де йдеться про кошти за дорогу, костюм та капелюх у книзі А. Кауфмана «Теорія та методи статистики», виданої в 1912 році [2]. Є велика спокуса прив'язати і книжку, і запис до поїздки Д. К. Заболотного того року до Франції, де якраз відбувалася міжнародна наукова конференція, присвячена таким хворобам, як чума, холера та жовта лихоманка,

в якій Д. К. Заболотний брав участь. Проте дорожня сума вказує на інший маршрут. І дійсно, тільки в 1912 р. він багато їздив по країні у зв'язку з чумою. Але запис міг бути зроблений і пізніше – отож потрібні додаткові розшуки, щоб з'ясувати обставини його появи.

Складним є питання про час створення бібліотеки. Зважаючи на дати видання книжок (основний їх масив припадає на останню чверть XIX – першу чверть XX ст.), можна припустити декілька варіантів її формування. Звернемо увагу лише на ті, що виникають відразу. Перший варіант – як наслідок переїздів родини Заболотних і супутніх з цим складнощів формування великої бібліотеки, починаючи з кінця XIX ст. Другий варіант пов'язаний із революційними та післяреволюційними подіями. Відомо, що в ті складні часи люди масово розпродавали книжки. І ось тоді він міг зібрати цілу бібліотеку дореволюційних видань. Проте цей шлях комплектування бібліотеки потребує додаткових аргументів. Третій варіант передбачає, що Д. К. Заболотний почав збирати і накопичувати книжки, починаючи зі студентських років, деякі з них перевіз до рідної хати в 1920-ті роки. На період навчання вказують збережені рукописи університетських лекцій. Як це трапляється і в сьогоденні, такі матеріали накопичуються у батьків і залишаються там на довгі роки. Крім того відомо, що науковець працював у Чоботарці над рукописами деяких своїх робіт, різних за обсягом і змістом, що потребувало наявності певних джерел та допоміжної літератури. Зважаючи на те, що знайти їх на місці у селі в той час і в тих умовах було практично неможливо, вони мали знаходитись у нього під рукою, в родинному будинку.

Отож, з одного боку, враховуючи, що він майже щороку приїздив до садиби (тут знаходилася могила його дружини, яка померла в потягу на шляху із Києва до Крижопілля в той час, коли він залишився у Києві), можна припустити, що кожного разу він привозив не менше ніж десяток-півтора книжок. З іншого боку, вірогідною виглядає й версія про одноразове їх переміщення залізницею або іншим способом, адже посада в Києві, в Академії наук, уможливила це зробити. Крім того, не варто відкидати ймовірність дарування книжок особами, що приїздили до нього в сільську садибу. Нарешті, існує варіант не менш імовірний, що книжки могли потрапити до батьківської хати вже після його смерті. Відомо, що близько 500 назв книжок із робочого кабінету Д. К. Заболотного в Інституті експериментальної медицини в Ленінграді було передано після його смерті представнику ВУАН. Ця обставина може свідчити як про відсутність бібліотеки в Чоботарці, або про незначну її

чисельність, так і про реальний шлях формування значної бібліотеки. Якщо це вірно, то книжкове зібрання з'явилося в сучасному музеї тільки в 1930 році. Водночас це свідчить і про значні кількісні втрати первісної бібліотеки, відповідно – і про дещо інший якісний її склад.

Дати видань наштовхують ще на одну із можливих причин появи цього зібрання в Чоботарці. Тримати відкрито вдома чи тим більш у службовому кабінеті дореволюційні видання ставало небезпечним – складно було пояснити наявність у бібліотеці радянського службовця високого щаблю дореволюційних імперських видань з права. У цьому випадку вірогідність саме такого шляху появи чоботарської бібліотеки виглядає історично обумовленою.

Нинішній етап вивчення «музейної» бібліотеки Д. К. Заболотного дає можливість у загальних рисах охарактеризувати її структуру та наповнення. Передусім вона вирізняється професійними, мовними та загальнолюдськими нахилами. Умовно її можна поділити на такі рубрики: медицина, енциклопедично-довідкові видання, суспільні науки, включаючи історію та право, художня література. Першу склали насамперед різноманітні праці самого Д. К. Заболотного: починаючи від наукових монографій щодо чуми, холери, сифілісу, тифу і закінчуючи брошурами для загалу на популярні медичні та гігієнічні теми. Саме останні найбільш цікаві як з точки зору медичної бібліографії, так і з позицій розвитку медицини.

Доволі значна кількість енциклопедично-довідкових видань як для такої порівняно невеликої бібліотеки викликає запитання щодо мети їх використання. У зібранні представлені німецькі та російські енциклопедії, словники шістьма мовами: українською, німецькою, російською, англійською, польською, французькою. Показовим чинником виступають книжки українською мовою, зокрема й праця «Російсько-український медичний словник», видана у Києві в 1920 р. під головною редакцією відомого медика О. Корчак-Чепурківського [5]. Відомо, що укладач, з яким товаришував Д. К. Заболотний, приїздив у його сільську садибу.

Розділ суспільних наук включає праці з історії, права, статистики, філософії. Нечисленна художня література – це твори Г. Сковороди і Т. Шевченка. Тобто, навіть якщо кількісний та якісний склад цього книжкового зібрання, ймовірно, і не відповідає традиційному вигляду бібліотеки академіка, він дає репрезентативне уявлення і про бібліотекознавчі її аспекти, і про саму особистість її утворювача.

Таким чином, попередній огляд особистої бібліотеки музею-садиби академіка Д. К. Заболотного, вченого зі світовим ім'ям, випускника одеського університету і ректора одеського медичного інституту, засвідчив перспективність подальшого її вивчення та ще раз продемонстрував непересічність особи видатного українського науковця. Разом із тим, сьогодні бібліотека викликає більше запитань, ніж існує відповідей.

Але можна стверджувати, що навіть зараз порівняно невелика позакиївська приватна бібліотека Д. К. Заболотного представляє його не лише як високоосвічену особистість, лікаря зі свідомою орієнтацією на науку і людину, але і як науковця з гуманістичною спрямованістю його світобачення.

Список використаних джерел

1. Васильев К. Г., Голяченко О. М., Марцинковський Л. Т. Музей Д. К. Заболотного. Одесса, 1983.
2. Кауфман А. Теория и методы статистики. М., 1912.
3. Медицинские работники Украинской ССР, удостоенные почетных званий : библиогр. указ. (1976–1987 гг.). Киев, 1988.
4. Пицък Н. Е. Даниил Кириллович Заболотный. 1988.
5. Російсько-український медичний словник / упоряд. ред. комісією під головуванням проф. О. Корчак-Чепурківського. Київ, 1920.
6. Фонди Музею-садиби академіка Д. К. Заболотного.

Зоя АФАНАСЬЄВА,

молодший науковий співробітник
відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій
Інституту книгознавства Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського.
м. Київ, Україна

**Приватна бібліотека князя Володимира Святополка
де Мира як історичний аспект книжкової культури**

Статтю присвячено дослідженню бібліотечних колекцій – приватних зібрань і бібліотек – у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зокрема приватної бібліотеки князя Володимира Святополка де Мира.

Ключові слова: приватна бібліотека, князь Володимир Святополк де Мир, провенієнції, книжкова культура, НБУВ.

Всебічне вивчення книжкової культури як унікального явища, що зв'язує духовні традиції минулих поколінь і системи комунікацій сучасного інформаційного суспільства, значно впливає на економічні, соціальні й культурні процеси, які відбуваються в глобальному просторі. Проблеми книжкової культури вивчають і вирішують фахівці дослідницьких і інформаційних установ, наукових і спеціалізованих бібліотек, організації, що займаються видавництвом і розповсюдженням книжкової продукції.

Особливу увагу приділено одній із проблем книжкової культури – реконструкції та визначенню історико-культурної цінності приватних бібліотечних зібрань з метою введення їх до наукового обігу для широкої читацької аудиторії.

У Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (НБУВ), у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій, постійно ведеться дослідницька робота з виявлення й організації таких зібрань – іменних, родових і створених на основі приватних, а також бібліотек релігійних і просвітницьких установ. У процесі опрацювання книжкового масиву відбираються видання, які належали певним

бібліотекам або приватним зібранням і не були раніше представлені в НБУВ єдиним бібліотечним комплексом. Серед цих видань останнім часом були виявлені книжки з приватної бібліотеки князя Володимира (Миколайовича) Святополка де Мира (Мирського) (14 квітня 1875, СПб. – 27 лютого 1906, Олександрія, Єгипет), камер-юнкера, предводителя дворянства Балтського повіту (м. Балта, Одеська область, Україна). Ми звернули увагу на рукописні написи чорним чорнилом як на титульних, так і на останніх сторінках перед змістом твору. Із 47 видань приватної бібліотеки 45 мали тверду оправу муарового сіро-зеленого кольору, угорі на корінці – сліпе (безбарвне) тиснення прізвища автора й коротка назва твору, внизу проставлено суперекслібрис у вигляді двох латинських букв «S. M.» або «S.-M.» - [«S[viatopolk] M[irsky]»].

На внутрішній стороні нижньої частини кришки обкладинки проставлено штамп палітурної майстерні у вигляді книги в оправі, розміром 20 x 30 мм. Усередині штамп по діагоналі текст: «Палітурня / майстерня / ремісн. школи / К. О. Б.». «К. О. Б.» – Київське благодійне товариство, засноване в 1834 р., перебувало у Відомстві установ Імператриці Марії Федорівни, за адресою: вул. Лютеранська, буд. 16 [1, стб. 697–699]. Цей штамп Київської палітурної майстерні дає нам підставу припустити, що князь Володимир Святополк де Мир певний час проживав у Києві за адресою вул. Анненківська (Лютеранська), буд. 24, і це підтверджується даними з адресної й довідкової книги «Весь Киев» [1, стб. 7].

Ще раз було доведено, що провенієнції можуть бути чи не єдиним чинником з виявлення та формування книжкової колекції. Серед книг приватної бібліотеки князя Володимира Святополка-Мирського завдяки провенієнціям було виявлено і досліджено 19 видань, які раніше належали бібліотеці Ганни Дюссек. Катерина Вероніка Ганна Розалія Дюссек (Дусикова) (1769–1833) – співачка, арфістка, піаністка й композитор. Вона також була відома як Вероніка Розалія Дусик (Дюссек), Вероніка Єлизавета Дусикова, Вероніка Ціанчеттіні (Cianchettini) – за прізвищем чоловіка. Водночас вона була сестрою Вацлава Яна Дюссека (Душика) (1760–1812), чеського композитора й піаніста, відомого представника чеської музики за кордоном у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Він був запрошений Катериною Великою до царського двору у Санкт-Петербург, звідки приблизно в 1783–1784 рр. переїхав у Вільно (Литва), де обійняв посаду музичного директора у князя Антонія Генріха Радзивілла (1775–1833), польського магната, політика, композитора й мецената [3, р. 1445–1446].

На титульній сторінці всіх видань бачимо зроблений князем власноруч ідентичний напис: «Prince Vladimiri / Sviatopolk / de Mir / de la bibliot. / d'anne Doussek» – [«князь Володимир Святополк де Мир з бібліот.[еки] Ганни Дюссек»]. Після основного тексту наприкінці кожної книги є такі написи: «Lu le 2 at 3 novembre / 1902 Kiev / Pr. W. Sviatopolk / de Mir» – [«читав 2 і 3 листопада 1902 Київ Кн. В. Святополк де Мир»]. Кінцеві записи в усіх книгах однакові, відрізняються лише датами прочитання. Перші записи початку ознайомлення з творами датовано 2–3 листопадом 1902 р., останні – груднем 1902 р. – січнем 1903 р., прочитання однієї книги займало 2–3 дні. Цей факт дозволяє зробити припущення, що князь Володимир Святополк де Мир мав для цього певний час.

Загальновідомо, що переважна більшість друкованої продукції тих часів мала м'яку палітурку. 19 книг із приватної бібліотеки Володимира Святополка де Мира мають однакову тверду оправу з тисненням ініціалів власника на корінці. Це свідчить про те, що видання були оправлені після отримання їх із бібліотеки Ганни Дюссек.

Наведемо ці книги:

La dernière année de Marie-Antoinette (Paris, 1891) [«Минулі роки Марії-Антуанетти»]; **La Jeunesse de l'Impératrice Joséphine (Paris, 1891)** [«Юна імператриця Жозефіна»]; **La Citoyenne Bonaparte (Paris, 1892)** [«Громадянин Бонапарт»]; **La Femme Du Premier Consul (Paris, 1893)** [«Дружина Першого Консула»]; **La Cour de l'Impératrice Joséphine (Paris, 1892)** [«Двір імператриці Жозефіни»]; **Les Dernières Années de l'Impératrice Joséphine (Paris, 1893)** [«Останні роки імператриці Жозефіни»]; **Les beaux jours de l'Impératrice Marie-Louise (Paris, 1891)** [«Щасливі дні імператриці Марії-Луїзи»]; **Marie-Louise et la décadence de l'Empire (Paris, 1889)** [«Марія-Луїза та занепад імперії»]; **Marie-Louise et l'invasion de 1814 (Paris, 1892)** [«Марія-Луїза й вторгнення 1814»]; **Marie-Louise et le duc de Reichstadt (Paris, 1892)** [«Марія-Луїза та герцог Рейхштадтський»]; **La jeunesse de la reine Marie-Amélie. Marie-Amélie et Marie-Caroline, 1782–1806 (Paris, 1891)** [«Юність королеви Марії-Амелії. Марія-Амелія і Марія-Кароліна, 1782–1806»]; **Marie-Amélie Et La Cour de Palerme, 1806–1814 (Paris, 1894)** [«Марія-Амелія та двір Палермо, 1806–1814»]; **Marie-Amélie et la cour des Tuileries (Paris, 1893)** [«Марія-Амелія та суд у Тюільрі»]; **Marie-Amélie et la duchesse d'Orléans (Paris, 1893)** [«Марія-Амелія – герцогиня Орлеанська»]; **Marie-Amélie et l'apogée du**

règne de Louis-Philippe (Paris, 1894) [«Марія-Амелія й велич царювання Луї-Філіппа»]; **Marie-Amélie et la société française en 1847 (Paris, 1894)** [«Марія-Амелія й французька кампанія 1847»]; **La révolution de 1848 (Paris, 1894)** [«Революція 1848»]; **Les Exils (Paris, 1895)** [«Вигнанці»]; **Portraits de grandes dames (Paris, 1886)** [«Портрети знатних дам»].

Ці 19 книг із серії «Жінки Тюїльрі», яка включає більше ніж 30 видань, є циклом біографій видатних діячів Франції XVIII–XIX ст., написаних відомим французьким аристократом, істориком, письменником і бібліографом Артуром Леоном Ембер де Сент-Амоном (1834–1900). Близько спостерігаючи королівську родину особисто, він написав безліч книг-хронік про життя королівського двору.

За характером виявленої у фонді відділу частини бібліотеки князя Володимира Святополка де Мира й провенієнцій на виданнях ми змогли визначити: по-перше, тематику інтересів власника – історія Франції; по-друге – турботу й дбайливе ставлення до книг, про що свідчать суперекслібриси з його ініціалами на корінцях твердих оправ видань; по-третє – маргінальні записи розповіли нам, що власник книг читав цю літературу і відзначав час прочитання. Аналіз тематичного змісту книг із приватної бібліотеки князя Володимира Святополка де Мира й маргінальних записів на них підтверджують наше переконання, що зміст книги, як правило, віддзеркалює інтереси власника як особистості, а бібліотека – її фундатора; в обох випадках прояв ерудиції є яскравим доказом високої культури їх творців.

Що стосується проблем книжкової культури сьогодення, то слід зазначити такі: книги друкуються набагато меншими тиражами; скоротилися можливості наповнення бібліотек; підвищилася ціна на книги; різко зменшився книгообмін між країнами; збільшилася вартість перекладу літератури з іноземної та на іноземну мову; катастрофічно зменшується кількість бібліотек; різко скоротився випуск фахівців бібліотечної справи; знизилася культура обслуговування й спілкування з книгою; книги зникають з полиць бібліотек через переклад їх на цифрові носії; зменшується можливість задоволення культурних і професійних запитів, потреб читачів. Незважаючи на названі вище і виникаючі нові проблеми, відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ продовжує науково-дослідницьку роботу з пошуку й формування бібліотечних зібрань, історичних бібліотек і книжкових колекцій,

які залучатимуть нових дослідників історико-культурної спадщини нашої країни.

Список використаних джерел

1. Весь Киев : адресная и справочная книга [Вип.] / С. М. Богуславский. Киев : Тип. 1-й Киевской артели Печатного дела, 1907. 660 с.
2. Весь Киев : адресна й довідкова книга [Вип.] на 1905 / С. М. Богуславський. Київ : Друк. 1-й Київської артілі друкованої справи, 1905. 590 с.
3. Grand dictionnaire universel du XIXe siècle. T. 6 / P. Larousse. Paris, 1866. 1475 p.

Олег ДЬОМІН,

доктор історичних наук, професор,
головний бібліотекар науково-методичного відділу
Одеської національної наукової бібліотеки.
Одеса, Україна

**М. Г. Попруженко і зведення будівлі
Одеської міської публічної бібліотеки**

Одеській національній науковій бібліотеці (далі ОННБ) як наступниці Одеської міської публічної бібліотеки (далі ОМПБ) притаманна наявність декількох визначних ознак, що мають всеукраїнське загальнобібліотечне історичне значення. *За часом її утворення* – 1829 рік – вона стала першою в Україні міською публічною бібліотекою. *За складом фондів* – єдина в Україні бібліотека безперервної дії від початку діяльності. Її книжкове комплектування відбувалося шляхом практично постійних довгих надходжень, а не швидкими і часто примусовими поповненнями різноманітними колекціями та переміщенням книжок відусіль. І нарешті – *за наявністю спеціальної бібліотечної будівлі*, що визнана одним із наочних знакових досягнень української бібліотечної архітектури.

Історія зведення сучасної будівлі ОННБ досить відома, вона на слуху, про це розповідають і пишуть як про доконаний факт. Проте є певний сенс повернутися до, здавалося б, уже висвітленого питання. І спонукала зробити цей крок наявна історіографія архітектурної історії Одеси. Стосовно бібліотеки вона нечисленна, але компактно зосереджена у збірці матеріалів Всеукраїнського симпозіуму до 100-річчя будівлі, що проходив у 2007 р. в Одесі.

Визначною рисою історіографії, що залишилася непоміченою ні до симпозіуму, ні після нього, було визнання того, що провідна роль у зведенні будівлі бібліотеки на початку ХХ століття належить міським архітекторам і службовцям одеського самоврядування. Поза будівничим процесом залишилася бібліотечна спільнота ОМПБ, насамперед бібліотекар (за сучасною номенклатурою – директор бібліотеки) Михайло Георгійович Попруженко. Один із провідних архітекторів Одеси, знавець архітектурної спадщини мі-

ста, завідувач кафедри архітектурних конструкцій, реставрації та реконструкції будівель, споруд та їх комплексів Одеської державної академії будівництва і архітектури початку XXI століття В. А. Лісенко навіть забув згадати про його членство у складі будівничої комісії. І це при тому, що він окремо наголосив на участі в ній бібліотекаря університетської бібліотеки Л. Ф. Бруна [7, с. 28; 6]. Така сама ситуація в публікації ще одного викладача того ж навчального закладу – Ю. О. Письмака [12], який зробив акцент на внеску архітекторів, не прохопившись жодним словом про роботу бібліотекарів.

Більше того, О. Ф. Ботушанська, тодішній директор Одеської державної наукової бібліотеки імені М. Горького, також пропустила прізвище М. Г. Попруженка у своєму виступі на вищевказаному Всеукраїнському симпозиумі в Одесі [2].

Як здається, причиною того, що автори статей не згадували про роль М. Г. Попруженка у спорудженні нової будівлі бібліотеки, доволі проста. Скоріше за все, вона стала наслідком того, що основою усіх цих публікацій стала стаття самого архітектора П. Ф. Нестурха, опублікована ще в 1912 р. у спеціалізованому журналі «Бібліотекар», в якій не фіксувалась участь М. Г. Попруженка [8]. Усі автори були ознайомлені з текстом цієї статті, бо її репринт був розміщений у матеріалах одеського симпозиуму 2007 р. [1, с. 54–63].

У будь-якому випадку причина пропущення Ф. П. Нестурхом прізвища М. Г. Попруженка ще потребує свого вивчення, але про те, що це не випадковість, може свідчити ознайомлення архітектора з працею самого М. Г. Попруженка про історію ОМПБ (видана в Одесі в 1911 р.), яка включала короткий епізод про будівництво нового приміщення бібліотеки [13, с. 70–73]. Передувала книжці довга промова М. Г. Попруженка на відкритті бібліотеки в 1907 р., в якій (а потім і в книжці) він інтелігентно та скромно говорив і писав про свою участь у підготовці будівництва, висунувши на перший план особи попечителя бібліотеки графа М. М. Толстого та архітектора П. Ф. Нестурха. Проте в обох випадках він вказав, що фактично від самого початку організаційних робіт особисто входив до складу всіх комісій. Однозначно й те, що П. Ф. Нестурх був присутній на відкритті, слухав промову, міг прочитати її в публікаціях одеських газет. І хоча немає підтверджень про його ознайомлення з текстом книги, те, що вони з М. Г. Попруженком пліч-о-пліч займалися спорудженням бібліотеки декілька років, від самого початку, практично не потребує доказів. Але так само однозначно, що відсутність серед фундаторів будівництва бібліотеки прізвища М. Г. Попружен-

ко в публікації П. Ф. Нестурха – не випадковість, не забудькуватість автора. Таким чином, виникає питання: чи мав підстави міський архітектор не відзначити роль М. Г. Попруженка в появі нової будівлі, а також, яке місце займала в житті бібліотекаря будівельна епопея – спорудження новітньої будови бібліотеки.

Початок цієї епопеї припадає, скоріше за все, на 1900 р. У 1899 р. М. Г. Попруженко завершив видання своєї монографії в Одесі та захищав у Харкові докторську дисертацію зі слов'янської філології «Синодик царя Бориса», тому мимоволі приділяв менше часу бібліотечним справам. А от наступного року його увага перемістилася з наукової сфери в адміністративно-бібліотечну площину. 1900 р. і декілька наступних років пройшли в умовах постійної необхідності вирішувати численні та різноманітні ремонтно-господарські питання. Іншою гострою проблемою постала відсутність «книжкового простору» в бібліотеці, що розміщувалася тоді в будівлі сучасного Одеського археологічного музею.

Зношеність будівлі та нестача місця для розміщення нових книжкових надходжень стали передумовами чергової «кризи простору». Дещо подібне вже було на початку 1890-х років, тоді її ліквідували завдяки отриманню меценатської допомоги від одеського міського голови Г. Г. Маразлі, який виділив власні кошти на зведення триповерхової прибудови до «бібліотечної» частини будинку. На певний час реконструкція задовольнила бібліотеку, але вже менше ніж за десять років ситуація повторилася. На цей раз криза загострилася через наявність подібної ситуації також і в сусіда по приміщенню – музею Імператорського Одеського товариства історії та старожитності. Тим більш, що саме Товариству належала земельна ділянка, на якій розміщувалися бібліотека і музей. І якраз музей першим публічно виступив ініціатором можливих змін. На засіданні 9 березня 1900 р., як засвідчив протокол № 324, рада Товариства доповіла, що вона уповноважила керівництво розпочати переговори відносно розширення свого помешкання з необхідними для цього структурами і доповісти про це на наступному засіданні. Зібрання Товариства підтримало таке рішення. Проти проголосували лише професор університету О. О. Кочубинський, запропонувавши розглянути це питання через півроку [3, с. 34]. М. Г. Попруженко, що працював у сусідніх кімнатах, на засіданні був відсутній. Пізніше, коли Товариство знову розглядало подібні питання, він також не з'являвся на них. Як один із варіантів, це може свідчити про початок обговорення проблем «кризи простору» в більш ши-

роких колах, ніж Товариство, та про наявність в її процесі «підводних течій». Тим більше, що на наступні засідання питання про розширення не виносилося.

Про певну утаємниченість свідчить і те, що про результати дій своєї ради Товариство дізналося лише майже через рік. На засіданні від 6 лютого 1901 р. (протокол № 333) прозвучала інформація, що рада проектує прибудову до музею та представляє її креслення, підготовлені архітектором О. Й. Бернардацці. Члени Товариства дозволили раді звернутися з проханням до Одеської міської управи щодо прибудови, надавши проект О. Й. Бернардацці [4, с. 8–9].

Рада Товариства діяла досить оперативно: вже 22 березня Одеська міська управа розглянула це питання і, спираючись на заяву адміністрації ОМПБ про необхідність прибудови до будівлі, прийняла рішення-рекомендацію Товариству утриматися від спорудження прибудови та висловила свою позицію про можливість перенесення музею в інше місце. Після отримання цього рішення Товариство на своєму засіданні 16 квітня 1901 р. (протокол № 335) після тривалого обговорення ухвалило розгорнуте рішення. Воно зводилося до декількох позицій. По-перше, Товариство не бачило перешкод щодо переміщення музею в інше приміщення і передання місту теперішнього будинку музею із землею, що належала Товариству. По-друге, Товариство вимагало передати йому у вічне володіння, але без права відчуження, земельну ділянку в центральній частині Одеси площею не менше 225 кв. сажень для зведення будинку для музею. По-третє, місто не повинно було мати права робити будь-які прибудови до майбутньої будівлі Товариства. І в-четвертих, місто виділяло Товариству на будівництво музею шістдесят тисяч рублів. Крім того, Товариство пропонувало розглянути як варіант приблизного місця можливого спорудження музею ділянку між будинком Бродського і будинком майбутньої університетської бібліотеки у Міському саду [4, с. 38–39]. Водночас у звіті ОМПБ за 1901 р. окрім констатації критичного стану будівлі та неспроможності забезпечити пожежну безпеку приміщення дуже обережно висловлювалася пропозиція про необхідність швидкого спорудження будинку бібліотеки [9, с. 17–18].

Таким чином, на початку 1901 р. справа перейшла на більш високий – вже міський рівень вирішення питання. Тобто початок 1900 р. – 22 березня 1901 р. (протокол № 335) виявився відліком початку процесу спорудження нової будівлі бібліотеки.

Водночас сама бібліотечна спільнота розгорнула підготовчу роботу до будівництва нового приміщення. В 1901 р. бібліотекар

М. Г. Попруженко на його прохання отримав від колег із Харківського університету план збудованої у місті бібліотеки. Подальші події показали, що харківський проєкт не став зразком для одеського.

Далі розпочався довготривалий процес: узгодження рішень про виділення коштів на будівництво бібліотеки із загального одеського займу; пошук ділянки під розміщення майбутньої бібліотеки; рішення про передання землі бібліотеці; створення комісій, відповідальних за загальний будівельний процес; пошуки виконавців та архітектора; робота над варіантами проєкту будівлі; проведення відкритого конкурсу на саме будівництво.

Нарешті у квітні 1905 р., незважаючи на зростання політичної напруги в країні, в Одесі розпочалося безпосередньо будівництво бібліотеки. Паралельно виконувалися роботи з виготовлення спеціального бібліотечного, доволі складного металевого обладнання на одеському механічному заводі Є. Гарріса. Після зведення стін і покрівлі розгорнулися роботи з проведення центрального опалення, водопостачання та каналізації, електрифікації будинку, забезпечення протипожежних заходів тощо.

Зважаючи на те, що в таких масштабах бібліотечний архітектурний проєкт реалізовувався в Одесі вперше, перед будівничими постійно виникали робочі питання. Якраз в їх площині і виявлялися затребуваними професійні знання та досвід очільників бібліотеки. Проте матеріали архіву ОННБ не дають можливості простежити безпосередню буденну діяльність керівників бібліотеки, вони лише документально підтверджують ряд дат, відомих із літератури та пов'язаних із рішеннями, ухваленими на міському та імперському рівнях. Так само мало інформації подавала преса: події революції 1905–1907 років, коли будувалася бібліотека, «перекрили» всі інші міські новини – одеські газети та їх кореспонденти майже не слідкували за будівельним процесом. На це може вказувати той факт, що опубліковану в одній із газет замітку про закладку будівлі бібліотеки написав учень гімназії.

Підтвердженням вагомості ролі службовців бібліотеки в її будівництві виступає їх участь у роботі будівельних комісій бібліотеки. Після виділення в кінці квітня 1903 р. ділянки під забудову, першою оформилася «проєктна» комісія у складі 12 осіб. Формально більшість в ній представляли міські структури: міський голова, міський архітектор і п'ять гласних одеської думи. П'ять осіб належали до міської бібліотечної спільноти: два попечителі ОМПБ, два службовці ОМПБ – бібліотекар і його заступник, бібліотекар універ-

ситету. Проте основні питання розроблялися в підкомісії зі складання програми будівництва під головуванням попечителя бібліотеки графа М. М. Толстого та архітектурної групи під головуванням міського архітектора Ф. П. Нестурха.

І тут ледь не основною заслугою підкомісії графа М. М. Толстого, тобто бібліотечного керівництва і особисто бібліотекаря М. Г. Попруженка, на що раніше не зверталось уваги, стало вирішення тих обставин «кризи простору» бібліотеки, що зафіксували передумову її будівництва. Більше того, провідним принципом, закладеним у програму нової бібліотеки, стало її майбутнє розширення без порушення сталих систем розташування книжок і постійних перестановок. Відповідно, закладені в програму вимоги бібліотекарів, які виступали замовниками будівництва, стали орієнтиром і для архітектора, який виступав лише у ролі виконавця.

Після затвердження міською думою 25 червня 1904 р. підготовленого після довгих обговорень «проектною» комісією самого проекту було обрано особливу виконавчу комісію у складі міського голови, двох попечителів ОМПБ, бібліотекаря ОМПБ та одного гласного думи. Тобто в ній переважали представники бібліотеки. Після самоусунення міського голови від роботи в комісії, її головою обрали гласного думи М. М. Дідерікса. Саме ця комісія та її новий голова «безперервно та енергійно» керували будівництвом бібліотеки. Реалізацію будівельного процесу комісія доручила автору проекту Ф. П. Нестурху [13, с. 71].

Таким чином, на перший план виходить діяльність декількох структур: «програмної» підкомісії на чолі з попечителем ОМПБ М. М. Толстим, яка фактично створила фундамент проекту, та виконавчої комісії на чолі з гласним Одеської думи М. М. Дідеріксом, яка виконувала функції контролера будівництва. Чисельне переважання в цих комісіях представників бібліотечної спільноти ОМПБ не тільки забезпечило впровадження в програму проекту новітніх на той час підходів до будівництва бібліотек, але й сприяло досягненню вражаючих результатів у складних умовах революційного часу. За таких обставин висунення на перше місце лише міського архітектора Ф. П. Нестурха виглядає неісторично і невиправдано. Буде справедливо, якщо на будівлі ОННБ з'явиться меморіальна дошка з прізвищами М. М. Толстого та М. Г. Попруженка як засадничих нової бібліотеки, ініціаторів і фундаторів зведення нової спеціалізованої будівлі ОМПБ, яка за своїми параметрами та зовнішнім виглядом перевершувала деякі національні бібліотеки тогочасних провідних країн світу.

Список використаних джерел

1. Бібліотечні будівлі в контексті сучасної моделі інформаційно-комунікативної діяльності бібліотек України : матеріали Всеукр. симпоз., присв. 100-річчю (1907–2007) будівлі ОДНБ ім. М. Горького (Одеса, 3 верес. 2007 р.). Одеса, 2008.
2. Ботушанська О. Ф. Життя тривалістю 100 літ: до ювілею будівлі ОДНБ ім. М. Горького. *Бібліотечні будівлі в контексті сучасної моделі інформаційно-комунікативної діяльності бібліотек України* : матеріали Всеукр. симпоз., присв. 100-річчю (1907–2007) будівлі ОДНБ ім. М. Горького (Одеса, 3 верес. 2007 р.). Одеса, 2008. С. 4–8.
3. Записки Императорского Одесского общества истории и древности. Т. XXIII. Одесса, 1901. Протоколи.
4. Записки Императорского Одесского общества истории и древности. Т. XXIV. Одесса, 1902. Протоколи.
5. Изувита Г. А. Г. Маразли и Одесский археологический музей. *Краткие сообщения Одесского археологического общества*. Одесса, 1999. С. 8–9.
6. Лисенко В. А. Архитектурно-конструктивные особенности здания Одесской публичной библиотеки. *Бібліотечні будівлі в контексті сучасної моделі інформаційно-комунікативної діяльності бібліотек України* : матеріали Всеукр. симпоз., присв. 100-річчю (1907–2007) будівлі ОДНБ ім. М. Горького (Одеса, 3 верес. 2007 р.). Одеса, 2008. С. 8–17.
7. Лисенко В. А. Одесская городская им. Императора Николая Второго публичная библиотека. *Скарбниця культури*. Одеса, 2004. Вип. 3. С. 27–46.
8. Нестурх Ф. П. Одесская городская публичная библиотека. *Библиотекарь*. 1912. Вып. 2. С. 85–91.
9. Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1901 г. Одесса, 1902.
10. Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1902 г. Одесса, 1903.
11. Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1903 г. Одесса, 1904.
12. Письмак Ю. А. Одесский шедевр Федора Нестурха и влияние британского «неогреческого стиля». *Бібліотечні будівлі в контексті сучасної моделі інформаційно-комунікативної діяльності бібліотек України* : матеріали Всеукр. симпоз., присв. 100-річчю (1907–2007) будівлі ОДНБ ім. М. Горького (Одеса, 3 верес. 2007 р.). Одеса, 2008. С. 28–33.
13. Попруженко М. Г. Одесская городская публичная библиотека, 1830–1910 г. : (ист. очерк). Одесса, 1911.

Тамара КОСТИРЕНКО,

асистент кафедри педагогіки та суспільних наук
Полтавського університету економіки і торгівлі.
Полтава, Україна

Сповідні розписи Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії: стан збереження та науковий потенціал

Вивчення населення Гетьманщини відіграє важливу роль у збереженні історичної пам'яті та популяризації архівних документів, при проведенні історико-демографічних і генеалогічних досліджень. Ґрунтовним джерелом для характеристики населення полкових міст, сотенних містечок і сіл Гетьманщини XVIII ст. можуть слугувати сповідальні книги (розписи). Це книги, в яких парафіяльні священники фіксували дані про мешканців парафій, зокрема їхні імена, стать, вік, сімейний стан і соціальний статус, включаючи жінок і дітей, що підвищує їх джерельну цінність порівняно з компютами та ревізіями XVIII ст., які укладалися в полкових канцеляріях за участі сотенних управ. Крім того, сповідні розписи дають змогу детальніше проаналізувати соціальні й культурні процеси в ранньомодерному суспільстві.

Основою цього дослідження стали сповідні розписи за 1775 р., що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ). Фонд № 990 містить документи з Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії, він налічує 1879 справ за 1729–1799 роки [4]. Вказана консисторія була органом церковно-адміністративного управління Переяславсько-Бориспільської єпархії, утвореної указом Синоду в 1733 році [3]. Документи з парафій, підпорядкованих Переяславсько-Бориспільській єпархії, надходили до її консисторського архіву. Після ліквідації єпархії у 1785 році архів було систематизовано та розподілено. Частину матеріалів із парафій Лівобережжя залишили у Вознесенському монастирі в Переяславі, який раніше слугував резиденцією місцевим архієреям; іншу частину передали до Полтавської єпархії. Документи, що стосувалися Правобережжя, були перевезені до Київської духовної консисторії, після того як парафії Київщини були підпорядковані Київській митрополії [2, с. 49].

Зокрема, справа № 34 у фондї № 990 містить сповідні розписи Свято-Миколаївської церкви у Великих Будищах, Свято-Троїцької церкви в Старих Санжарах і церкви Святого Архистратига Михаїла в Нових Санжарах [4]. Ці документи становлять цінне джерело для історико-краєзнавчих досліджень, оскільки тогочасні сотенні містечка Полтавського полку нині мають статус сіл Полтавського району, Полтавської області.

Справу № 34 мікрофільмовано в рамках співпраці ЦДІАК з міжнародною організацією «FamilySearch», яка допомагає людям шукати відомості про предків на основі величезної колекції документів. Відомо, що ця організація, заснована у 1894 р. під назвою «Генеалогічне товариство Юти», розташована в Солт-Лейк-Сіті, штат Юта (США). Наразі їх матеріали з бібліотеки сімейної історії можна знайти в електронному вигляді на вебсайті «FamilySearch.org» [1].

Сповідні розписи згаданих церков, виконані скорописом XVIII ст., розміщені на аркушах із двостороннім записом і збереглися в доброму стані. Тексти написані розбірливо, різними почерками, трапляються окремі правки, видно сліди чорнила, а внизу сторінок наявні маргінальні записи. Під документами проставлено підписи священиків. Усі ці риси підтверджують уважність укладачів і достовірність облікових джерел [4].

Сповідні розписи Свято-Миколаївської церкви у Великих Будищах, Свято-Троїцької церкви в Старих Санжарах і церкви Святого Архистратига Михаїла в Нових Санжарах мають однакову структуру. Відповідно до зразка 1737 р., сповідні розписи мають вступ, основну та заключну частини. У вступі зазначено назву містечка, де діяла церква, а також повіт, до якого вона належала, вписано ім'я та по батькові священнослужителя, який складав документ. Далі викладено призначення розпису. Вказано, що до розпису внесено всіх парафіян різних станів із примітками навпроти кожного про дотримання таїнства сповіді та причастя. Основна частина мала форму графічної таблиці, поділеної на чотири колонки. Перша колонка, під назвою «Число», містила дві графи: у першій зазначалися хати та двори, у другій – кількість осіб, що в них проживали, із розподілом за статтю. У другій колонці фіксувалися прізвища, імена та по батькові власників дворів, їхніх дружин і дітей (за наявності), а також інших мешканців двору, наприклад, слуг. Ці відомості можна використовувати для дослідження релігійного життя Гетьманщини другої половини XVIII ст. Як відомо, причащатися і сповідатися мали всі парафіяни. Не відвідувати сповідь могли лише діти до 7 років через малолітство та люди похилого віку через хворобу.

За допомогою сповідних розписів можна вивчати соціальну структуру населення. Спершу фіксували домогосподарства духовенства – протоієреїв, ієреїв, дияконів, дячків, паламарів, псаломщиків. До другої групи належали домові спільноти військових – генералів, офіцерів, солдатів, козаків. Третіми вказували посполитих і членів їхніх родин. До четвертої групи належали бездворові, тобто ті, хто мав хату без двору. До різночинців записували найманих робітників і слуг.

Сповідні розписи 1775 р. дають можливість аналізувати кількісне співвідношення жінок і чоловіків у парафіях сотенних містечок, співвідношення представників духовенства, військових, посполитих у парафіях, досліджувати інститути шлюбу і родини (структуру і типи родин, кількість одружених/заміжніх і холостих/незаміжніх, вдів/вдівців, кількісний склад сімей тощо). Ці документи можуть бути корисними при визначенні типу населення за віковими групами (дітей, молоді й дорослих репродуктивного працездатного віку, похилого віку) для аналізу рівня старіння населення. Сповідні розписи можуть слугувати джерелом для побудови статеві-вікових пірамід, визначення середньої залюдненості дворів, частки домогосподарств, у яких проживали слуги [4].

Отже, сповідні розписи XVIII ст. є унікальним джерелом для історико-демографічних, генеалогічних, краєзнавчих досліджень населення Гетьманщини, оскільки вони містять детальні дані про склад парафій, соціальну структуру населення, особливості родинних відносин і релігійного життя.

Список використаних джерел

1. Бібліотека сімейної історії – тепер це Бібліотека FamilySearch. *FamilySearch*. URL: <https://www.familysearch.org/uk/blog/family-history-library-renaming-uk> (дата звернення: 25.09.2025).
2. Чернецький Є. А. Документи фонду «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» ЦДІАК України як джерело дослідження східних теренів Речі Посполитої у XVIII ст. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2001. Т. 7. С. 49–52.
3. Мицик Ю. А. Консисторія, Київська духовна консисторія. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. Кон-Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] ; НАН України. Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2008. 568 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Konsistoriya> (дата звернення: 05.05.2025).
4. Сповідні розписи за 1775 р. *ЦДІАК України*. Ф. 990. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 804–1097. URL: <https://surl.li/lonxkz> (дата звернення: 25.04.2025).

Галина ГРОМІК,

магістр, молодший науковий співробітник
відділу фонду юдаїки Інституту рукопису
Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
Київ, Україна

**Єврейська російськомовна преса Одеси
як невід'ємна частина історії становлення
української публіцистики**

Де на українських землях могла народитися єврейська преса? Вочевидь, таким місцем мала стати своєрідна культурна столиця євреїв, якою була Одеса в ХІХ столітті. Місто стало одним із центрів, де до 1860-х років вже сформувався газетний ринок і єврейські публіцисти мали змогу публікуватися в місцевій пресі. Слід зауважити, що в цей період єврейський світ був дуже активним у всіх сферах суспільного життя й активно реформувався. Для реалізації всіх нововведень у місті сформувалась інституційна інфраструктура: періодична преса, видавництва, бібліотеки, літературні та просвітницькі товариства. Водночас, у Російській імперії приналежність до світу культури означала відмову від єврейства, асиміляцію та зросійщення. В Одесі євреї задля просування культурних, економічних і комерційних потреб вимушено рухалися до неєврейського світу [4, с. 46].

Здається очевидним, що йдеться про українсько-єврейську публіцистику, адже виникла вона на українських землях. Але якщо подивитися на, здавалося б, численні дослідження цієї періодики, то бачимо ось такий наратив – «російсько-єврейська преса». Наукові праці саме з таким формулюванням виходили навіть за часів незалежної України [3, с. 200].

Відомий український бібліограф і дослідник української періодики Варфоломій Ігнатієнко ще на початку ХХ століття наголошував, що простежити в історичній перспективі розвиток преси – це все одно, що простежити життя цілого народу з його суспільними групами. Вчений визначав належність преси за її географічними характеристиками, отже видання, що видавалися на землях, заселених українцями, варто вважати за українські [1, с. 14].

Про яку ж, власне, пресу йдеться? Український період означений виходом трьох приватних тижневиків: «Рассвет» (травень 1860 – травень 1861), «Сіон» (липень 1861 – квітень 1862) і «День» (травень 1869 – квітень 1871). Примірники газет зберігаються у фондах архіву єврейської преси в Інституті рукопису відділу юдаїки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Щодо засновників. Це єврейські публіцисти українського походження. Тижневик «Рассвет» був дітищем одесита Іоахима Тарнополья та уродженця Кобеляк з Полтавщини Осипа Рабиновича. Редакцію «Сіона» очолив волинянин Лев Пінскер. Газету «День» редагував Ілля Оршанський, який народився в Катеринославі (нині Дніпро), а згодом переїхав до Одеси. Ще донедавна навіть українська Вікіпедія позиціонувала цих авторів як росіян, що зробили «значний внесок у розвиток російської культури».

В українській історіографії ми зустрічаємо термін «українське єврейство» вже у другій половині ХХ століття, проте у повний голос про українських євреїв історики почали говорити лише останніми роками. Втім, питання приналежності єврейської преси в її український період залишається недостатньо вивченим. Існують також розбіжності в думках щодо російськомовності єврейських видань. Деякі дослідники неприховано звинувачують одеських єврейських публіцистів у русофільстві. Американський історик Олександр Орбах наголошував, що назвати їх асиміляторами було б некоректно, бо вони не закликали до повного зникнення єврейської громади в загальному російському середовищі. Скоріше за все, на його думку, вони шукали інший спосіб створити місце для відродженого єврейства в тому, що вони вважали реформованою імперією [2, с. 36].

Наївним романтиком, який повірив ліберальним реформам Олександра II, я б назвала і згаданого вище Осипа Рабиновича. Він сподівався донести до російського громадянського суспільства друкованим словом думку про євреїв як рівноправних громадян їхньої нової батьківщини, в якій, до речі, вони опинилися поза своїми бажаннями. І в такому випадку російська мова виступала як засіб пропаганди, спрямований на зовнішнє середовище, тоді як видання на їдиші та на івриті призначалися для внутрішнього споживання. Російська мова в цьому випадку також була інструментом впливу на імперський уряд стосовно економічних і юридичних прав єврейства, затиснутого в смугу осілості. Проте єврейська політика імперії Романових була спрямована здебільшого на асиміляцію та русифікацію. А щодо мовної державної політики,

то, як зазначає український історик Валентина Шандра, Міністерство народної освіти, яке мало турбувалося про освіту християнського населення, активно переймалось освітою іудеїв у напрямі зросійщення [5, с. 13].

Позиція «Рассвета» щодо полегшення обмежувального законодавства стосовно єврейства не співпадала з асиміляторською імперською політикою. Тижневик вказував, що відродження єврейського народу можливе лише за певних умов. На характер журналу звернув увагу уряд: новоросійський генерал-губернатор Строганов, який сам захищав ідею емансипації євреїв, дав зрозуміти Рабиновичу, що журналу не слід брати на себе завдання захищати права євреїв. Тоді амбітний редактор закрив «Рассвет», визнавши таким чином марність сподівань на сприяння Російської держави у вирішенні єврейського питання. Блискучий публіцист, не менш талановитий письменник з гострим пером, Рабинович настільки дошкуляв російським урядовцям зі своїм єврейським питанням, що його доробок викреслили з усіх можливих офіційних згадок.

Загалом, одеський період єврейської російськомовної преси був нетривалим: кожне з видань видавалося приблизно протягом року, а пауза між першими двома і третім складала сім років.

Отже, підсумуємо. Погляди єврейських фундаторів не співпадали з асиміляторською політикою Російської імперії. Саме тому український період єврейської російськомовної періодики був нетривалим. Нежиттєздатність російськомовних видань Одеси для євреїв представлялася логічною з огляду на політику імперії стосовно єврейського питання.

Історія єврейських видань є складовою української історії преси, заснованої на українських землях. Епоха російськомовних газет для євреїв була започаткована публіцистами українського походження – Осипом Рабиновичем, Іоакимом Тарнополем, Львом Пінскером, Іллею Оршанським.

Мовне питання у Російській імперії для єврейських та інших спільнот означало їх повне зросійщення. І в цьому полягає чи не головна спільність в історії української та єврейської преси за часів московії.

Список використаних джерел

1. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.). Київ : Держ. вид-во України, 1926. 82 с.

2. Orbach A. *New Voices of Soviet Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860–1871*. Leiden : Brill, 1980. 289 p.
3. Горшихіна О. Ю. Огляд російсько-єврейських періодичних видань (1860–1907 рр.) з колекції «Періодика» відділу фонду юдаїки НБУВ. *Міжнародна наукова конференція «Бібліотека. Наука. Комунікація»* (Київ, 6–8 жовт. 2015 р.). Київ : Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2015.
4. Петриковская Е. По направлению к источнику. *Udaica* в фондах НБ ОНУ и современные исследования еврейской истории и культуры. *Иудаика в Одессе*. Одеса, 2019. С. 41–46.
5. Шандра В. С. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)* : зб. док. і матеріалів / Г. Боряк ; НАН України, Ін-т історії України, Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ, 2013. С. 810.

Тамара КУЦАЄВА,

кандидат історичних наук, учений секретар
Національного історико-архітектурного музею
«Київська фортеця».
Київ, Україна

**Про Менделе Мойхер-Сфоріма
мовою музейних пам'яток**

Анотація: Статтю присвячено персоналії Менделе Мойхер-Сфоріма. Предметом дослідження стала його книга із зібрання юдаїки Національного музею історії України «Рассказы Абрамовича» [Оповідання Абрамовича. Краків, 1911] у срібній та золотій оправі (ДМ-7402). В Історичній музейній колекції музею було виявлено унікальну пам'ятку, безпосередньо пов'язану з класиком літератури на їдиш та івриті, – це єдиний врятований фрагмент колекції Всеукраїнського музею єврейської культури імені Менделя Мойхер-Сфоріма в Одесі, виявлений в Одеському археологічному музеї після Другої світової війни. Вперше зроблено акцент на атрибуції музейного предмета як книжкової пам'ятки, а не лише на її дорогоцінному оформленні, книжковому блоці. Висвітлено виклик атрибуції музейного предмета. Узагальнено інформацію про збірки творів Мойхер-Сфоріма, опубліковані за його життя. Виявлено візуальні джерела до теми.

Ключові слова: Менделе Мойхер-Сфорім, Всеукраїнський музей єврейської культури імені Менделя Мойхер-Сфоріма, їдиш, Національний музей історії України, Одеський археологічний музей, юдаїка.

Дослідження присвячено персоналії письменника Менделе Мойхер-Сфоріма (Соломон Абрамович, 1836–1917, Копиль–Одеса) мовою музейних пам'яток на прикладі зібрання юдаїки Національного музею історії України. В головному історичному музеї України зберігається пам'ятка, унікальна для всього українського музейництва, яка пов'язана безпосередньо з персоналією видатного класика літератури на їдиш та івриті.

Вивчені для пропонованого висновку музейні пам'ятки були набуті НМІУ внаслідок трансформацій трьох історичних музейних колекцій. У 1953 р. в Київський державний історичний музей (юридичний попередник НМІУ) було передано фрагмент колекції Всеукраїнського музею єврейської культури імені Менделе Мойхер-Сфоріма в Одесі. Рештки чудової колекції після Другої світової війни було виявлено в Одеському археологічному музеї. У розпорядженні археологічного музею пам'ятки перебували зовсім короткий час, до їх переміщення в Київ. Музейні предмети можна поділити на дві групи: ті, що належали Мойхер-Сфоріму особисто (один), і ті, що зберігалися в колекції музею, названого його іменем (значна кількість).

І хоча музей Мойхер-Сфоріма було засновано через десять років після смерті письменника, розповідь як про збережені, так і про втрачені артефакти єврейської культури з його зібрання є доречною для формування культури пам'яті про письменника та літературу мовою їдиш в Україні. Окрім того, збережений у Києві фрагмент колекції музею Мойхер-Сфоріма можна назвати меморіальним. Упродовж 1927–1934 рр. окремий зал в одеському музеї був присвячений самому Мойхер-Сфоріму. На жаль, детальний опис експозиції та її наукова фотофіксація не збереглися, оскільки Музей пережив дві примусові реорганізації на хвилях наростаючих політичних репресій в Україні та фактичної політики державного антисемітизму. Вся експозиція та лівова частка фондів були втрачені внаслідок Другої світової війни. Фотографії залів музею можна побачити лише в двох виданнях: в одеському щотижневому журналі «Шквал» (1928, № 3, зберігається в Одеській національній науковій бібліотеці) і газеті «Эмес» (Дер Еэмес / «правда» або «істина» [2], 1928, № 1, зображення з неї опубліковані проф. Євгеном Котляром) [1; 7, с. 4]. Ще дві фотографії експозиції музею зберігає Центр птербурзької юдаїки.

На шпальтах «Шквалу» було вміщено статтю до роковин від дня смерті письменника та з нагоди відкриття «Музея імени Менделе: к 10-летию со дня смерти Менделе-Мойхер-Сфорима» [Музей імені Менделе: до 10-річчя від дня смерті Менделе-Мойхер-Сфоріма] [8, с. 494; 6, с. 8]. На світлинах видно, що більша частина експозиції складалася з текстів і книг (можливо, із приватної історичної книгозбірні самого письменника), фотографій або малюнків. Вірогідно, що там були ілюстрації до творів письменника. Одна вітрина, зображена на фотографії, наповнена предметами єврейського куль-

ту: бсамімами, римонімами, ханукальними лампами та ін. Надзвичайно цікавою є подальша спроба порівняти виставлені у вітрині пам'ятки з тими, що збереглися в колекції НМІУ для їх атрибуції.

З великою долею вірогідності можна стверджувати, що предмет цього дослідження – книга «Рассказы Абрамовича» [Оповідання Абрамовича. Краків. 1911] у срібній та золотій оправі (інв. № ДМ-7402 в колекції філії музею «Скарбниця-НМІУ») [4, с. 130; 9] – була представлена в експозиції одеського музею. По-перше, це була пам'ятка, яка безпосередньо належала письменнику. По-друге, експонат мав значне ідеологічне навантаження в советських умовах – книга була піднесена письменнику від імені робітничих і соціалістичних організацій капіталістичної Канади. Це можна вважати однією зі спроб держави сформувавши для громадськості через музей міф, нібито Мойхер-Сфорім мав пролетарські, прокомуністичні погляди (ми не стверджуємо і не заперечуємо цього). Те, що письменник прийняв піднесений подарунок, мало означати його згоду з політичними поглядами дарувальників. На перший план у музейній розповіді могли вивести прихильність Мойхер-Сфоріма до нужденних і тих, хто своєю тяжкою працею шукав собі заробіток. Тогочасним ідеологам цього було достатньо, щоб розвинути концепцію про прихильність до пролетарів і робітничого класу, що для советських громадян асоціювалося виключно з соціалістичними та комуністичними ідеями. Реальна ситуація – те, що всі організації-дарувальниці були передусім єврейськими професійними спільнотами, велику кількість членів яких склали українські та російські єврей-емігранти – шукачі кращої долі та порятунку від погромів, могла бути взагалі проігнорована.

Книжковий блок не атрибутованої досі з різних причин книги оформлено в срібну палітурку із верхньої (із золотими пластинками) та нижньої кришок, корінця. Раритет десятки років був представлений у музейній комунікації виключно як ювелірний виріб, а не книжкова пам'ятка. Опис книги не публікувався.

Уперше про чудову пам'ятку написали в згаданій статті до 10-х роковин смерті письменника у щотижневику «Шквал», а саме: «Том творів в срібній палітурці, надісланий з Канади єврейськими робочими та громадськими організаціями в день 75-річчя “дідуся”» [4, с. 130; 9]. Атрибуція пам'ятки від Тетяни Романовської, ключової дослідниці зібрання юдаїки НМІУ, була досить лаконічною: «Книга [без назви], поч. ХХ ст., Росія ... «Рассказы Абрамовича». Краків, 1911. Книгу піднесли письменнику на честь його 75-річчя».

чя від 14 громадських єврейських організації Америки» [4, с. 130; 10, р. 21]. А ось інша атрибуція пам'ятки, від Віри Солодової, ключової дослідниці історії музею Мойхер-Сфоріма: «Книга в срібній ажурній обкладинці із золотими накладками, яку піднесли письменнику Менделе Мойхер-Сфоріму на честь його 75-річчя від обцини Торонто» [5, с. 202].

Маємо ще одну атрибуцію пам'ятки – від фахівців СJA (Центр єврейського мистецтва Єврейського університету в Єрусалимі), які в 1990-х роках провели колосальну роботу з атрибуції, перекладів, фотофіксації та онлайн-публікації юдаїки в НМІУ. Кожен кут книжкового блоку має трикутник у формі листа. У центрі верхньої кришки – прямокутна рамка, прикрашена сувоями і табличками з дарчими написами на івриті: «Подарунок / Нашому дідусеві Менделе Мойхер-Сфоріму / Ш. Й. Абрамович / на його 75-річчя / святкування в Торонто, Канада / 15 квітня 1911 р. / від 14 їдишських організацій: Література на їдиш «Суспільство», Профспілка годинників, Відділення робітничого гуртка, Їдиш Соціалістичний робітничий клуб, соціалістична партія (їдишське відділення), Гурток молодих робітників, Клуб Нордау Сіон, Клуб Синів Сіону, організація Поале Сіон, Національна спілка робітників, Вільна асоціація, Об'єднана спілка кравців, Островецька молодь, Єврейська спілка пекарів» [9]. Розмір книги – 21 x 14,8x5,2 см.

«Оповідання Абрамовича» в НМІУ – це, можливо, один із трьох томів повного зібрання творів письменника. Існує два повних прижиттєвих зібрання творів Мойхер-Сфоріма на івриті. Саме іврит – мова тексту книги – може пояснити відсутність бібліографічного опису видання, його змісту, можливих провенієнцій та ін. Перше повне зібрання творів Мойхер-Сфоріма було опубліковано в Кракові та Одесі впродовж 1909–1912 років, а наступне, друге повне зібрання творів письменника «Але верк» у 17 томах, побачило світ на їдиш у 1911–1912 роках (Варшава) [3]. Досить складно визначити, чи був «канадський подарунок» Мойхер-Сфоріму одним із томів тритомного видання і ювіляр отримав всі три книги в коштовному обрамленні, отже два томи було втрачено. Третій том багатотомника був опублікований в 1912, ювілей святкували 2 січня 1912 року. Логічно припустити, що часу на вибір, підготовку, оформлення та доставку подарунку з Канади в Україну потрібно було не менше місяця в 1911 році. Таким чином, ювіляр міг отримати перший том як символічний із «другого» видання, 17-томного, яке почали публікувати саме в 1911 році. Разом із тим, Центр петербурзької юдаїки опублікував фотографію фоліанта з підписом «Всі твори Мойхер-Сфоріма в од-

ному томі. Ювілейне видання». Однак ця книга була видана в Одесі вже в 1947 р.

У цілому, досліджений музейний предмет «пройшов» драматичний музейний шлях, властивий багатьом пам'яткам минулого. Вперше книга увійшла в музейні зали як меморіальний об'єкт, але з ідеологічним навантаженням. Саме табличка з переліком назв дарувальників могла стати перепусткою в советський музейний простір. А під час Другої світової війни дорогоцінний книжковий блок став єдиною причиною, з якої книга могла не тільки бути вкраденою мародерами, а й врятованою. Бажання советських функціонерів від культури конфіскувати срібну палітурку для переплавлення/перепродажу дорогоцінного металу знову свідчить про санкціонований владою вандалізм щодо культурної спадщини. Концентрація уваги на музейному предметі виключно як на пам'ятці срібної юдаїки з боку сучасних музейників свідчить про певний конфлікт підходів до вивчення музейних фондів і визначення їхньої культурної цінності. Єдиний раз книга була представлена на міжнародній виставці в Художньому музеї Вайне Аалтонена в м. Турку, Фінляндія. У каталозі виставки вміщено лише фотографію дорогоцінної книжкової оправи. Отже, обґрунтованою є підвищена увага до самої книги як пам'ятки книгодрукування початку ХХ століття.

Подяки: The Memorial Foundation for Jewish Culture (2024), Тетяні Батановій (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського), Таїсії Сидорчук (Науково-дослідний центр орієнталістики імені Омеляна Пріцака), Тамарі Мироненко, Світлані Палатній та Ірині Удовиченко (НМІУ), Ларисі Дідорі (кураторці бібліотечного фонду НМІУ в 2017–2021), Вірі Солодовій (Одеський історико-краєзнавчий музей), відділу обслуговування користувачів Одеської національної наукової бібліотеки.

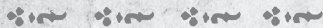
Список використаних джерел

1. Котляр Е. Иудаика в украинских музеях межвоенного периода (1919–1940). *Антиквар*. 2016. № 11/12 (99). URL: <https://antikvar.ua/iudaika-v-ukrainskih-muzeyah-mezhvoennogo-perioda-1919-1940/>
2. Ривкіна Г. Історія видавництва «Емес»: за матеріалами ВФЮ ІР НБУВ. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/5718>
3. Ривкіна Г. «Дідусь» сучасної єврейської літератури Менделе Мойхер Сфорім: видання у фондах Відділу фонду юдаїки. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/3556>

4. Романовская Т. Вечный дух Торы. *Євреї в Україні: історія, культура, традиції* : зб. ст. Київ, 1997. С. 107–133.
5. Солодова В. Судьба музея. *Езупец*. 2013. № 10. С. 199–205.
6. «Шквал» (1924–1933) : хронол. розпис змісту. Вип. 4 / ОННБ ; упоряд. Т. Солоненко. Одеса, 2018. 166 с.
7. Шквал. 1928. № 3 (136).
8. Щербакова М. Меж двух миров: еврейские выставки и коллекции в музеях УРСР (1917–1941). *Езупец*. № 27, ч. 2. С. 486–505.
9. Book binding presented to Mendele Moykher Sforim. URL: <https://cja.huji.ac.il/?mode=set&id=6437>
10. Judaica. Jewish Hidden Treasures : Exhibition 02.07–01.09.1991. *The Waino Aaltonen museum*. Turku, 1991. 50 p.

ПІДСЕКЦІЯ

**ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПАМ'ЯТКИ,
ЇХ МУЗЕЙНА ТА ВІЗУАЛЬНА
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ**

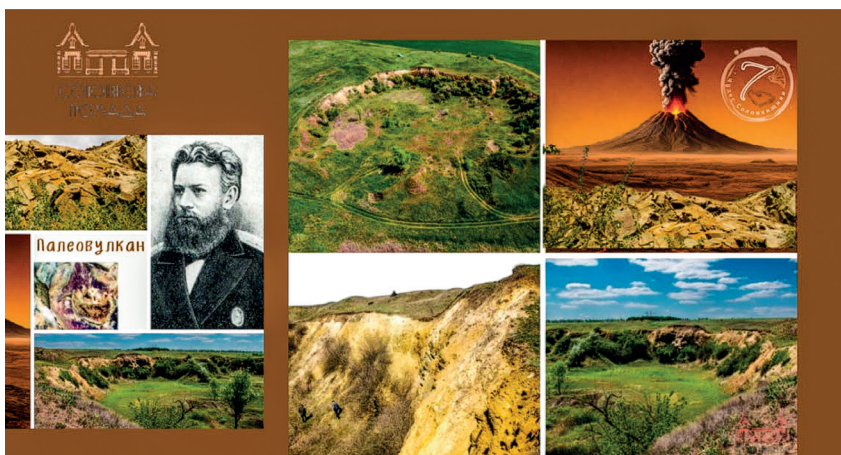
Тетяна ЛАТАЙ,
керівник ГО «7 Чудес Солонянщини».
м. Дніпро, Україна

Пам'ятки культурної спадщини Солонянської громади. Популяризація, ревіталізація, збереження та адвокація: виклики і проблематика

Солонянський край багатий на видатні пам'ятки історії, археології та природи. Він охоплює середню частину Дніпрових порогів і простягається від річки Дніпро в український степ. Який би шлях Солонянщиною не обрали – він обов'язково виведе на ту чи іншу пам'ятку.

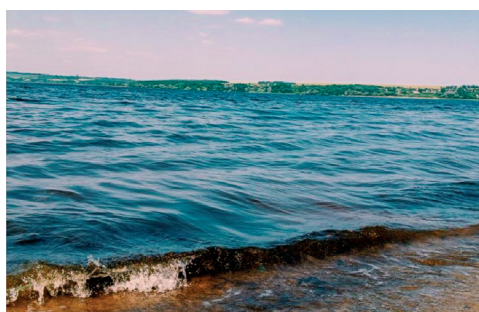
Аполлонівський палеовулкан, магматичний, його вік сягає 3,3 млрд років. За даними буріння, складається з метабазальтів. Досвідчене око геолога може розгледіти жерловину вулкану, а на донній частині помітить зіткнення двох лавових потоків. Це унікальне місце, оскільки такі давні породи, як правило, не зберігаються в одвічному вигляді: за мільярди років вони зазнають змін, перекристалізуються, зміщуються, проте Аполлонівський палеовулкан дає можливість спостерігати переплетіння потоків докембрійського періоду.

Місце зимівника Микити Леонтійовича Коржа – запорізького козака, автора усних оповідань. Він народився 30 травня 1731 року в м. Нові Кодаци, Кодацької паланки. У віці 7 років опинився на Січі, куди його забрав хрещений батько Яків Омелянович Качалов – осавул і полковник Низового війська Запорозького. Після ліквідації Запорозької Січі Микита Корж протягом тривалого часу проживав у слободі Половиця, а потім разом із родиною переїхав до зимівника біля річки Суха Сура.

Місце загибелі князя Святослава Ігорьовича – пам'ятка національного значення, присвячена Стародавній Русі. Тут, біля порогу «Ненаситець», навесні 972 р. князь Святослав Ігорьович потрапив у засідку, повертаючись до Києва після невдалого походу на Константинополь: на дніпровських порогах князя чекали печеніги на чолі з ханом Курею.

Пам'ятка архітектури XIX ст. – садиба менонітів братів Бергманів

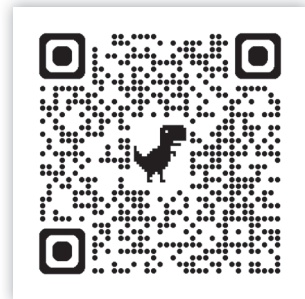
У 2020 році небайдужі дослідники Солонянського краю вирішили об'єднати зусилля, щоб зробити відомими пам'ятки культурної спадщини Солонянської громади, і розгорнули активну дослідницьку та популяризаторську діяльність навколо об'єктів культурної спадщини Солонянської територіальної громади.

У 2020 році були створені інформаційні платформи в соціальних мережах:

Городище Башмачка

Гончарний центр
б. Канцерка, Канцерівка
с. Любимівка

У 2021 році розпочато проект – екскурсійні подорожі пам'ятками Солонянської громади, який має успіх.

Мета ГО «7 чудес Солонянщини» – розкрити культурний потенціал краю, показати його з найцікавішого та найяскравішого боку. Працюємо під гаслом: «Презентація пам'яток через призму особистої любові до кожної з неї». Як результат – у Солонянські пам'ятки закохуються й наші туристи. Діяльність на просторах інтернету і практичне її втілення шляхом екскурсій дали гарний результат – обізнаність про головні пам'ятки Солонянської територіальної громади.

Разом з тим, відсутність благоустрою та інфраструктури поблизу багатьох пам'яток Солонянської громади наразі залишається проблемою. Багато об'єктів культурної спадщини зазнають руйнації з боку фермерів, це стосується насамперед курганів бронзової доби. Технічний стан багатьох архітектурних пам'яток незадовільний. Потрібна термінова реставрація, а для цього вони мають бути включені до державного реєстру нерухомих пам'яток України. Нагально потрібна ревіталізація пам'яток Солонянської громади та комплекс заходів з охорони і відновлення об'єктів культурної спадщини, адаптації їх до сучасних потреб, при збереженні їх історичної цінності та автентичності.

Oksana DROHOBYTSKA,

PhD in History, Associate Professor, Docent of Ethnology
and Archaeology,

Vasyl Stefanyk Carpathian National University.

Ivano-Frankivsk, Ukraine

**“Living histori” in modern museums
of the Ivano-Frankivsk region**

In recent decades, museums in the Ivano-Frankivsk region have been transitioning toward more interactive and visitor-oriented forms of operation. According to international definitions, a «living history» museum is an institution where exhibits are created based on historical and archaeological artifacts; these items can be touched or tried on, and photo and video recording are permitted without restrictions. Some such museums even allow visitors to reside on their territory.

From this perspective, the National Preserve «Ancient Halych» is particularly noteworthy. Between July and September 2024, the project «Dressed in History: Medieval Clothing of Princely Halych» was implemented there. On August 24–25, 2024, staff from «Ancient Halych», together with the historical reconstruction club «Chorna Halych» organized a living history camp titled «The Artisan Court of Princely Halych». During the camp’s operation, masterclasses in medieval crafts were held. Additionally, as part of the same project, an exhibition of six medieval costumes from the 12th–13th centuries was created, featuring interactive elements for better engagement with visitors [5, pp. 280, 281, 283].

At the same time, the Museum of Ethnography of the National Preserve «Ancient Halych» in the village of Krylos increasingly attracts visitors by hosting ethnographic festivals and historical reconstructions (St. Andrew’s Eve gatherings, meetings with St. Nicholas, Christmas caroling, and shchedruvannya) [1]. On May 4, 2025, the museum hosted the folklore festival «Christ is Risen – Ukraine Will Rise!», which brought together 22 folklore ensembles from the Ivano-Frankivsk region. Visitors had the opportunity to participate in the recreation of Easter rituals and witness the serben, a traditional men’s dance performed on Easter in the village of Chortovets, Horodenka community. Simultaneously, masters of

decorative and applied arts conducted workshops on pysanka painting, cheese sculpting, and the creation of traditional jewelry [3]. Similarly, the Horodenka City Museum of Local Lore «Pokuttya» actively utilizes living history methods to popularize historical and ethnographic heritage.

Modern museums in the Ivano-Frankivsk region are increasingly implementing the latest digital technologies in their activities. This allows them to attract more visitors from schools, universities, and tourists. An example is the interactive museum «City and Weapons», which opened on May 8, 2024, in one of the buildings of the Potocki Palace in Ivano-Frankivsk. It is equipped with touchscreens that allow users to scroll through maps, photos, and texts, and even «animate» historical figures. The digital component is effectively complemented by an exposition of military uniforms and weapons from corresponding periods of the city's history [4].

Since its opening, the «City and Weapons» museum has also repeatedly served as a venue for various theatrical events. Specifically, on May 7, 2025, a dramatized tour by the «Zhyva Istoriia» Theater-Studio titled «USS (Ukrainski sichovi striltsi) in the Hospital» took place. Visitors had the chance to take a historical journey back to 1915 and joined the performers in singing songs.

On December 21, 2024, the Ivano-Frankivsk Regional Museum of the Liberation Struggle named after Stepan Bandera organized a costumed tour titled «Christmas Traditions in Times of Struggle». During the tour, participants learned about the specifics of celebrating Christmas during World War I, in the families of the Galician intelligentsia of the interwar period, in GULAG camps, in UPA hideouts (kryivkas), and under the conditions of the modern Russo-Ukrainian war [2].

Family-themed photoshoots in folk dress or historical costumes are gaining significant popularity among visitors to museums in the Ivano-Frankivsk region. Currently, this service — offered to raise funds for charitable purposes — is provided by the Museum of Ethnography of the National Preserve «Ancient Halych», the National Museum of Hutsulshchyna and Pokuttya Folk Art (Kolomyia), the Museum of Pokuttya, and many others. Such photoshoots allow visitors to familiarize themselves with the richness and diversity of culture and regional characteristics of folk dress, better immersing themselves in the «spirit of the times».

Thus, museums in the Ivano-Frankivsk region that utilize living history methods are becoming not only repositories of artifacts but also educational and cultural centers. They contribute to the formation of national identity and the preservation of cultural heritage.

Оксана ДРОГОБИЦЬКА,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри етнології і археології Карпатського
національного університету імені В. Стефаніка.
м. Івано-Франківськ, Україна

«Жива історія» в сучасних музеях Івано-Франківської області

Анотація. У статті досліджено розбудову музейної мережі Івано-Франківщини в контексті впровадження засобів «живої історії» та інтерактивності. Авторка аналізує досвід провідних установ регіону, зокрема Національного заповідника «Давній Галич», музею «Місто і зброя» в Івано-Франківську, Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби імені Степана Бандери, Національного музею народного мистецтва Гуцульщини та Покуття (м. Коломия) та ін. Висвітлено роль історичних реконструкцій, етнографічних фестивалів, майстер-класів та костюмованих екскурсій у популяризації культурної спадщини. Особливу увагу приділено поєднанню традиційних експозицій із новітніми цифровими технологіями та благодійними ініціативами. Доведено, що перехід до людиноцентричних моделей роботи перетворює музеї на динамічні освітньо-культурні центри, які сприяють зміцненню національної свідомості та актуалізації історії для сучасного відвідувача.

Протягом останніх десятиліть музеї Івано-Франківської області переходять на більш інтерактивні форми роботи, орієнтовані на відвідувача. Згідно з міжнародними визначеннями, музей «живої історії» – це заклад, де створюються експонати на основі історичних та археологічних артефактів; ці речі можна помацати або примірити, а фото- та відеозйомка дозволені без обмежень. Деякі з таких музеїв навіть дозволяють відвідувачам проживати на своїй території. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує Національний заповідник «Давній Галич», де в липні-вересні 2024 року реалізовувався проєкт «Одягнені в історію: середньовічний одяг княжого Галича». 24–25 серпня 2024 року працівники «Давнього Галича» спільно з клубом історичної реконструкції «Чорна Галич» організували табір живої історії «Ремісничий двір княжого Гали-

ча». У таборі проводилися майстер-класи із середньовічних ремесел. Крім того, в рамках цього ж проекту було створено виставку шести середньовічних костюмів XII–XIII ст., яка містить інтерактивні елементи для кращої взаємодії з відвідувачами [5, с. 280, 281, 283]. Водночас етнографічний музей Національного заповідника «Давній Галич» у с. Кринос все більше приваблює відвідувачів проведенням етнографічних свят та історичних реконструкцій (Андріївські посиденьки, зустрічі з Миколаєм, колядування, щедрування) [1]. 4 травня 2025 року в музеї відбулося фольклорне свято «Христос Воскрес – воскресне Україна!», яке об'єднало 22 фольклорних ансамблі Івано-Франківської області. Відвідувачі мали змогу взяти участь у відтворенні великодніх обрядів і побачити сербен – традиційний чоловічий танець, який виконували на Великдень у селі Чортовець, Городенківської громади. Паралельно майстри декоративно-прикладного мистецтва проводили майстер-класи з писанкарства, виготовлення сиру, створення традиційних прикрас [3]. Методи «живої історії» для популяризації історико-етнографічної спадщини активно використовує і Городенківський міський краєзнавчий музей «Покуття».

Сучасні музеї Івано-Франківської області все більше впроваджують у свою діяльність новітні цифрові технології. Це дозволяє їм залучати більше відвідувачів зі шкіл і університетів, туристів. Прикладом може слугувати інтерактивний музей «Місто і зброя», що відкрився 8 травня 2024 року в одному з корпусів палацу Потоцьких в Івано-Франківську. Він оснащений сенсорними екранами, завдяки яким користувачі можуть прокручувати карти, фотографії та тексти, навіть «оживляти» історичних персонажів. Цифрову складову ефектно доповнює експозиція військової форми та зброї відповідних періодів історії міста [4].

Від часу відкриття музею «Місто і зброя» неодноразово був місцем проведення різноманітних театралізованих заходів. Зокрема, 7 травня 2025 року відбулися театралізовані гастролі театру-студії «Жива історія» «УСС (Українські січові стрільці) в госпіталі». Відвідувачі мали змогу здійснити історичну мандрівку в 1915 рік і разом із виконавцями співали пісні.

21 грудня 2024 року Івано-Франківський обласний музей вільної боротьби імені Степана Бандери організував костюмовану екскурсію «Різдвяні традиції в часи боротьби». У процесі екскурсії учасники ознайомилися зі специфікою святкування Різдва: під час Першої світової війни, у родинях галицької інтелігенції міжвоєн-

ного періоду, у таборах ГУЛАГу, у криївках УПА та в умовах сучасної російсько-української війни [2].

Значної популярності серед відвідувачів музеїв Івано-Франківської області набувають сімейні фотосесії в народному чи історичному вбранні. Зараз таку послугу (з метою зібрати кошти на благодійні цілі) надають Етнографічний музей Національного заповідника «Давній Галич», Національний музей народного мистецтва Гуцульщини та Покуття (м. Коломия), Музей Покуття та багато інших. Такі фотосесії дають можливість відвідувачам ознайомитися з багатством і розмаїттям культури та регіональними особливостями народного одягу, краще зануритись у «дух часу».

Отже, музеї Івано-Франківської області, які використовують методи «живої історії», стають не лише сховищами артефактів, а й освітньо-культурними центрами. Вони сприяють формуванню національної самосвідомості та збереженню культурної спадщини.

Список використаних джерел

1. Вертепи та колядки: у заповіднику «Давній Галич» відсвяткували Різдво. URL: <https://pravda.if.ua/vertepy-ta-kolyadky-u-zapovidnyku-davnij-galych-vidsvyatkuvaly-rizdvo/?fbclid=IwAR39rUYc8Hu2ffje-OFATfDOyScFBpdgZO7BayFoYQv86GKeMXm4KX5T81o>
2. Дрогобицька О. Наукова та культурно-освітня діяльність Івано-Франківського обласного музею визвольної боротьби імені Степана Бандери. *Вісник гуманітарних наук*. 2025. № 6. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15181734>
3. Каразуб І., Захарук І. У Крилосі на Івано-Франківщині відбувся фестиваль, присвячений великоднім традиціям. URL: <https://suspilne.media/ivano-frankivsk/1009887-u-krilos-i-na-ivano-frankivsini-vidbuvsya-festival-prisvacenij-velikodnim-tradiciam/>
4. Кущніренко Н. У Франківську відкрили інтерактивний музей «Місто і зброя». URL: <https://kurs.if.ua/society/u-frankivsku-vidkryly-interaktyvnyj-muzej-misto-i-zbroja/>
5. Януш О. Реалізація проекту «Вбрані в історію: середньовічний одяг Княжого Галича» за підтримки Українського Культурного Фонду. *Галич* : зб. наук. праць. 2024. Вип. 9. С. 280–283.

УДК 94(477)

Олена ЮСОВА,

завідувач науково-освітнього сектору
Комунального закладу Сумської обласної ради
«Державний історико-культурний заповідник “Посулля”».
м. Ромни, Україна

Роменська земська лікарня – пам'ятка історії та культури

У 1886 році на черговому повітовому земському зібранні вперше було порушено питання про будівництво в місті Ромни повітової земської лікарні, але в зв'язку «з відсутністю коштів на будівництво і невідкладної необхідності» воно було відкладено.

У 1897 році земське зібрання знову повернулося до питання про будівництво лікарні та запропонувало земській управі з 1898

року поступово накопичувати гроші шляхом щорічних асигнувань по 4 000 карбованців. За підрахунками, враховуючи ці й інші надходження, до січня 1904 року на будівництво лікарні мало бути зібрано приблизно 43 000 карбованців. Частина з них передбачалося позичити у Полтавської губерньської земської управи [1, с. 7].

У 1902 році повітова земська управа доручила архітектору К. Сроковському скласти проект і кошторис будівництва Роменської повітової земської лікарні. Перед ним були поставлені конкретні вимоги: загалом лікарня – на 70 ліжок, основна будівля (стаціонар) – на 55 ліжок з окремими чоловічими і жіночими палатами, окрема будівля для інфекційних хворих на 15 ліжок. Головна будівля мала бути двоповерховою, із цегли, з боковими коридорами; в ній передбачалося 18 ліжок для терапевтичних хворих, 15 – для хірургічних, 15 – для венеричних, 5 – для очних, 2 – для гінекологічних; палати – на 4–6 ліжок, всього ліжок для чоловіків – 33, для жінок – 22. В основній будівлі архітектор мав спроекувати постійно діючу вентиляцію, удосконалене економічне опалення, водопостачання, автоматичні ватерклозети з сифонами. Також мала бути збудована окрема одноповерхова дерев'яна оштукатурена будівля для інфекційних хворих на 15 ліжок [1, с. 8].

Будівництво розпочалося у 1905 і закінчилось у 1907 році. Повітова лікарня в новому приміщенні почала функціонувати 25 серпня 1907 року. На той час штат закладу складався лише з трьох лікарів: хірург, терапевт і окуліст.

Управа зробила все можливе, щоб лікарня стала окрасою міста й відповідала основним вимогам лікувальних установ того часу. Вона мала 65 профільних ліжок – терапевтичних, хірургічних і венеричних, розташованих у двоповерховому корпусі. В окремій будівлі розмістилося відділення для «заразних хворих» на 10 ліжок, тут же була амбулаторія, яка мала окремий вхід [1, с. 9].

Слід зауважити, що спеціальні капітальні будинки для лікарень були збудовані у більшості повітів Полтавської губернії. На їх спорудження у Ромнах і Лубнах було витрачено понад 80 тисяч карбованців – велика для тих часів сума. У Ромнах крім двох основних споруд на території лікарні було побудовано одноповерховий цегляний будинок, де містилися квартира доглядача лікарні, лікарняна аптека, кухня з хлібопекарнею, контора і кімната для проживання санітарів (тепер фізіотерапевтичне відділення). Ще одна одноповерхова споруда – для машинного відділення, де було облаштовано котельню з паровим котлом системи Вольфа, приміщення для парової машини в 22 кінських сили та динамомашини – генератора постійного струму в 110 вольт, пральні приміщення з паровим нагрівом і сушильною, дезінфекційне приміщення зі стаціонарною паровою камерою Крупіна. Були збудовані також житловий будинок для середнього персоналу й санітарів, цегляне складське приміщення, морг, господарські хліви. Вода постачалася з артезіанської свердловини глибиною 110 метрів зі штанговим насосом для накачування води в 25-кубовий бак на водонапірній башті, працювала каналізація з біофільтром.

Отже, лікарня мала центральне водяне опалення, вентиляцію, водопровід, центральний нагрів води, місцеву каналізацію, електричне освітлення. Центральне водяне опалення було змонтовано в підвальному приміщенні головного корпусу, воно забезпечувало теплом лише цей будинок. Решта будівель мала пічне опалення.

Вентиляція мала два вентиляційні колодязі з тильного боку головного корпусу; нагрівальний вентиляційний котел низького тиску забезпечував теплом систему вентиляції, у спеціальних камерах у підвалі стояло два калорифери, від яких системою вентиляційних каналів, що відкривалися всередині приміщення, поступало підігріте свіже повітря. З післявоєнних років вентиляція не діє.

Водопровідна мережа охоплювала всі будівлі на території лікарні. Вода мала добрі смакові якості, закачувалась у водонапірний бак за допомогою штангового насосу, що приводився в дію паровою машиною. На випадок аварії водопровідної мережі лікарня мала запасний шахтний колодязь.

Для підігріву води у підвалі головного корпусу було змонтовано котел-бойлер, який нагрівався паром від вентиляційного котла і подавав гарячу воду трубами в головний корпус і в будівлю для «заразних хворих» [2, с. 63].

Місцева каналізація охоплювала головний корпус, будинок для «заразних хворих» і пральню. Каналізаційна вода йшла самотпливом в очисну споруду – біофільтр, споруджений на території лікарні (біля будови рентгенкабінету); після очищення знезаражена вода потрапляла у рівчак Муховець.

Електричне освітлення забезпечувалося за допомогою генератора постійного струму (110 В), який приводився у дію паровою машиною. Лікарня мала й акумулятор, що подавав електрострум при зупинці парової машини і завжди був заряджений.

Зауважимо, що на той час у місті ще не було ані електростанції, ані водопроводу. За обладнанням лікарня відповідала основним вимогам для лікувальних закладів того часу, а її двоповерховий корпус став архітектурною окрасою міста. Будівництво було виконано в рекордні терміни – з 1905 по 1907 роки [2, с. 63]. Земська лікарня розпочала прийом пацієнтів у 1907 році.

Отже, земська лікарня в місті Ромни, Сумської області, є архітектурною пам'яткою початку ХХ століття. Була зведена за проектом інженера Костянтина Йосиповича Сроковського в 1905–1907 роках на Московському бульварі (тепер бульвар Європейський), 24.

Двоповерхова цегляна споруда має цікаву архітектуру. Головний симетричний фасад простягнувся на п'ятдесят метрів. Він розділений ризалітами, симетричними щодо цен-

тральної осі. Центральний ризаліт підсилюється двома круглими колонами, які підтримують навіс, викладений із цегли. Над арочними вхідними дверима трапецієподібний виступ. Неширокий карниз має знизу зубчики. Обабіч дверей розміщені ліхтарі. Вікна першого і другого поверхів відрізняються: на першому поверсі – прямокутні, з клинковими перемичками, на другому – арчні з архівольтами. По-різному оформлені й простінки між вікнами першого і другого поверхів – цегляні фігурні виступи та заглибини асиметрично чергуються, що створює враження

цілісної гармонії та виключає монотонність. Чергуються також прямокутні й овальні кути будівлі. Вишуканості додає колончатий фриз, який є окрасою і водночас слугує підтримкою для даху. Бокові стіни оформлені «сухариками». Декоративне оздоблення будівлі виконано із червоної фасонної цегли. Задній фасад більш стриманий, вікна однакової прямокутної форми, але простір над ними виглядає по-різному. Будівля і наразі вражає своїм виглядом. Особливого ефекту додають три куполи параболічної форми з металевим чешуйчатим покриттям. Кожен купол має люкарну (слухове вікно).

Земська лікарня входить до переліку об'єктів культурної спадщини Ромен – міста, яке є привабливим для екскурсійно-туристичного використання. Запрошуємо здійснити захоплюючу подорож вулицями древнього міста Ромни.

Список використаних джерел

1. Мусяненко В. К. Медицина Роменщини. Ромни : Ромен. міська друк., 1994. 146 с.
2. Стрельченко Г. С. Медицина Роменщини. Суми : Миргород, 2018. 378 с.

Станіслав КІНКА,

старший науковий співробітник
Одеського історико-краєзнавчого музею,

Павло МАЙБОРОДА,

учитель історії Одеського ліцею № 50
Одеської міської ради.
Одеса, Україна

**Санаторій «Куяльник» як пам'ятка історії
та культури: освоєння культури і сучасний стан**

У нашому дослідженні йдеться про вивчення території Куяльницького лиману, що відомий своїми цілющими якостями, та утвореного біля нього санаторно-лікувального комплексу. Спробуємо розглянути основні етапи освоєння території Куяльника та його сучасний стан.

Територія Куяльницького лиману починається в гирлі р. Великий Куяльник. У давні часи лиман впадав у Чорне море, але близько XIV ст. відмежувався від моря піщаним пересипом [13, с. 132]. Ця важлива природна межа сформувала ті риси ландшафту, що зберігаються й досі, і обумовила певні економічні процеси.

Поблизу лиману виявлено чимало археологічних пам'яток, які належать різноманітним культурам і народам. Деякі поселення сягають навіть епохи бронзи [5]. Давньогрецькі пам'ятки на берегах цієї одеської затоки датуються здебільшого кінцем V – початком III ст. до н. е. Цікавим є давньогрецьке поселення поблизу сучасної Лузанівки: його залишки розташовані на місці, який у давнину був крайнім у гирлі Куяльницького лиману з лівого боку. Рештки ще одного поселення відкрито на плато Жевахової гори, що поряд із сучасним курортом «Куяльник». Це поселення мало й сакральне значення, там знайдено вітгар для жертвоприношень [6, с. 58–66]. Обабіч Куяльницького лиману можна знайти й скіфські кургани. Деякі з них залишалися нерозграбованими на час перших досліджень, які відбулись у XIX ст.

Доба середньовіччя для Куяльника та прилеглих земель стала часом динамічної й радикальної зміни населення, значних природних та економічних зсувів. У XIII–XIV ст. на ці території поширився

монгольський вплив. Відбулася політична, можливо й економічна, інтеграція місцевої території в улус Джучі [9а]. Конкретних археологічних знахідок цього періоду майже не збереглося. Власне, тоді й виникла назва «Куяльник». Зараз переважна більшість дослідників визнає, що вона має східне, скоріше тюркське, походження і перекладається як «густий» [3, с. 45–59].

Наприкінці середньовіччя у Причорномор'я проникають литовсько-польські воєводи, але їх вплив був більш номінальним. Саме з ними пов'язано заснування та кількасотрічне функціонування фортеці/поселення Качибей/Коцюбіїв/Хаджибей. Слід зазначити й італійську присутність: про те, що в Куяльницький лиман заходили італійські морські судна ще в XII ст., свідчить знайдений в 1910 р. на дні лиману залізний якір «генуезького» типу [17, р. 15–29]. У XVI–XVIII ст. територія Куяльницького лиману і прилеглі до нього землі перебували під контролем Османської імперії: з 1599 р. у складі Очаківсько-Сілістрійського ейялету входили до Очаківського санджаку.

У другій половині XV ст. зміцніле Кримське ханство цілком витіснило Велике князівство Литовське зі степової зони. Територія впритул до Дністра з племенами, які там мешкали, увійшла до складу материкової частини ханату. Про це читаємо у польського географа та історика Мацея Меховського (1457–1523): «...татари-улиани володіють землями впритул до Білого замку [Білгорода-Дністровського]... повсюди у степах живуть татари» [11, с. 81].

У 1540 році кримський хан Сахіб Герай та польський король Сигізмунд II Август уклали договір, за яким чумакам було дозволено безмитно поставляти сіль у Польщу та Західну Європу.

Можна стверджувати, що наприкінці османського панування в регіоні місцеве населення Хаджибею було представлене різноманітними осілими групами. Натомість у XVIII ст. населення репрезентують кочові народи, а саме – відгалуження Малої Ногайської орди, Єдисанська орда. В ході російсько-турецької війни 1768–1774 років орда визнала протекторат Російської імперії й невдовзі була ліквідована. Чисельність орди у 1770-ті роки оцінювалась у вісім тисяч осіб.

У другій половині XVIII ст. території Північного Причорномор'я, зокрема околиці сучасної Одеси, стали місцем активного заселення втікачами, військовими поселенцями і колишніми запорожцями. Після зруйнування Запорозької Січі у 1775 році багато козаків шукали притулку на вільних землях між Бугом і Дністром. Саме тоді почали формуватися перші козацько-селянські поселення, серед яких – козаки-нерубаї (нерубаї – оскільки зобов'язалися

більше не брати до рук зброю). Козаки-нерубаї проживали у балках над Куяльницьким лиманом, на північному заході від сучасної Одеси. Місце вибрали не випадково – територія мала природний захист (яри, пагорби) і поклади вапняку, який наступними десятиліттями використовували для розбудови Одеси, а також доступ до води й пасовищ. Саме тут колишні запорожці та інші українські переселенці заклали основу майбутніх сіл Нерубайське та Усатове.

Відзначимо і важливу матеріальну пам'ятку, що існує донині – кладовище Сотниківська січ. Переселення козаків на постійне проживання біля Куяльнику можна датувати 1790-ми роками: саме цим часом (1791 р.) датовано перше збережене поховання на Сотниківському кладовищі – малюка Анафіма [4, с. 107].

Оселившись біля Куяльнику, козаки та їх нащадки зайняли ся видобутком каменю на схилах Шкодової гори. Саме з цього каменю зроблені найбільш давні надгробки на кладовищі. Наразі на схилах Шкодової гори все ще залишаються житла, вирубані у вапняку, в яких колись жили каменярі зі своїм сім'ями [7, с. 81–85].

Наприкінці XVIII ст., після численних війн, територія Північного Причорномор'я відійшла до Російської імперії.

Згідно з картами XVIII ст., уже фіксується сталий пересип, який надійно відокремив лиман від моря, хоча ще декілька століть до того Куяльницький лиман був місцем стоянок генуезьких суден, а раніше – і давніх греків.

Розвиток міста і порту в Хаджибеї (згодом Одеса) призвів до того, що прилеглі до Куяльницького лиману території стали важливими для логістики. Через міжлимання проходив старий тракт на Київ. Завдяки близькості Куяльницького лиману до порту та міста – логістичного центру, ці території швидко включилися у ринкові відносини через експорт зерна, вовни, шкір, солі та рибопродуктів.

У першій половині XIX ст. в долинах річок Великий Куяльник і Малий Куяльник активно розвивалось аграрне виробництво. Завдяки родючим ґрунтам і природному зрошенню тут починають вирощувати пшеницю, ячмінь, технічні культури.

На той час Куяльник був також джерелом стратегічного ресурсу – солі, яку продавали не лише на Півдні, а й постачали в інші регіони через одеський порт або вивозили сухоходом аж до Гданська. У середині XIX ст. було організовано Куяльницьке соляне управління, яке контролювало видобуток і збут солі. На той час сіль все ще була дуже цінним ресурсом, оскільки холодильних камер не існувало, а сіль використовувалась як ключовий фермент для консервації.

Рис. 1. Поштова листівка. Джерело: <https://volochysk.com.ua/archives/1608>

Протягом 1850–1870-х років було побудовано систему дамб, які поділяли лиман на секції для більш ефективного процесу випаровування і збору солі. У той час видобутком солі опікувався майбутній одеський міський голова Микола Новосельський. Між лиманом і містом було прокладено залізницю, що забезпечувала можливість масового збуту солі та лікувальних грязей, – їх транспортували до Одеси й далі.

Уже в першій третині XIX ст. гості й мешканці Одеси використовували лиман для відновлення здоров'я. Чи не найперші публікації з цього приводу належать грецькому лікарю Петросу Іпітісу [16] та досліднику Т. Віцману (дві його статті були опубліковані в «Одеському віснику», 1832). Вони аналізували якість лиманського мулу та наводили перелік хвороб, які можна лікувати лиманськими та морськими ваннами.

У 1833 році лікар Ераст Андрієвський ініціював відкриття першої лікувальної установи на лимані. Це стало основою для створення першого в імперії бальнеологічного курорту з грязелікуванням, який одесити часто називали Андріївським за ім'ям його засновника. У 1842 році збудовано двоповерхову будівлю з купальнями, номерами для пацієнтів і лабораторією.

У 1868 році було відкрито залізничне сполучення «Одеса – Куяльник», що дало поштовх туристичному буму (рис. 1). До Куяль-

ника потягами прибували тисячі людей. Уже через чверть століття тут стояло більше тридцяти приватних дач, купальні та клініка, побудована за павільйонним принципом.

У 1876 році за ініціативою відомих учених-медиків Осипа Мочутківського та Олександра Веріго було створено Одеське бальнеологічне товариство, яке сприяло розвитку курортів на лиманах і зростанню їх популярності.

Наприкінці XIX ст. (1890–1892) курорт біля лиману розширився за рахунок нового лікувального закладу, побудованого за проектом польського архітектора Миколая Толвінського (рис. 2). Після проведення водогону було розбито парк і зони для прогулянок, з'являлися нові купальні та приватні дачі, які експлуатувалися сезонно або протягом усього року.

Рис. 2. Кольорова поштова листівка початку XX ст.
Джерело: <https://volochysk.com.ua/archives/1608>

На той час Куяльник вважався одним із провідних курортів, відпочивальники приїжджали навіть із-за меж імперії. У 1892 році лише міський лікувальний комплекс надав 7 671 грязьову ванну та 16 985 ропних.

Незважаючи на розвиток курорту, залишались актуальними численні проблеми, пов'язані з водопостачанням і відведенням нечистот. Та й комфорту для відвідувачів купалень третього класу

не вистачало: був лише дерев'яний навіс, без підлоги і роздягалень (одяг лишали на лавках).

Міські діячі привертали увагу до недосконалого санітарно-го стану курорту Куяльник. Так, гласний (депутат) Одеської міської думи, майбутній міський голова Павло Зелений (1839–1912) у 1897 році виступив з ініціативою створити спеціальну комісію, яка б опікувалася проведенням ремонтних робіт у багатьох міських приміщеннях, зокрема у лікувальних установах на Куяльницькому та Хаджибейському лиманах.

Під час Першої світової війни (1914–1918) частину курортних закладів було перетворено на госпіталі. Наприкінці 1914 року обговорювався проект побудови на Куяльницькому та Хаджибейському лиманах лікувальних закладів на 400 офіцерів та 4 000 нижніх чинів армії.

На початку 1920-х років для Куяльнику розпочалася нова епоха. Вже в 1919 році радянська влада видала декрет про націоналізацію «лікувальних місцевостей та курортів» [12]. Це був перший документ, який оголосив націоналізацію курортів і визначив основні засади організації санаторно-курортної допомоги та відпочинку на багато років. Все курортне майно перейшло у власність держави, від імені якої курортами керувала загальносоюзна профспілкова організація. Сам санаторний комплекс було перейменовано на честь Миколи Пирогова, який у 1881 році проживав поблизу Куяльника на дачі Бертенсона, а окремі санаторні корпуси отримали імена Володимира Леніна та Миколи Семашка. Таким чином, приватні дачі було націоналізовано. Створювалася система масового відпочинку для «радянської людини».

У 1930-х роках на Куяльнику працювало приблизно десять санаторіїв та будинків відпочинку, розрахованих на понад 2 000 людей одночасно. До 1940 року кількість ліжок в них сягала 2 160. Тоді ж Куяльник увійшов до мережі державних всесоюзних курортів. У 1933 році деякі санаторії перейшли на цілорічний режим роботи, а сезон оздоровлення розширився до 1 жовтня. В 1930-ті роки було розбудовано і джерело мінеральної води, яке давало в ті роки 20 000 відер води на добу [15, с. 5–13].

Створення в 1928 році в Одесі Курортологічного інституту (пізніше Всеукраїнський науково-дослідний інститут курортології) дало певний поштовх дослідженню лікувальних властивостей куяльницької грязі та ропи (особливо при захворюваннях опорно-рухового апарату та нервової системи). Цій події передувала багаторічна діяльність Одеського бальнеологічного товариства.

В 1941–1942 роках Куяльницький лиман на 70% поповнився водою з Хаджибейського лиману внаслідок підриву дамби (пересипу) в ніч з 15 на 16 жовтня 1941 року. Вода затопила територію пересипу і влилася в Куяльницький лиман. Це було зроблено відступаючими частинами Червоної армії з метою перешкодити швидкому просуванню румунських військ і призвело до значних руйнувань та жертв.

За часи Другої світової війни парк санаторію прийшов у занедбаний стан, зокрема перестав функціонувати трамвай, який доставляв відпочивальників на Куяльник; остаточно трамвайне сполучення міста з Куяльником було скасовано в 1950-ті роки. Внаслідок війни значно зменшилася кількість відпочивальників: за сезон 1949 року на Куяльнику лікувалося та відпочивало лише 1 153 людини [8, с. 3].

Згодом відпочинок на курорті став частиною радянської соціальної політики – путівки часто надавалися безкоштовно або зі знижкою через профспілки. Формувалася курортна культура: колективний відпочинок, дозволя з елементами ідеологічного виховання (лекції, демонстрації, стенди тощо). Водночас на території курорту продовжувалося будівництво нових корпусів, клубів, їдалень, медичних установ. Територія навкруги лиману починає приваблювати туристів: піших, велотуристів і альпіністів (дві стіни з черепашика біля серпантину з плато до курорту в районі т. з. Тработинської арки) [14].

Незважаючи на більш прогресивні види лікування, ще в 1950-ті роки практикувався «єгипетський» спосіб лікування: відпочивальник спочатку приймав повітряну ванну, потім обмазувався мулом і приймав сонячну ванну з подальшим купанням у лимані.

Рис. 3. Один із спальних корпусів. Фот. автора (С. Кінка), 2018

Рис. 4. Фот. автора (П. Майборода), 2025

Відбудова курорту в 1950-ті роки тривала під керівництвом архітекторів Н. Г. Мільграм та Н. І. Герасимовської. У 1965 і 1970-х роках відбувалися ремонтні роботи. Протягом 1970–1980-х років на території Куяльника відбувалося масштабне будівництво: збудовано двоповерховий курзал з циліндричною за формою глядацькою залогою, різноманітні за архітектурним рішенням лікувальні корпуси та три спальних 16-поверхових корпуси (Рис. 3). За даними 1980-х років, курорт «Куяльник» тепер міг приймати до 50 000 відвідувачів на рік [9].

Серед негативних факторів історії курорту в 1980-ті роки можна назвати руйнування старих корпусів, прогресуючу деградацію інфраструктури, зокрема транспортної, а також бідність сфери послуг, яка не відповідає зростаючому потоку туристів і відпочивальників [10, с. 2].

Економічна криза в Україні 1990-х років відчутно торкнулась і курортної галузі. Прогресуюче збіднення населення додавало проблем курорту. Відбувалися й процеси переділу власності – куяльницькі санаторії перейшли у приватну власність [2, с. 13]. Це мало б залучити додаткові гроші для реконструкції будівель і розвитку інфраструктури, але на практиці призвело до зворотного ефекту: занедбання Куяльника набуває загрозливих масштабів (рис. 4).

У середині 2000-х років Куяльник відчув на собі антропогенний вплив, який з часом лише зростав: на північному узбережжі лиману процвітав незаконний видобуток піску, що призвело до пересихання водних джерел, які живили лиман. Саме в той час розпочалися й активні дії щодо порятунку лиману, які багато в чому були успішними завдяки активності «Чорноморського гайдамацького з'єднання», одеських екологічних і громадських організацій. У 2010-ті роки провадилися численні екоініціативи з метою очистити територію Куяльника від сміття, залишеного відпочиваль-

никами. Це дозволило поліпшити стан території, тепер вона менше нагадує звалище.

Іншим важливим процесом стали спроби зупинити пересихання Куяльницького лиману. Для того, щоб збільшити рівень води в лимані, пропонувалося закачувати морську воду через резервуари (що вже робили в 1907 та 1926 роках), а також з'єднати лиман з р. Великий Куяльник системою труб [1, с. 114–117].

У 2010 році лиман став місцем проведення міжнародного фестивалю «АртПоле». Останніми роками лиман часто використовується як місце проведення різних перформансів, акцій-інтервенцій сучасного мистецтва. Восени 2014 року на лимані з'явилися 24 своєрідні «павутини» (картини, виконані у техніці плетення на рамі художником Сергієм Лиховидом), а 2021 року там було представлено інсталяцію «Мое серце пусте, як дзеркало» авторства італійця Жана Марія Тосатті. Під час повномасштабної російської агресії група ірландських кінематографістів зняла документальний фільм про Куяльник «Санаторій» (Sanatorium, 2025, режисер Гар О'Рурк [Gar O'Rourke]), який висунуто на Оскар-2026 у номінації «Найкращий міжнародний повнометражний фільм». Показ цього фільму нещодавно (14.10.2025) відбувся безпосередньо в будівлі санаторію.

Після анексії Криму на Куяльнику розмістилися переселенці із зони АТО. Санаторні корпуси стали притулком переважно для переселенців з обмеженими можливостями, але через фінансові негаразди між власником курорту та Одеською ОДА переселенці були змушені залишити Куяльник і повернутися на Донбас, на підконтрольну Україні територію.

Незважаючи на значні виклики та негативний вплив людини останніми десятиліттями, Куяльник залишається привабливим місцем для відпочинку, туризму та фестивальної діяльності.

Сучасний Куяльник – це унікальне поєднання занедбаної архітектури та інфраструктури, відпочивальників, які продовжують лікуватися грязями та користуватися поліклінікою санаторію, а також чарівних «інопланетних» пейзажів (завдяки почервонілій солі), які інтригують фотографів. На Куяльнику досі активно (і стихійно) проводяться екскурсії, що й не дивно: тут збереглася архітектура XIX ст. в неовізантійському стилі (на жаль, дуже швидко руйнується), зразки радянської архітектури в стилі конструктивізму та бруталізму, різноманіття природних пейзажів, локації для художніх фотографій.

Список використаних джерел

1. Ананьев Е. Куяльник: быть или не быть (о проблемах на курорте). *Фаворит*. 2013. № 7. С. 114–117.
2. Бойко Л. Земельний бедлам у Причорномор'ї. *Урядовий кур'єр*. 2005. 8 лип. (№ 124). С. 13.
3. Вербич С. О. Генетично тюркські ойконіми Одещини: вмотивованість/невмотивованість перейменувань радянського періоду. *Мовознавство*. 2021. № 4. С. 45–59.
4. Гончарук Т. До історії дослідження Куяльницького (Сотниківського) кладовища в Одесі. *Чорноморська минувшина*. 2018. Вип. 13. С. 107.
5. Гудкова А. В., Охотников С. Б., Субботин Л. В., Черняков И. Т. Археологические памятники Одесской области: (справочник). Одесса, 1991. 183 с. ; Смольянинова С. П., Островерхов А. С., Кушнір В. Г. Археологічні пам'ятки Тилігуло-Куяльницького міжліманя. Одеса : Гермес, 1996. 122 с. : мал.
6. Добролюбовский А. О., Красножон А. В. Античное жилище на Жеваховой горе. Ключ к разгадке тайны античного предшественника Одессы. *Дерибасовская-Ришельевская*. 2007. № 28. С. 6–15. URL: https://odesitclub.org/old/publications/almanac/alm_28/alm_28_6-15.pdf
7. Жданов Д. К., Гайдей С. П., Княжев А. А. «Пещерные дома» Одессы. *Подземные сооружения Одессы и Одесской области* : сб. материалов I науч.-практ. конф., Одесса, 11–12 нояб. 2017 г. Одесса, 2017. С. 81–85.
8. Здравница на Куяльнике. *Большевистское знамя*. 1949. 9 окт. С. 3.
9. Левченко Г. Новий санаторій прийняв відпочиваючих. *Чорноморська комуна*. 1981. 23 лют.
- 9а. Моця О. П. Золотоординські «темні» віки на землях Південної Русі: історично-археологічний контекст. *Археологія*. 2017. № 2. С. 24–37.
10. Мунтян Г., Мартем'янов В., Алексеєнко Г. [та ін.]. Сервіс чи гра на нервах. *Чорноморська комуна*. 1985, 20 серп. С. 2.
11. Паламарчук С. В. Територіальні структури Дунай-Дністровського межиріччя (кінець XIV – середина XVII ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. С. 81.
12. О признании за некоторыми лечебными местностями общегосударственного значения и о распространении на них действия декрета от 4 апреля 1919 г. : Постановление Народного Комиссариата Здравоохранения. URL: <https://istmat.org/node/38076>
13. Причерноморские лиманы: гигиенические и медико-экологические аспекты сохранения природных лечебных ресурсов : [коллективная монография] / под ред. А. В. Мокиенко, Е. М. Никипеловой, К. Д. Бабова. Одесса : ТЭС, 2012. С. 132.

14. Чопп И. Старый Куяльник (с подзаголовком тревожный сигнал). *Вечерняя Одесса*. 1986, 12 апр.
15. Школьников М. А. Динамика роста и перспективы развития одесских курортов. *Одесса-курорт*. 1934. С. 5–13.
16. Herpites P. C. Notice sur les bains de mer et des limans ou lacs d'Odessa. Odessa, 1829. 24 p.
17. Shikhaleeva G. M. The history of research and status of study of hyperhaline Kuyalnyk estuary (Ukraine, north-western Black Sea). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Екологія»*. 2023. Вип. 28. С. 15–29.

Олена УВАРОВА,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри суспільних наук
Одеського національного медичного університету.
Одеса, Україна

Візуальні образи студенток Одеських вищих жіночих медичних курсів у фотодокументах Державного архіву Одеської області

Дослідження теми вищої жіночої медичної освіти в Україні є надзвичайно важливим для розуміння соціокультурних процесів початку ХХ століття. На той час, коли доступ жінкам до вищої освіти був обмежений, а альтернативою виступали спеціальні навчальні заклади, у суспільстві поступово формувався новий образ жінки – активної та освіченої. Серед навчальних закладів, що засвідчують участь жінок у здобутті освіти, вирізняються Одеські вищі жіночі медичні курси, які функціонували у 1910–1920-х роках, а згодом увійшли до складу медичного факультету одеського університету, ставши складовою створеного у 1922 р. Одеського медичного інституту. У фонді № 62 Державного архіву Одеської області зберігається комплекс документів цього закладу – 1 834 справи, переважну частину яких становлять особові справи курсисток. До переліку документів, необхідних для вступу, входили фотографії, тому вони наявні у більшості справ.

Фотодокументи є порівняно новою групою історичних джерел і відрізняються від інших документальних пам'яток матеріальною формою та способом фіксації інформації. Як зображувальні джерела вони поєднують документальну точність з людським виміром – дають змогу побачити історію не лише через тексти, а й через реальні образи тих, хто її творив. Саме тому дослідження фотодокументів фонду № 62 «Одеські вищі жіночі медичні курси» відкриває можливість нового, «візуального» прочитання історії жіночої освіти початку ХХ ст. Такі джерела слугують доповненням письмовим документам, роблячи історію жіночої освіти більш живою та людиною.

*Педагогічна рада, викладачі і студентки I курсу. 1911 р.
(ДАОО. Ф. 62, оп. 1, спр. 9, арк. 32.)*

Загальна кількість фотографій, що є частиною матеріалів фонду, дозволяє сформувати портретну галерею жінок другого десятиліття ХХ ст., об'єднаних прагненням здобути вищу освіту. Фотографії виготовлялися, ймовірно, за місцем проживання або попереднього навчання дівчат – не лише в Одесі, а й в інших українських та імперських містах. Можна стверджувати, що більшість фотографій відповідає періоду подання документів абітурієнтками, тобто датуються роками існування курсів – 1910–1920 або трохи раніше 1910-го року.

За змістом фотографії фонду є портретними; за характеристиками – чорно-білі, невеликого розміру (в середньому, 5×8 см), паперові. Переважна більшість виконана професійними фотографами та має специфічні позначки (адреса та назва фотоательє, згадки про нагороди тощо); матеріал – здебільшого цупкий картон. Деякі фотографії надруковані на тонкому фотопапері без ознак фотоательє. За характером постановки кадру зйомка є інсценізованою. Фотографії зазвичай прошиті до справи, інколи – до залікових книжок або інших документів; на деяких стоїть сургучна печатка курсів червоного кольору. Часто на звороті вручну зазначено прізвище курсистки, що допомагає ідентифікувати зображену особу.

Фотографії фонду є репрезентативним джерелом для дослідження розвитку фотографічної справи та практик міського середовища початку ХХ століття. У матеріалах зустрічаються роботи одеських фотоательє: «Готліб» (на розі вул. Гаванної та Ланжеронівської); «Рубенс» (вул. Садова); «Луч», «Шнейдер і Ко», «Люм'єр» (вул. Дерibasівська); «К. Мультман», «Б. Валдовський», «Бліц», «Б. Грабяз» (вул. Преображенська); «W. Ermans», «Даггер» (вул. Рішельєвська) та ін. Окрім того, маємо непоодинокі фотографії, виконані в інших містах, зокрема «Гальперін» (Рівне), «Лізінський» (Катеринослав), «B. Stavski» (Вінниця), «Krimmer» (Миколаїв) та ін.

Візуальні документи дають можливість побачити обличчя тих, хто долав соціальні та культурні бар'єри задля професійної самореалізації. Фотографії допомагають уявити зовнішність курсисток, їхній одяг, що відображає не лише моду, а й систему цінностей часу. Кожне зображення несе сліди епохи – емоції, атмосферу, ідеали. Фотографії дозволяють «відчути» людину, а не загубити її серед офіційних документів. Як візуальні джерела вони свідчать про вік, соціальне походження і статус учасниць освітнього процесу, демонструють формування нового типу жінки-інтелігентки – упевненої у власних силах, здатної поєднати освіту, професію й громадську активність. Світлина курсисток – це не лише портрети, а й візуальні свідчення боротьби за право бути рівними у сфері знань. Фотодокументи відкривають можливість побачити реальних жінок, які торували шлях до професії в умовах обмежених прав і суспільних упереджень, а також реконструювати не лише індивідуальні долі, а й колективний образ жіночої спільноти, що формувалася у той період. Ці жінки стали символом модернізації та емансипації на українських землях.

Подальше дослідження історії жіноцтва у вищій медичній освіті – це важлива спроба повернути пам'ять про жінок, чий імена були забуті, але чия присутність промовляє з кожного кадру архівних фотографій.

Тетяна ПОДКУПКО,

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри суспільних наук
Одеського національного медичного університету.
м. Одеса, Україна

Козацькі клейноди XVI–XVIII ст. як культурні та репрезентаційні артефакти

Козацька доба посідає особливе місце в історії України, адже саме в цей період сформувалися її базові уявлення про державність, військово-політичну організацію та символіку влади. Одним із найвиразніших віддзеркалень цих процесів стали козацькі клейноди – знаки військової, адміністративної й сакральної легітимності Війська Запорозького, до яких належали прапор, булава, бунчук, печатка, пернач, литаври, сурми, каламар та ін. Клейноди виконували не лише практичні та репрезентаційні функції, а й були носіями глибоких культурних смислів, відображаючи світогляд та естетичні вподобання українського суспільства XVI–XVIII століть.

Виготовляли клейноди відомі українські та іноземні майстри із коштовних матеріалів, застосовуючи техніки карбування, інкрустації, філіграні та ін. Відомості про вигляд і функції клейнодів збереглися в іконописі, гравюрах, в універсалах, діловодстві та дипломатичному листуванні, у козацьких літописах та інших історичних джерелах [5, с. 26–37]. Формування цілісної системи клейнодів розпочалося ще в XVI столітті, коли козацтво набуло рис впорядкованої військово-політичної організації. Військо Запорозьке мало розвинений адміністративний апарат, у рамках якого символіка відігравала важливу ідеологічну роль. Кожен клейнод мав чітко визначене призначення і символізував певну гілку влади або функцію в структурі Запорозької Січі. У період Гетьманщини клейноди набувають статусу офіційних атрибутів влади [4, с. 17–19].

Традиційно найголовнішим символом української державності вважалася *булава*. Її вручали гетьману під час обрання, що символізувало надання йому повноважень, а складання булави – втрату влади. Під час козацьких рад гетьман тимчасово складав

булаву, аби уникнути тиску на виборців, що становило характерну рису військової демократії Запорозької Січі та суттєво відрізняло її від монархічних традицій більшості європейських і азійських держав. У символічному вимірі булава пройшла шлях від холодної ударної зброї до символу найвищої політичної легітимності, зберігаючи своє значення від козацької доби через Українську Народну Республіку до сучасної України, де вона виступає символом президентської влади [2, с. 113–129]. Булаву виготовляли з дерева або металу; вона мала довжину приблизно 50–70 см і завершувалася кулеподібною, овальною або шестигранною голівкою, часто позолоченою та оздобленою коштовним камінням. На гетьманських булавах зображували герби, ініціали власників, дарчі написи або біблійні цитати. Полковники й отамани користувалися *пірначами*, або шестоперами, постійно носили їх при собі як знак своєї влади. У музейних колекціях, зокрема в Національному музеї історії України, зберігаються зразки цих клейнодів, що мають виняткове наукове, історичне та культурне значення [8, с. 27–33].

Іншим важливим символом влади був *бунчук* – штандарт, виготовлений із кінського волосу, пофарбованого у символічні кольори. Він уособлював владу, перемогу й військову честь, у походах його виставляли перед наметами старшини, під час урочистостей носили перед гетьманом. Зберігання та носіння бунчука було обов'язком спеціальної посадової особи – бунчужного [9, с. 419–426].

Хоругва, Корогва (прапор) виконувала роль не лише бойового знамена, а й сакрального символу – була важливим чинником формування бойового духу та внутрішньої єдності війська. Хоругви виготовляли із шовку яскравих кольорів, найчастіше червоного. Зазвичай з одного боку зображали когось із Небесних покровителів – Богородицю, ангелів, архангелів, святих. Починаючи з XVIII століття полкові та сотенні прапори стали виготовляти переважно з блакитного полотнища, на яке жовтою фарбою наносили різноманітні зображення, що стало важливим етапом у формуванні національної символіки [5, с. 26–37].

Коли за часів Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького відбувся адміністративно-територіальний поділ держави на полки і сотні, кожна одиниця отримала свою хоругву, на них часто зображували герби й іншу географічну символіку. На Січі кожен курінь мав свою хоругву, кожна сотня мала також свої «значки» – трикутні корогви.

Печатка Війська Запорозького слугувала знаком легітимності і водночас важливим адміністративним інструментом – вона засвідчувала офіційність різних документів, універсалів, листів і договорів, тож стала одним із найвідоміших атрибутів козацької держави. Окрім загальновійськової печатки, власні печатки мали полки і сотні, що підкреслювало розвинену систему управління [9, с. 419–426].

Тема козацьких клейнодів є актуальною і в сучасному культурному просторі [1; 2; 3; 4]. 30 грудня 2021 року Національний банк України ввів у обіг набір із чотирьох срібних пам'ятних монет «Козацькі клейноди», у художньому вирішенні яких відтворено ключові символи української державності. Цей нумізматичний проєкт присвячений героїчній козацькій добі та атрибутам влади Війська Запорозького [6]. Історична традиція впродовж століть сформувала усталений перелік клейнодів, до якого належали прапор, булава, бунчук, печатка, пернач, литаври, сурми, каламар тощо. Центральний смисловий акцент у композиції монет зроблено на гетьманських печатках як невід'ємному атрибуті влади гетьманів Григорія Лободи, Богдана Хмельницького, Петра Дорошенка та Івана Скоропадського, які репрезентують різні етапи розвитку козацької державності – від зародження до занепаду. Центральне місце посідають збірні композиції, в яких образ Козака Мамає уособлює історичну пам'ять народу та ідеал мирного захисника рідної землі, доповненого козацькими клейнодами та артефактами відповідних періодів. На реверсі монет зображено гетьманські печатки XVI–XVIII століть, виконані з використанням локальної позолоти, з відповідними написами та іменними атрибутами, що підкреслює їхню роль як одного з головних символів козацької влади [6].

Отже, козацькі клейноди XVI–XVIII століть є не лише історичними пам'ятками, а й ключем до розуміння української державності, ідентичності та культурної тяглості. Їхня символіка й функції розкривають світогляд козацької доби – уявлення про владу, справедливість і спільноту. Дослідження та збереження цих артефактів має важливе значення як для історичної науки, так і для сучасної України, оскільки козацькі символи продовжують жити в геральдиці, військових традиціях і культурних практиках.

Список використаних джерел

1. Бабкова Н. Козацькі клейноди в українській військовій символіці та атрибуці XX–XXI століть. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/691/483>

2. Бузало В., Карпов В. Офіційні символи глави держави. До історії їх створення. *Військово-історичний альманах*. 2011. Ч. 2. С. 113–129. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Buzalo_Viktor/Ofitsiini_symvoly_hlavy_derzhavy.pdf
3. Булава – символ влади: від гетьмана до президента. URL: <http://www.nbu.gov.ua/node/3985>
4. Карпов В. В. Українська звитяга у символах. Київ : Видавець Олег Філюк, 2016. 421 с.
5. Кукса В. В. Козацькі клейноди та їхня доля. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. 2010. Вип. 31. С. 26–37.
6. Національний банк України. *Офіційний сайт*. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Banknotes-and-coins-of-Ukraine_2021.pdf?v=14
7. Тоїчкін Д. В. Булави й перначі на теренах України: зброя та символ влади. *Історія давньої зброї: дослідження*, 2014 : зб. наук. пр. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2014. С. 227–241. URL: https://zbroeznav.com/wp-content/uploads/2015/09/Bulav-pernach_Toich.pdf
8. Тоїчкін Д., Шевченко О. Гетьманська булава з колекції Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2023. № 9. С. 27–33.
9. Шевченко О. Символи козацької старшини в колекції Національного музею історії України. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. праць. Київ, 2016. Вип. 25. С. 419–426.

Анна МАКСИМЕНКО,

провідний архівіст відділу довідкового апарату
Центрального державного аудіовізуального
та електронного архіву,
студентка I курсу II (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності В13 «Бібліотечна, інформаційна та архівна
справа» факультету української філології,
культури і мистецтва Київського столичного
університету імені Бориса Грінченка
м. Київ, Україна

**Архівні ініціативи з удоступнення
фотодокументальної спадщини**

Фотодокументи вже давно стали важливою складовою культурної спадщини людства. Фотографія – сучасне, інформативне та достовірне джерело інформації (за умови грамотного підходу до підбору та надійного автора) про історичні події, особи та їх сприйняття населенням [5, с. 61], яке дозволяє зафіксувати та відтворити різні прояви суспільного життя, надає можливість візуально простежити явища в їх історичному розвитку. З огляду на це зростає потреба в активному використанні таких документів, оскільки вони мають вагомe значення для істориків, науковців і освітян, а також для громадськості, яка прагне достовірних і наочних свідчень минулого. Тому з-поміж багатьох завдань, що сьогодні поставили перед аудіовізуальними архівами, пріоритетним є не лише забезпечення фізичної збереженості фотодокументів як невід'ємного складника Національного архівного фонду, але й створення всіх необхідних умов для забезпечення доступу до них.

У контексті викладеного показовим прикладом є ініціативи з удоступнення фотодокументальної спадщини Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву (далі – ЦДА-ЕА). Фотоколекція архіву складається з негативів на склі та плівці, позитивів, слайдів, фотоальбомів і цифрових фотодокументів, що налічує понад 433 930 одиниць обліку і за змістом охоплює всі сфери життя України, починаючи з кінця XIX століття.

Важливим чинником у забезпеченні доступу до фотодокументальної спадщини є оцифрування, яке в ЦДАЕА розпочато в 2003 році. Провідним стимулом для запровадження цифрових технологій став постійно зростаючий попит на зручний формат збереження та представлення документів [2, с. 33]. Станом на 1 жовтня 2025 року оцифровано 176 699 із 421 388 фотодокументів, що становить 41,9% від загальної кількості [4]. Це свідчить про інтенсивну роботу архіву над переведенням колекцій у цифровий формат.

Однією з ключових ініціатив з удосконалення до фотодокументів у ЦДАЕА є електронний каталог [1], розміщений на офіційному вебсайті архіву, котрий забезпечує доступ у режимі 24/7 до інформації архівних документів. Каталог уможлиблює віддалений пошук інформації (архівних фотодокументів) та швидкого оформлення замовлення на їх копіювання. За допомогою цього електронного ресурсу користувач може ознайомитись як із довідковою інформацією про фотодокумент, що включає архівний номер, анотацію, автора, місце та дату зйомки, так і безпосередньо з самим зображенням. Кожна каталожна картка фотодокумента містить відомості, які полегшують пошук і забезпечують ефективне використання інформації в наукових, освітніх та дослідницьких цілях. Структуроване представлення фотодокументів у цифровому форматі сприяє збереженню колекцій і відкритому доступу до них.

Серед проєктів ЦДАЕА, спрямованих на удосконалення фотодокументальної спадщини, слід відзначити онлайн-проєкт «3 фотолітопису України», презентований у лютому 2023 року. Проєкт демонструє документальні «родзинки» архівного зібрання й охоплює широкий історичний період – від кінця XIX до початку XXI століття, що формує багатогранний фотообраз України, відтворюючи історичні процеси, регіональні особливості, культурне та суспільне життя різних періодів. Фотодокументи проєкту розташовані за хронологією, що дозволяє простежити розвиток українського суспільства, а кожна рубрика, крім загальних, містить тематичні підрубрики, присвячені окремим регіонам [3]. На сьогоднішній день у проєкті представлено фотографії, що відображають повсякденне життя населення, воєнні події, процеси державотворення, культурні, соціальні й економічні трансформації першої половини XX століття. Значну увагу приділено архітектурній спадщині, зокрема об'єктам, що не збереглися до нашого часу, а також явищам індустріалізації, післявоєнної відбудови та розвитку промислових центрів.

Таким чином, на нашу думку, онлайн-проект «3 фотолітопису України» забезпечує комплексне уявлення про історичний та культурний розвиток і є цінним джерелом для дослідників у вивченні історії України через призму фотодокументів.

Варто окремо відзначити ще одну важливу ініціативу ЦДАЕА – електронне видання «Шевченкіана в аудіовізуальних документах», підготовлене до 210-річчя від дня народження Тараса Шевченка. Це цифрове видання об'єднує аудіовізуальні документи з архівного зібрання ЦДАЕА, які відображають різні аспекти життя і творчості Т. Г. Шевченка, а також форми його суспільного вшанування [7]. Особливе значення має третій розділ, де представлено добірку фотодокументів, що засвідчують увічнення пам'яті постаті Кобзаря в монументальному мистецтві (пам'ятники, меморіальні об'єкти та інші художні роботи). Усі документи впорядковано за алфавітним принципом, що забезпечує швидку навігацію та ефективний пошук. Кожен фотодокумент супроводжується анотацією, містить інформацію про автора, місце і дату зйомки, а також відповідну одиницю обліку. Створення цього електронного видання сприяє введенню до наукового обігу нових візуальних джерел, має значну культурну цінність для вивчення спадщини Кобзаря, рівно як і для розвитку аудіовізуальної архівної спадщини.

Важливим публікаційним проектом ЦДАЕА, що сприяє розширенню доступу до фотоколекції, є «Реєстр фотодокументів меморіального характеру: Голодомор 1932–1933 рр.», що систематизує 2 204 фотодокументи з архівного зібрання і репрезентує широкий спектр інформації про події та наслідки Голодомору [6]. До реєстру увійшли унікальні документи різного походження, зокрема світлини з німецьких архівних повернень (добірки аматорів і зарубіжних фотокореспондентів), а також документи, що відображають хлібозаготівельні кампанії, примусову колективізацію, репресивні заходи радянської влади та антирелігійну політику. Реєстр забезпечує науковцям, дослідникам і широкій громадськості систематизований доступ до важливих фотодокументів, які поглиблюють знання про одну з найтрагічніших сторінок історії України.

Отже, ініціативи ЦДАЕА з удоступнення фотодокументальної спадщини відіграють важливу роль у збереженні історичної пам'яті та популяризації української культурної спадщини. Діяльність ЦДАЕА, спрямована на оцифрування документів, ведення електронного каталогу, реалізацію онлайн-проектів і підготовку електронних видань, забезпечує системну презентацію інформації про фотодокументи

широкому загалу та створює умови для їх всебічного використання. У такий спосіб фотодокументи стають доступними для поглибленого вивчення історії України.

Список використаних джерел

1. Е-каталог. URL: <https://avd.archives.gov.ua/> (дата звернення: 15.11.2025).
2. Ємельянова Т. Аудіовізуальні колекції: оцифрування та доступ (на прикладі Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2016. Вип. 3. С. 33–35.
3. З фотолітопису України. URL: <https://tsdaea.archives.gov.ua/Publications/fotolitopys/index.php> (дата звернення: 16.11.2025).
4. Оцифрування документів. URL: <https://tsdaea.archives.gov.ua/oczyfruvannya-dokumentiv/> (дата звернення: 15.11.2025).
5. Пятіна Д. Д. Фотографія як засіб збереження історичної пам'яті. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. Вінниця, 2021. Т. 1, № 13. С. 57–62.
6. Реєстр фотодокументів меморіального характеру: Голодомор 1932–1933 рр. URL: <https://tsdaea.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2023/02/reestr.pdf> (дата звернення: 16.11.2025).
7. Шевченкіана в аудіовізуальних документах. До 210-річчя від дня народження Кобзаря : анот. кат. / Центр. держ. аудіовізуал. та електрон. архів ; авт.-уклад.: Л. Г. Касян, Л. В. Любарська, Т. О. Макарова, О. В. Тихенко. Луцьк : Вежа-Друк, 2024. URL: <https://tsdaea.archives.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/shevchenko.pdf> (дата звернення: 16.11.2025).

Яніна ГОРУЛЬКО,

завідувач сектору оцифрування фондів та копіювання
відділу інформаційних технологій та електронних ресурсів
Полтавської обласної універсальної наукової
бібліотеки ім. І. П. Котляревського,

Інна КОВАЛЕНКО,

завідувач відділу рідкісних та цінних видань
Полтавської обласної універсальної наукової
бібліотеки ім. І. П. Котляревського,

Лідія ШАХМАЛОВА,

провідний бібліотекар відділу рідкісних та цінних видань
Полтавської обласної універсальної наукової
бібліотеки ім. І. П. Котляревського.
м. Полтава, Україна

**Цифрові бібліотеки як засоби збереження
і доступу до культурної спадщини. Досвід сектору
оцифрування фондів та копіювання Полтавської
ОУНБ імені І. П. Котляревського**

Анотація. У статті розглянуто роль цифрових бібліотек як ефективного засобу збереження та забезпечення доступу до культурної спадщини в умовах розвитку інформаційного суспільства. Проаналізовано діяльність сектору оцифрування фондів та копіювання Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського щодо створення та підтримки цифрових колекцій. Висвітлено основні етапи відбору літератури та процесу оцифрування, технічні й організаційні аспекти формування електронних ресурсів.

Ключові слова: цифрові бібліотеки, оцифрування фондів, рідкісні видання, цінні видання, електронні ресурси, збереження інформації, повнотекстовий ресурс.

Annotation. In the article the role of digital libraries is considered as effective means of maintenance and providing of access to cultural

heritage in the conditions of development of informative society. Activity is analysed to the sector of digitising of funds and printing down of the Poltava Regional Universal Scientific Library of the name of I. P. Kotlyarevsky in relation to creation and support of digital collections.

The basic stages of selection of literature and process of digitising are reflected, technical and organizational aspects of the formation of electronic resources.

Keywords: digital libraries, digitization of collections, rare editions, valuable editions, electronic resources, information preservation, full-text resource.

Збереження культурної спадщини України є надзвичайно важливим завданням, особливо на сьогоднішній день, коли країна перебуває у стані війни, коли кожного дня відбуваються обстріли, руйнування та пожежі.

Історично важливими культурно-освітніми закладами, «інтелектуальними посередниками» між людиною та інформацією, а також своєрідними містками з минулого, оскільки збирають і зберігають численні пам'ятки нашої культури в друкованому та рукописному вигляді, є бібліотеки. А збереження бібліотечних фондів – це актуальна проблема, від вирішення якої залежить, чи зможемо ми передати нащадкам спадщину минулих поколінь, адже книга є невід'ємним елементом культурного простору суспільства, який забезпечує розвиток духовних цінностей, інтелектуального потенціалу та національної свідомості українського народу [1].

У ХХІ столітті, з появою телекомунікаційних технологій, збереження і доступ до документів зазнали революційних змін. З'явилися електронні архіви та цифрові (електронні) бібліотеки, які дають можливість зберігати, накопичувати і забезпечувати доступ до рідкісних та унікальних видань, що знаходяться у фондах бібліотек, на різноманітних платформах через глобальну мережу «Інтернет».

Основним призначенням і перевагою такої бібліотеки є збереження документів в електронному вигляді, що зменшує ризик втрати або пошкодження, які можуть статися при фізичному зберіганні, а також надання читачам повних текстів і функціональних можливостей роботи з ними з будь-якої точки світу, де є інтернет-з'єднання, в поєднанні з інформацією, поданою у файлах, що містять зображення, звук, анімацію, відео. Поряд з перевагами такого використання слід урахувати й ризики, серед яких – мож-

ливість втрати даних при зберіганні їх на електронних пристроях, а також можливість незаконного доступу до цих даних [2].

Наразі більшість книгозбірень України активно впроваджує в дію електронні бібліотеки, що містять інформаційні ресурси різних напрямів, обсягу та якості. Вони формуються і функціонують на підставі Законів України: «Про культуру» від 14.12.2010 № 2778-VI; «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 27.01.1995 № 33/95-ВР; «Про авторське право та суміжні права» від 23.12.1993 № 3792-XII4; «Про захист інформації в автоматизованих системах» від 05.07.1994 № 80/94-ВР; «Про національну програму інформатизації» від 04.02.98 № 74/987ВР; «Про захист персональних даних» від 01.06.2010 № 2297-VI; положення «Про українську цифрову бібліотеку» від 28. 08.2018 № 970/32432.

Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека ім. І. П. Котляревського теж скористалася сучасними технічними можливостями та долучилася до створення такої інформаційної системи. Перша електронна бібліотека була створена в 2018 році і містила невелику кількість матеріалу, переважно це були надані авторами електронні документи (книги). Вони зберігалися на сервері бібліотеки, а доступ для користувачів до цих документів був можливий через автоматизовану бібліотечну інформаційну систему (АБІС) ІРБІС.

У 2019 році з метою збереження унікального фонду відділу рідкісних та цінних видань, створеного в 2013 році, було розпочато роботу з переведення друкованих документів в електронні. Процес експертизи та відбору матеріалів потребує ґрунтовного планування і чіткого виконання. Під час відбору документів, що підлягають оцифруванню, застосовуються різні критерії, серед яких ключовими є їх історична, культурна та наукова значущість. Важливим чинником виступає також фізичний стан видань: насамперед оцифровують книжки, які перебувають у незадовільному або критичному стані збереження. Крім того, при відборі враховується рівень зацікавленості користувачів у конкретному документі [3, с. 150]. На початковому етапі роботи з фондом основна увага приділялася його обліку, упорядкуванню та систематизації. Нині у відділі триває подальше дослідження, вдосконалення процесів зберігання та забезпечення ширшого доступу користувачів до матеріалів фонду.

Станом на 1 листопада 2025 року фонд відділу складає 6 729 примірників. До його складу входять видання з різних галузей знань, представлені кількома мовами – українською, англійською, поль-

ською, французькою, німецькою, грецькою, латинською та російською. На багатьох книжках збереглися унікальні позначки – штампи, печатки, екслібриси, дарчі написи чи записи власників. Найцінніші видання у фонді виокремлено відповідно до «Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання», затвердженого наказом Міністерства культури України від 14 червня 2016 року № 437 [4].

Серед найдавніших видань, що зберігаються у фондах нашої бібліотеки, особливе місце посідає третій том творів Святого Августина Аврелія – відомого середньовічного християнського богослова та церковного діяча. Цей примірник, надрукований латинською мовою в Парижі у 1635 році, є найстарішою книгою бібліотеки. На його сторінках частково зберігся напис латиною: «екслібрис бібліотеки семінарії... Рутенії». На жаль, відтворити точний шлях, яким ця книга потрапила до фондів Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, наразі неможливо.

За штампами та печатками, що збереглися на окремих примірниках рідкісних видань, можна простежити історію надходження книг із різних установ: бібліотек Полтавського Петровського кадетського корпусу, Полтавського єпархіального училища, Полтавської єпархії, Віленського піхотного училища та інших навчальних закладів. Імовірно, більшість із цих книг надійшла до бібліотеки в 1920-х роках, унаслідок рішень радянської влади про реорганізацію або ліквідацію зазначених установ [5].

Не менш цінним виданням є книга Бернардуса Вареніуса «География генеральная», надрукована гражданським шрифтом, запровадженим у Російській імперії в ході реформи 1708–1710 років, що стосувалася азбуки та друку світських книжок. Рік видання не зазначено на титульному аркуші, однак завдяки бібліографічним пошукам співробітникам бібліотеки вдалося точно визначити час її виходу у світ.

Особливу культурну вагу у фондах бібліотеки мають книги з особистої бібліотеки Миколи Гнідича (Гнедича) – уродженця Полтавщини, російського поета українського походження, найвідомішого перекладача «Іліади» Гомера. Своє книжкове зібрання він заповів рідному місту. Подальшу історію цього зібрання детально досліджував наш земляк, літературознавець і краєзнавець Петро Ротач. Завдяки його працям вдалося ідентифікувати 13 книг, що належали до бібліотеки Гнідича. Найціннішим серед них є примірник другого тому твору Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Дикань-

ки» – перше прижиттєве видання, на сторінках якого збереглися власноручні позначки Гнідича, зроблені олівцем і чорнилом.

Найбільшу історико-культурну значущість становлять видання українською мовою. Відповідно до «Порядку відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання», до таких належать усі книжкові та періодичні видання, надруковані українською мовою або видані на території сучасної України незалежно від мови публікації. За цими критеріями у фондах бібліотеки було виявлено низку цікавих примірників, що побачили світ у друкарнях Києва та Харкова.

Найдавнішою українською книгою є «Віргілієва Енеїда, на малоросійську мову перекладена» (1842) авторства Івана Котляревського – засновника нової української літератури. Його «Енеїда» – це перша друкowana українська книга, написана народною мовою, що стала основою для формування національної літературної традиції.

Серед новіших надбань бібліотеки вирізняється ще одне видання – книга Симона Наріжного «Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами», опублікована у 1942 році в Празі. Автор – історик, публіцист і громадський діяч, який тривалий час проживав у Чехії та очолював Музей визвольної боротьби України. Це ґрунтовне дослідження, створене на основі унікальних матеріалів, вирізняється насиченим довідковим апаратом та ілюстраціями, має дарчий напис автора.

Документи, що зберігаються у відділі рідкісних і цінних видань, належать до категорії «особливо цінних». Вони підлягають збереженню як оригінали, у стані, максимально наближеному до первісного або сформованому в процесі їх історичного побутування. Особливу увагу слід приділяти тим документам, які мають підвищений користувацький попит, а також краєзнавчим виданням нашої області, які здебільшого збереглися в єдиному примірнику. Важливим чинником є фізичний стан примірників, оскільки видання, що перебувають у критичному стані збереженості, потребують першочергового оцифрування [6]. З огляду на це, значну роль відіграє використання високоякісного сканувального обладнання, яке забезпечує точне та безпечне передання зображень. У нашій бібліотеці скануванням опікується спеціально створений структурний підрозділ – сектор оцифрування фондів і копіювання відділу інформаційних технологій та електронних ресурсів. Спочатку для процесу сканування застосовувалася камера «Eloam S1500A3AF», а з 2022 року оцифрування здійснюється на планетарному сканері

«METIS» з урахуванням автентичності документа. Після сканування оператор виконує обробку отриманих файлів у форматі jpeg: створює страхові та «користувацькі» копії, здійснює розпізнавання та вичитування текстів із використанням програмних засобів, таких як Fast Stone, Scan Papyrus, Fine Reader тощо. Завершальним етапом є збереження цифрової копії у форматі pdf.

З 2024 року, після того, як наша бібліотека перейшла з автоматизованої бібліотечної інформаційної системи (АБІС) ІРБІС на «Копа», працівники відділу інформаційних технологій та електронних ресурсів з метою збереження та забезпечення вільного онлайн-доступу до оцифрованих документів із фондів ПОУНБ імені І. П. Котляревського розробили технологію та впровадили електронну бібліотеку на платформі «Омега».

«Омега» – це безкоштовна, відкрита і гнучка платформа на основі системи керування вмістом, призначена для створення й публікації онлайн-електронних колекцій і представлення цифрових об'єктів культурної спадщини в мережі «Інтернет». Вона вирізняється простотою у використанні та є зручним інструментом для бібліотек і культурних установ.

Наразі наша електронна бібліотека пропонує широкий вибір документів на різні теми. Вона налічує 2 251 примірник книг та 9 115 примірників газет і журналів із бібліотечного фонду, які мають підвищений попит або обмежену кількість і представлені у вигляді різних колекцій. Вона також містить 134 аудіофайла, а саме – аудіоказки відділу дитячого простору.

Для віддалених користувачів інтернет-ресурс «Електронна бібліотека ПОУНБ ім. І. П. Котляревського» з повнотекстовим ресурсом стає доступним завдяки представленню їх на нашому сайті <https://library.pl.ua/> за посиланням <https://ebook.library.pl.ua>. Доступ до неї є безкоштовним і необмеженим, проте без можливості скачування файлів. Перегляд елементів можна здійснювати за колекціями та тегами, сортувати за назвами й авторами або за допомогою пошуку. Фонд e-book постійно поновлюється.

Можна сказати, що впровадження таких бібліотек є оптимальною стратегією забезпечення збереженості документів, бо вона спрямована на зменшення їх фізичного зношування і ризику втрати, що набуває особливої актуальності в умовах загрози культурній спадщині.

Отже, створення електронної бібліотеки та забезпечення доступу до рідкісних і унікальних документів має велике значення для всіх сфер діяльності суспільного життя, а саме – науки, мисте-

цтва, культури, освіти; воно дає широку можливість отримати різну інформацію як для навчання, так і для наукових досліджень [7].

Водночас варто пам'ятати, що все ж таки головним елементом будь-якої бібліотеки – традиційної чи електронної – завжди залишається читач, адже її призначення – задовольняти його інформаційні потреби.

Список використаних джерел

1. Палеха Ю. І. Бібліотека як потужний інформаційний центр сучасності. *Місце і роль бібліотек у формуванні національного інформаційного простору* : Міжнар. наук. конф. (2014). URL: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/422> (дата звернення: 03.10.2025).
2. Кізян О. І. Електронні бібліотеки України як джерелознавча база наукових досліджень. *Бібліотека в умовах сучасності і конструювання майбутнього* : II наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 25 верес. 2019 р.). URL: https://library.vn.ua/Konf2019/texts/6_1.htm (дата звернення: 05.10.2025).
3. Долбенко Т. О., Горбань Ю. І. Зберігання документів у бібліотеках : навч. посіб. для студентів вузів. Київ : Ліра-К, 2017. 288 с.
4. Порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань до Державного реєстру національного культурного надбання : затв. наказом Міністерства культури України від 14.06.2016 р. № 437. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0936-16#Text> (дата звернення: 29.08.2024).
5. Коваленко І. О., Горулько Я. П., Шамхалова Л. М. Оцифрування як одна з сучасних технологій зберігання документів (з досвіду роботи відділу рідкісних і цінних видань Полтавської ОУНБ ім. І. П. Когляревського). *Короленківські читання 2024 «Бібліотеки, архіви, музеї в умовах війни»* : матеріали XXVII Всеукр. онлайн. наук.-практ. конф. (з міжнар. участю), м. Харків, 24–25 жовт. 2024 р. Харків, 2025. С. 351–357. URL: <https://surl.lu/ybخالh> (дата звернення: 09.10.2025).
6. Ковальчук Г. Створення електронних інформаційних ресурсів книжкових пам'яток в НБУВ. *Бібліотечний вісник*. 2008. № 3. С. 3–10.
7. Анісімова О., Ребренюк Ю. Роль електронних бібліотек у збереженні і доступності культурної спадщини. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*. 2023. Вип. 11. С. 50–61. URL: <http://librinfosciences.knukim.edu.ua/article/view/282662/276921> (дата звернення: 09.10.2025).

ПІДСУМКИ
Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю
«Пам'ятки писемності та культури:
вивчення, збереження, популяризація»,
Одеса, 10–11 грудня 2025 року

Одеська національна наукова бібліотека проводить цю конференцію в партнерстві з Інститутом книгознавства НБУ імені І. І. Вернадського для професійної спільноти – працівників національних і державних книгозбірень, архівів і музеїв, академічних інституцій, бібліотек вишів України та зарубіжжя. Це потужний інформаційний майданчик, де учасники можуть розповісти про свої напрацювання, поділитися досвідом, обговорити спільні проблеми й актуальні напрями діяльності. Цього року до роботи конференції долучилося 117 учасників, оприлюднено 45 доповідей.

Робота конференції розпочалася пленарним засіданням і продовжилася у таких секціях:

- культурна спадщина в умовах війни: виклики, злочини, документування;
- книжкові колекції та архівні комплекси інституцій пам'яті: історія формування, дослідження, репрезентація;
- книжкова культура і видавничі традиції: колекції, персоналії, дослідники та цифрова візуалізація.

За результатами роботи конференції запропоновано такі рекомендації:

1. Залишається актуальним питання фізичної збереженості бібліотечних, архівних і музейних фондів від знищення внаслідок ворожих атак, що передбачає пакування, переміщення, евакуацію, охорону, а також систематичну перевірку наявності цінних фондів (інвентаризацію).

2. Одним із ключових завдань залишається оцифрування фондів, забезпечення зберігання цифрових копій на потужних носіях довготривалого зберігання інформації та в «хмарних» сховищах даних, участь у проєктах зі створення цифрових бібліотек («Культура України», «Україніка» тощо).

3. Через загрозу фізичного знищення культурної спадщини внаслідок воєнних дій пріоритетним напрямом є створення

детальних наукових каталогів книжкових пам'яток – як електронних, так і друкованих.

4. Велику цінність мають книгознавчі та документознавчі дослідження з метою якомога ширше популяризувати знання про українську книгознавчу традицію, українське книговидання та українську книгу як найціннішу історико-культурну спадщину українського народу, важливу складову світової культури. Треба поширювати їх європейськими мовами; брати участь у міжнародних проєктах, таких як «Архівний портал Європи» (Archives Portal Europe, APE), «Європеана» (Europeana), «Пам'ять світу».

5. Застосовувати інноваційні форми (зокрема цифрові) для популяризації книжкових пам'яток як унікальної історико-культурної цінності, що є основою нашої ідентичності.

6. Гострим викликом для інституцій пам'яті залишається недостатня кількість експертів-книгознавців. Спеціалізовані відділи рідкісних видань і рукописів мають приділяти підвищену увагу підготовці фахівців.

7. Інституції пам'яті мають збирати і систематизувати свідчення про воєнні злочини, так само і про героїчний спротив українців, про персоналії героїв.

Для нотаток

Для нотаток

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПАМ'ЯТКИ ПИСЕМНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ:
ВИВЧЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ, ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ**

Матеріали
Всеукраїнської науково-практичної конференції
з міжнародною участю
Одеса, 10–11 грудня 2025 р.

Українською та англійською мовами

Упорядник
Галина Миколаївна Шпак

Верстка
Ірина Михайлівна Свістунова

Підготовлено до оприлюднення редакційним відділом
Одеської національної наукової бібліотеки

Підписано: 25 травня 2026 р.
Обсяг – 14,0 обл.-вид. арк.